

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2017 41(3)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Erdal Eren

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarioğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

30. 10. 2017

Sonbahar 2017 41(3)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve TÜBİTAK-ULAKBİM, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Fethi Açıkel (AÜ SBF)
Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ata (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytay (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze avdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betöl elik (AÜ İLEF)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF)
Bilsay Kuru (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Göluy Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz ulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge alıőmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Gölseren Adaklı
Ferda Dönmez Atbaőı
Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanoğlu
Can Umut iner
Cengiz Ekiz

Benan Eres
Ceren Ergenç
Nizam Önen
Esra Sarıoğlu
Onur Can Taőtan
Zafer Yılmaz

İçindekiler

Yeni Sayıda... - 1

Makale

Yeşil Kalkınma: Kalkınma Yazınında Süreklilik mi Farklılaşma mı? Biyoçeşitlilik Piyasası Örneği - 3

Ferda Uzunyayla

Türkiye’de Emeklilik Sisteminin Finansallaşma Çerçevesinde Analizi: Bireysel Emeklilik Sistemi - 49

Serap Sarıtaş Oran

Çağrı Üzerine İş İlişkisinin Güvencesizliğinde Çalışan Üniversite Öğrencileri - 83

Nilgün Kaner Koç

AB ve Türkiye Mevzuatında Çocuk İşgücünün İş Sağlığı ve Güvenliği- 111

Naciye Yıldız

Kimlik Zemini Olarak Dergiler, Anmalar ve Bildiriler: Tevhid Dergisi Örneği - 147

Ali Murat İrat

Kitap İncelemesi

Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi - 167

Ceyhun Gürkan

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 181

Yeni Sayıda...

Mülkiye Dergisi 2017 yılının üçüncü sayısı ile yine okurlarıyla buluşuyor. 52 yıllık yayın hayatının bu sayısı her zaman olduğu gibi sosyal bilimler alanından gelen eleştirel makale ve yazılardan oluşmakta. Yeşil kalkınmadan çocuk işçiliğine, güvencesiz istihdamdan emeklilik sistemine kadar uzanan geniş bir alanı kapsayan bu sayımızda da Türkiye sosyal bilimler yazınına katkı sunma çabamızı sürdürüyoruz.

Dergimizin ilk makalesi Ferda Uzunyayla'nın kaleme aldığı "Yeşil Kalkınma: Kalkınma Yazınında Süreklilik mi Farklılaşma mı? Biyoçeşitlilik Piyasası Örneği". "Yeşil kalkınmacılık" konusunu 1940'lı yıllardan daha yakın dönemlere kadar, kalkınma yazını üzerinden takip eden Uzunyayla biyoçeşitlilik meselesini bu bağlama oturtuyor. Böylece biyoçeşitlilik tartışmalarını az gelişmişlik, yoksulluk ve yeşil kalkınma tartışmalarıyla birlikte inceliyor.

Serap Sarıtaş Oran'ın "Türkiye'de Emeklilik Sisteminin Finansallaşma Çerçevesinde Analizi: Bireysel Emeklilik Sistemi" başlıklı yazısı son zamanlarda sıkça gündeme gelen bireysel emeklilik uygulamalarını konu ediniyor. Finansallaşma olgusu bağlamında "BES"i ele alan yazının temel meselesi, 2017 itibarıyla katılımı otomatik hale getirildiği uygulamanın sorunlarını göstermek ve finansallaşmış modelin uzun erimde ortaya çıkarabileceği olumsuz sonuçları derinlemesine analiz etmek.

Dergimizdeki bir diğer yazı Nilgün Kaner Koç tarafından kaleme alındı. Yazı üniversite öğrencileriyle derinlemesine mülakat yöntemiyle yürütülen bir araştırmaya dayanmakta. "Çağrı Üzerine İş İlişkinin Güvencesizliğinde Çalışan Üniversite Öğrencileri" başlıklı yazı, güvencesiz istihdamın 2003 yılında yasallaşarak düzenlenmesinin bir uzantısı olarak, üniversite öğrencilerinin güvencesiz ve ucuz işgücü olarak iş piyasasında yer bulmalarını konu ediniyor. Öğrencilerle yapılan görüşmelerden alıntılara da yer veren makale, ajanslar tarafından kullanılan, kadrolu işçiler tarafından dışlanan ve sağlıkları fiziksel ve ruhen bozulan bu genç emekçilerin durumunu, çarpıcı bir biçimde sergiliyor.

Bir diğer yazımız Naciye Yıldız tarafından kaleme alınan "AB ve Türkiye Mevzuatında Çocuk İşgücünün İş Sağlığı ve Güvenliği" başlıklı makale. Çalışma çocuk işçiliği sorununu hem kavramsal boyutuyla eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutuyor hem de çocuk işçiliğine ilişkin AB ve Türkiye mevzuatını iş sağlığı çerçevesinde ele alıyor.

Bu sayıdaki son hakemli makalemiz "Kimlik Zemini Olarak Dergiler, Anmalar ve

Bildiriler: Tevhid Dergisi Örneği". Ali Murat İrat'ın yazdığı makale, Türkiye'de Kürtlerin yaşıadığı yerlerde örgütlenmiş bir illegal örgüt olan 'Türkiye Hizbullahı'na odaklanarak, bu örgütün Kürt kimliği konusunda, karşısında bulunduğu siyasal hareketlere koşut bir siyaset dili inşa etmiş olmasına dikkat çekiyor. Yazı, bu örgütün yayın ve eylemlerini, örgütle ilişkili siyasal oluşumların kimi etkinliklerini, bu kimlik tartışmasını odağında tutarak çözümlüyor.

Bu sayımızda, Ceyhun Gürkan'ın kaleme aldığı bir kitap incelemesi de yer alıyor. Mark Blyth'ın, 2017'de Türkçe'ye kazandırılan "Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi" isimli kitabı anaakım iktisadi yazın ve politikalara eleştirel bir karşı çıkış niteliğinde. Gürkan, kemer sıkmanın tehlikeli bir fikir olmasına odaklanan bu karşı çıkış da ele alarak kitabı okuyucuya tanıtıyor.

Dergimizin bu sayısı, tahmin edilebileceği üzere, pek çok kişinin emeğiyle ortaya çıktı. Dergi'nin ortaya çıkarılmasında büyük emeği olan Nurettin Öztatar'a, yazarlarımıza, makaleleri değerlendiren hakemlerimize, makalelerin İngilizce özetlerini gözden geçiren Yüksel Tarım ve Ömer Mollaer'e ve sayının ortaya çıkma sürecinde katkıda bulunan Yayın Kurulu üyelerimize Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederiz.

2017 yılının sonuncu sayısı olacak olan Aralık sayımızda görüşmek dileğiyle...

Editörler Kurulu

Yeşil Kalkınma: Kalkınma Yazınında Süreklilik mi Farklılaşma mı? Biyoçeşitlilik Piyasası Örneği

Ferda Uzunyayla, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: ferdauzunyayla@gmail.com

Özet

1940'lı yıllarda uluslararası gündemin konusu kalkınma sorunsalı, 1990'lı yıllarda "yeşil kalkınmacılık" adı altında "yoksulluk ve çevre" ilişkisi üzerinden uluslararası kuruluşların ve devletlerin tartışmalarında yeniden canlandırılmıştır. Kalkınma yazınının "azgelişmişliği" tanımlama ve buna "müdahale" yöntemleri bu süreçte yeniden şekillendirilmiştir. 1940'lı yıllarda "azgelişmiş"liğin kriterleri tasarruf, yatırım ve kişi başına düşen gelir üzerinden tanımlanırken; 1990'lı yıllarda yerel halkın ekolojik varlıkları birikim kaynağı değil geçimlik amaçla kullanımı, ortak kullanılan varlıklarda mülkiyetin belirgin olmaması, ekosistem piyasalarının kurulmaması yeşil kalkınma anlayışının "azgelişmişlik" kriterleri olarak sunulmuştur. 1940'lı yıllarda tasarruf oranının yetersizliği ve böylece dış borç üzerinden bir finansal müdahale zemini oluşturulurken; 1990'lı yıllarda ekosistem piyasalarının kurulması için gerekli fon ve ekipman dolayısıyla ortaya çıkan çevre kredileri üzerinden bir finansal müdahale oluşmuştur. "Azgelişmişliği yok etme" söylemi bu dönemde de devam ederken buna yeni söylemler, "fayda paylaşımı", "doğanın korunması" eklenmiş; ekolojik varlıklar üzerinden yeni piyasalar (biyoçeşitlilik piyasaları; bioprospecting sözleşmeleri, çevresel hizmet ödemeleri, biyoçeşitlilik kredileri/ofsetleri) yaratılmıştır. Çalışmanın amacı bu dönüşüm sürecinin (azgelişmişliği tanımlama, finansal müdahale, yeni ortaya çıkan söylemler), diğer kalkınma süreçleriyle olan benzerlik ve farklılıklarla nasıl bir seyir izlediğini, biyoçeşitliliğin nasıl bir paylaşım mücadelesine çekildiğini ve sürecin toplumların doğayla kurduğu ilişkiyi nasıl dönüştürdüğünü incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil kalkınma, biyoçeşitlilik piyasaları, fayda paylaşımı, bioprospecting sözleşmeleri, ekosistem hizmeti ödemeleri.

Green Development: Is That Continuity or Differentiation in the Development Literature? The Case of Biodiversity Markets

Abstract

The international agenda's issue of development in 1940s has been revived in the international organisations and states' debates under the topic of "green development" in terms of the relationship between "poverty and environment" in 1990s. The development literature's definition of the "underdevelopment" and the intervention methods to it has been reformulated in this process. Although in 1940s the criteria of "underdevelopment" have been defined in terms of savings, investment and per capita

income; in 1990s the criteria of “underdevelopment” of green developmentalism have been presented as local people’s use of ecological entities as subsistence purposes instead of as a source of accumulation, deficiency of ownership in common use property and lack of ecosystem markets. While in 1940s, the inadequate saving rates and correspondingly external debt had formed a basis for the financial intervention; in 1990s, there has been a financial intervention in the environmental loans that is based upon the fund and equipment required for the constitution of ecosystem markets. There have been new expressions, such as “benefit sharing” and “conservation of nature”, in additions to the existing “destruction of underdevelopment” expression; the new markets (biodiversity markets; bioprospecting contracts, payments for ecosystem services, biodiversity credits/offsets) have been generated through the ecological entities/natural resources. The aim of this study is to investigate how this transition period proceeds with similarities/differences of the other development processes, and how biodiversity is absorbed to the distribution struggles, and how this process has changed the relationship between society and nature.

Keywords: Green development, biodiversity markets, benefit sharing, bioprospecting contracts, payments for ecosystem services.

Giriş

Kalkınma stratejileri ile doğa arasındaki ilişki zaman içinde değişim göstermiştir. 1940’lı yıllarda kalkınma sorunsalı doğayı gündemine almazken; 1970’li yıllarda sürdürülebilir kalkınma kavramıyla çevre ve kalkınma arasında ilişki kurulmuş, birbirlerine karşı tamamlayıcı olması gereken iki ayrı alan olarak görülmüştür. 1990’lı yıllarda ise çevre ve kalkınma politikalarının birbirinden ayrı değil iç içe belirlendiği, çevreyi koruma politikalarının bir kalkınma stratejisine dönüştürüldüğü bir süreç başlamıştır. Kalkınma yazınında “yeşil kalkınma” dönemi olarak incelenecek bu süreçte, “az gelişmişliği” tanımlama kriterleri değişim göstermiş, az gelişmişlikle mücadele stratejileri dolayısıyla kalkınma pratiğinin temelini oluşturan uluslararası “müdahale” biçimleri ülkelerin sahip olduğu biyolojik zenginlikler üzerinden kurulmuştur. Yoksulluk ve çevre arasında kurulan ilişki ile ülkelerin sahip olduğu biyolojik zenginliklerin kapitalist kalkınma pratiğine sokulmasının zemini kurulmuştur.

Çevre ve kalkınma politikaları arasında bir değiş-tokuş ilişkisinin bulunduğu 1980’li yılların sonuna kadar iktisadi ve ekolojik tartışmalarda önemli bir yer edinmişti. Kalkınmaya karşı çevre tahribatı üzerinden oluşturulan karşıt dil kalkınma faaliyetleri ve çevre faaliyetlerini birbirinden ayrı tutuyordu. Dolayısıyla 1970 ve 80’lerde “çevre” ve “kalkınma” faaliyetleri ayrı söylemler, ayrı kurumlar tarafından yürütülmeğe (McAfee, 1999a: 60), 1980’lerin sonuna doğru birbirinden ayrı değil aksine birbirini tamamlayıcı faaliyet

alanları olarak yürütülmesi gerektiği yönünde bir söylem ve pratik özellikle sürdürülebilir kalkınma kavramıyla oluştu. Ancak sürdürülebilir kalkınmayla, çevre ve kalkınma politikaları her ne kadar söylem düzeyinde birleştirilse de, pratikte yine kalkınma politikaları ve çevre politikaları ayrı tutulmakta, değişen yalnızca kalkınma politikalarının çevreye daha duyarlı biçimde planlanması şeklinde bir anlayışın ortaya çıkmasıydı.

İlerleyen ve bu çalışmanın inceleme alanına giren süreçte ise çevreyi korumaya yönelik politikaların kendisi bir kalkınma politikasına dönüşmüştür. Çevreyi koruma politikaları kalkınmanın sürdürülebilir olmasının *bir koşulu* olma durumundan, bir kalkınma *politika aracı* haline (yeşil kalkınma süreci) gelmiştir. İleride detaylı inceleneceği üzere çeşitli biyoçeşitlilik piyasaları oluşturulup, biyolojik varlıklar piyasaya sokularak elde edilen çevresel gelirle yoksulluğu, “azgelişmişliği”¹ azaltarak ülkelerin kalkınması hedeflenmiştir. Korunan alanlar ve milli parklarda ekosistem hizmetleri ticarileştirilerek kalkınma faaliyetlerinin bir aracı haline getirilmiştir. Şirketler türlerin sürdürülebilir kullanımını sağlayan biyoticaret faaliyetlerini, ürünlerini piyasada farklılaştırmanın bir aracı olarak görmeye ve bunun uluslararası piyasalara erişimlerini sağlayacağını düşünmeye başlamıştır (UNCTAD, 2012: 30). Böylece “kalkınma, yoksulluk ve çevre” arasındaki ilişki uluslararası alanda 1990’lı yılların raporlarına damgasını vurmuştur. Bu sürecin oluşmasında uluslararası çevre kuruluşları, bu kuruluşlar tarafından hazırlanan uluslararası çevre anlaşmaları, gelişmiş kapitalist devletler ve uluslararası şirketler rol oynamıştır. Kalkınma stratejileri ile çevre arasındaki ilişkinin zaman içindeki değişiminin kaynaklarını aramak bu çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Bu yönde çabaya giren McAfee, 1990 sonrasında kapitalist aktörlerin, birikim önündeki engelleri aşmak için eş zamanlı olarak oluşturduğu kurum, söylem ve faaliyetler yoluyla doğa ve çevre politikalarını ekonomik bir paradigma içine sokan süreci tanımlarken “yeşil kalkınmacılık” kavramını kullanmıştır (McAfee, 1999a: 3; McAfee, 1999b). Çevresel-ekonomik paradigmaya göre, doğa piyasaları kurulurken doğanın değerinin ölçülmesi, mülkiyet hakkının oluşturulması ve bu piyasaların “doğa sermayesinin” etkin bir kullanım ve mübadelesini sağlayacak yapıda olması gerekmektedir. Bu yapının karşılıklı olarak kurumsal, söylemsel ve uygulamalar düzeyinde kurulması yeşil kalkınmacılık stratejilerini oluşturmuştur (McAfee, 1999b: 134). William Adams da “*Green Development*” adlı kitabında yeşil kalkınmanın, doğanın yönetilme yöntemi değil, nasıl yönetileceğine karar verme gücünün kimde olduğuna ilişkin bir süreç olduğunu, kalkınmayı yeşillendirmenin yalnızca yeni iktisadi hesaplamalar yapmak ya da ekolojik planların takibini içermediğini, insanların geçim kaynaklarını, doğayla olan ilişkilerini yönlendirmek amacıyla çevre ve kalkınma alanındaki değişimleri yeniden yönlendirme girişimi olduğunu belirtmiştir (Adams, 2009: 379).

1990'lı yıllarda ortaya çıkan raporlar ve bunların içerdiği stratejilerde ekolojik sorunların kalkınma bağlamında tartışılması, sürecin kalkınma iktisadının hem içerdiği kodları taşıması (yoksulluğu yok etmek, azgelişmişliği ortadan kaldırmak) hem de yöntem ve araçlarını kullanması (Batı merkezli bir yaklaşımın hakim olması, uluslararası kurum ve anlaşmalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi) açısından, yeşil kalkınmacılık kavramı ekseninde dönen bir tartışma, süreci anlamak açısından isabetli bir yerde durmaktadır. Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iktisadın alt bir disiplini olarak, "azgelişmişlik" kategorizasyonu çerçevesinde, "azgelişmişlikten nasıl çıkılır" ya da "azgelişmiş ülkeler nasıl kalkınır" gibi temel sorular ekseninde yükselen kalkınma iktisadıyla dünya gündeminin merkezine yerleşen kalkınma sorunsalının günümüzde nasıl bir seyre sahip olduğunu izleyebiliriz. McAfee'nin (1999a: 6) de vurguladığı üzere, yeşil kalkınmacılık kavramı kullanıldığında, kalkınmanın canlandırılmasında teori ve politikalar arasındaki sürekliliğe dikkat çekilebilecektir. Bir süreklilik içermekle beraber yeşil kalkınmacılık sürecindeki temel farklılık, zenginliğin kaynağının ülkelerin sahip olduğu ekolojik varlıklar üzerinden tanımlanması ve ülkelerin "azgelişmişlik"leriyle sahip olduğu ekolojik varlıklar üzerinden mücadele etmesinin uluslararası kuruluşlar ve gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından empoze edilmesidir.

Bu doğrultuda çalışma, 1945'lerden 1990'lı yıllara aradaki süreklilik ve farklılıklardan hareketle kalkınma sorunsalına doğanın çekilmesinin nasıl teorize edildiğini ele almaktadır. İki temel bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmında, yeşil kalkınma sürecinin oluşmasına zemin hazırlayan uluslararası aktörler üzerinden, bu dönemin kalkınma anlayışının yoksulluğu ve azgelişmişliği nasıl tanımladığı, birikimin kaynağı olarak neye işaret ettiği ve nasıl bir müdahale biçimi geliştirdiği incelenecektir. Çalışmanın ikinci kısmında ise ilk bölüm biyoçeşitlilik piyasaları özelinde incelenecek ve bu piyasaların uluslararası düzlemde işleyişini düzenleyen Biyoçeşitlilik Sözleşmesi ve biyoçeşitlilik piyasalarının türleri ele alınacaktır. Ardından yeşil kalkınma sürecinin meşrulaştırılmasında kullanılan, "doğanın korunarak çevresel gelir yaratılmasıyla azgelişmişlik ve yoksullukla mücadele edileceği", "biyoçeşitlilikten doğan faydaların adil ve hakkaniyete uygun bir fayda paylaşımı temelinde gerçekleştirileceği" söylemlerinden hareketle bu sürecin değerlendirilmesi yapılacak, biyoçeşitlilik piyasalarının hangi uluslararası aktörlerin paylaşım ve hâkimiyetinde olduğuna, bu sürecin dışlananlarının kimler olduğuna dikkat çekilecektir. Çalışmada her ne kadar çevre ve kalkınma arasındaki ilişki 1940'lı yıllar ve 1990'lı yıllar arasındaki bir dönüşümden hareketle ele alınsa da 1990'lı yıllarda yaşanan kalkınma temelli ekolojik dönüşümlerin etkisinin günümüzde daha belirgin biçimde açığa çıktığı dikkate alındığında, çalışmanın bu yönüyle günümüzde yaşanan ekoloji ve kalkınma ilişkisinin 1990'lı yıllarda teorik ve pratik temelinin nasıl atıldığına ışık

tutması amaçlanmaktadır.

Yeşil Kalkınmacılığın Oluşumu ve Yayılmasında Uluslararası Kuruluşların Yeri

İkinci Dünya Savaşı'nı takiben uluslararası ölçekte sermaye birikim sürecinin yeniden yapılandığı bir dönemde "azgelişmiş" olarak tanımlanan ülkelerin kapitalist işbölümüne dâhil edilmeleri "kalkınma" anlayışına dayalı olarak geliştirilmiştir. Erken kapitalistleşen ülkelerde üretken sermayenin uluslararasılaşmasına yönelik koşulların ortaya çıktığı bu süreç, para, mal ve sermayenin sorunsuzca hareket edebileceği bir uluslararası sistemi gerektirmiş, bu gereksinim ise beraberinde çeşitli kurumsallaşmalar ihtiyacını getirmiştir. Bu doğrultuda uluslararası sermaye hareketlerini düzenlemek için Uluslararası Para Fonu (IMF), uluslararası yatırımları düzenlemek için Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), uluslararası yeni bir ticaret sistemi için Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (GATT) ortaya çıkmıştır (Türkay, 1994: 30-32). Dolayısıyla sürecin belirleyici dinamiği üretken sermayenin uluslararasılaşma zorunluluğu, teorik düzlemi "kalkınma" olmuş, böylece "azgelişmiş" olarak tanımlanan geç kapitalistleşen ülkelerin sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda bu uluslararası kuruluş ve anlaşmalarla kalkınma pratiğine müdahale yoluyla sokulmalarının zemini oluşturulmuştur. Benzer bir yapılanma yeşil kalkınmacılık olarak tanımlanan sürecin şekillenmesinde de görülmektedir. Sürecin temel dinamiği uluslararası sermayenin kendine yeni değerlendirme alanları arayışı sonucu ekolojik varlıkların yeni bir zenginlik kaynağı olarak birikim sürecine sokulması iken; teorik düzlem yine "kalkınma" üzerinden kurulmuş, söylem azgelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin ekolojik varlıklarını sermayeye dönüştürerek kalkınmasını sağlamak olarak tezahür etmiştir. Ancak ekolojik varlıkların birikim mekanizmasına dahil edilmesi ulusal ve uluslararası ölçekte ekosistem piyasalarının kurulmasını gerektirmiş ve gerekli düzenlemeler uluslararası kuruluşlar ve anlaşmalar yoluyla sağlanmıştır.

Yeşil kalkınmacılık anlayışının gelişimi ve uygulanmasının arkasındaki uluslararası kuruluşlar olarak; Dünya Bankası Çevre Departmanı, OECD Patent Ofisi, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği, Dünya Kaynakları Enstitüsü, Dünya Doğayı Koruma Vakfı sıralanabilir (McAfee, 1999b: 135). Bu uluslararası kuruluşlar, çevresel yatırımların yönünü belirlemek, ekosistem hizmetlerinin ve genetik bilginin uluslararası transferini düzenlemek amacıyla kurulmuştur. Yeşil kalkınmacılığın gündeme yerleşmesinde Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler etkin rol oynarken, 1989'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCED) ardından, 1992 yılında Rio'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Zirvesi'nde yapılan iki anlaşma "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (*Convention on Biological Diversity*)"

ve “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (*Framework Convention on Climate Change*)” sürecin şekillenmesinde önemli yer tutmuştur (McAfee, 1999a: 71). Bu iki anlaşma ve beraberinde Montreal Protokolü (1987), Kyoto Protokolü (1997) gibi yapılan diğer önemli anlaşmalarla, hükümetlerin de dâhil olduğu çevresel girişimler, sorunun sermayenin doğayı sömürmesi değil bir yönetim sorunu olduğunu ileri sürmüştür. Yönetim sorunu vurgusuna rağmen, 1980 ve 1990’larda yükseliş gösteren “yeşil politikalar” ve endüstriyel kapitalist ülkelerle gerçekleştirilen müzakereler, bir politik sistem olarak kapitalizmin çevresel sorunlar gerçeğini kabul ettiğini göstermektedir (Ghosh, 2015: 54). Uluslararası kuruluşlar tarafından ekolojik sorunların birikim önünde tehdit yaratır hale geldiğinin kabulü, ancak sorunun kaynağının bir toplumsal sistem sorunu değil varolan sistem içinde “yönetim” sorunu olarak tanımlanması çevre ve kalkınma politikalarının yeniden şekillendirildiği ve neticede doğanın bu yeni politikalar ekseninde piyasaya daha fazla dahil olduğu bir sürecin zeminini hazırlamıştır.

Bu süreçte çevre-kalkınma dilinin birleştirilmesi, kalkınmaya yeşilin dâhil edilmesi 1990’lı yıllarda uluslararası kuruluşların yapı ve raporlarına doğrudan yansımıştır. Örneğin, 1980’lerin ortasına kadar kalkınma hedeflerini çevresel konulardan ayrı tutan Dünya Bankası (McAfee, 1999a: 99), 1987’de Çevre Departmanını kurmuş ve 1990’lı yıllarda yeşil kalkınmacılığa adapte olmuştur (McAfee, 1999a, 68). Dünya Bankası 1992 yılında yayımladığı “*Development and the Environment*” raporunda ekonomik kalkınma ve çevresel yönetimin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu öne sürmüş, çevre yeterli derecede korunmazsa kalkınmanın zarar göreceğini, kalkınma olmaksızın da çevre korumasının başarısız olacağını belirterek daha az üretmek değil, daha farklı şekilde üretmekle kalkınmanın sürdürülebilir hale getirilebileceğini dile getirmiştir (World Bank, 1992: 25). 1992’de yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED)’nda da küresel çevre ve kalkınma konularının bütünlük içinde ele alınması gerektiği belirtilerek, çevre korumasının kalkınma sürecinin bir parçası olduğuna, çevresel amaçlarla yapılan ticaret politikası önlemlerinin uluslararası ticarete bir sınırlama getirecek nitelikte olmaması gerektiğine dikkat çekilmiş; “kirleten öder” prensibine dayalı olarak çevresel maliyetlerin uluslararası hale getirilmesi ve ekonomik araçların kullanımı önerilmiştir (UNCED, 1992). Yönetilen ve düzenlenen bir doğa düşüncesi, küresel çevre piyasalarının kurulmasındaki temel itici güç olmuştur (Ghosh, 2015: 55).

Yönetme ve düzenleme sürecinin temel aktörleri olarak karşımıza çıkan uluslararası kuruluşlar, hükümetlerin piyasayla uyumlu çevre düzenlemeleri yapması konusunda yönlendirici bir rol üstlenmiş; teknik destek, uzman desteği ve en önemlisi fon desteğini sunarak yeşil kalkınma sürecinin oluşmasında

pratik bir temel sağlamıştır. Ancak uluslararası aktörlerin inceleneceği bu bölümde, bunlar her ne kadar sürecin temel aktörleri olarak ele alınsa da, bu aktörler ve devletler arasındaki ilişkiler yalnızca bir dayatma ilişkisi biçiminde görülmemelidir. Bu süreç uluslararası sermayenin yereldeki sermayeyle karşılıklı çıkarlarının uluslararası kuruluşlar ve devletler dolayımında şekillendiği bir süreç olarak düşünölmelidir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından "azgelişmişlik" sorununun çözümünde kalkınma pratiğini işaret eden uluslararası kuruluşların söylem ve pratikleri yeşil kalkınmacılık sürecinde de benzer bir seyirde devam etmiştir. Bu söylem ve pratikler, azgelişmişliği tanımlama ve yoksulluk üzerinden müdahale; zenginlik kaynağı olarak doğa; ve finansal müdahale şeklinde üç başlık altında incelenecektir.

Azgelişmişliği Tanımlama ve Kapitalizmin İnşası İçin Yoksulluk Üzerinden Müdahale

Kalkınma iktisatçıları "azgelişmişlerin" gelişmemiş olduklarını göstermek için karşılaştırmalı bir yöntemle başvurmuş (Ercan, 2003: 85), bu yöntem "gelişmiş" olanın Batı, modern, ideal, "azgelişmiş" olanın Batı dışı toplumları, geleneksel tipi temsil ettiği şeklinde sorunun ikilemler biçiminde kavramsallaştırılmasını doğurmuştur (Türkay, 1994: 36). Bu ikilemler çerçevesinde gelişmemiş olarak adlandırdıkları toplumların nasıl olduğunu anlamak yerine "gelişmiş" olana göre sahip olmadıkları üzerinden "azgelişmişliklerini" tanımlamışlardır.

Bu çerçevede kalkınma iktisatçılarından Clark kişi başına düşen gelir düzeyinin düşük olması üzerinden, Rostow yatırımların belli bir düzeye ulaşmamış olması üzerinden, Lewis ve Rodan piyasanın küçük olması üzerinden, Nurkse ise yatırım, tasarruf oranının yetersiz olması üzerinden azgelişmişliği tanımlamış, aynı şekilde BM'in 1951 yılındaki raporunda da azgelişmişliği tanımlayan unsur olarak ülke içi tasarruf oranlarının yetersiz olması öne sürölmüştür (Ercan, 2003: 86-87). Bu kriterler ve 1949'da ABD başkanı olarak göreve başlayan Truman'ın azgelişmiş bölgeler vurgusuyla birlikte daha önce heterojen ve farklılıkları kucaklayan dünya nüfusunun iki milyarı bu tarihten itibaren azgelişmiş olarak ilan edilmiş ve homojenleştirilmiştir (Estevo, 2007: 18-19). Gelişmiş/azgelişmiş ikilemi tasarruf, yatırım, piyasa üzerinden yaratılmış, bu unsurların yeterli büyüklüğe ulaşmamasının sermaye birikiminin önünde engel olacağı ve azgelişmişliği üreteceği belirtilmiştir.

Azgelişmiş olanlar parasal bir ekonominin çeşitli unsurlarından yoksun olduğu ölçüde yoksul olarak görölmüş ve yoksulluklarına müdahale gündeme gelmiştir. Yoksulluk algısı farklı zamanlarda farklı biçimlerde tanımlanmakla² birlikte

kalkınma sorunsalının yükselişe geçtiği 1940'lı yıllarda özellikle gelir üzerinden kurgulanmıştır. Dünya Bankası 1948'de yayınladığı raporunda küresel yoksulluk sorununu ortaya koymuş, fert başına ortalama gelirin 100 dolardan az olduğu ülkeleri az gelişmiş ve yoksul olarak tanımlamıştır. Tarihte ilk defa ülkeler, dünya ekonomisinin hâkim ülkelerine kıyasla milli gelirlerinin düşük olması nedeniyle yoksul olarak değerlendirilmiş ve yoksulluğa yanıt olarak ekonomik kalkınma önerilmiştir (Rahnema, 2007: 282-283). Yoksulluğun tanımlanması yeşil kalkınmacılık anlayışının hâkim olduğu 1990'lı yıllarda da benzer biçimdedir. Bu dönemde çevre ve kalkınma arasında ilişki kuran uluslararası raporlarda yoksulluk gelir üzerinden tanımlanmıştır. Örneğin, World Resources Institute, Dünya Bankası'nın 1990'lı yıllarda yoksulluk sınırını günlük kişi başı bir dolarla belirlediği ölçütü veri olarak bir milyardan fazla insanın yoksul olduğunu belirtmiştir (World Resources Institute, 2005). UNEP ve UNDP'nin ortak raporunda da hane halkı geliri yoksulluk kategorisi olarak kullanılmıştır (UNEP ve UNDP, 2009). Raporlarda yoksulların çevreye daha bağımlı yaşadığı dolayısıyla yoksulluk ve çevre arasında kurulan ilişkinin kalkınma planlarına dâhil edilmesi önerilmiştir. Nitekim bu ilişki daha açık hale geldikçe, kalkınma kurumları çevreyi yoksulluğun aşılmasında merkezi bir konuma almıştır (World Resources Institute, 2005: 13). Yoksulların çevresel tahribatın hem kurbanları hem de sebebi olarak görülmesi nedeniyle yoksulluğun azaltılması çevresel sürdürülebilirliğin önkoşulu olarak sunulmuştur (World Bank, 1992: 30). Dolayısıyla yoksulluk üzerinden oluşturulan müdahale dili 1990'lı yıllarda da değişmemiş ancak müdahalenin belirleyeni olarak doğal zenginlikler ön plana çıkarılmıştır.

1940'lı yıllardan 90'lara kalkınma sorunsalında başka bir boyut ise az gelişmişlik kategorizasyonunu belirleyen değişkenlerin farklılaşması olmuştur. 1940'lı yılların değişkenleri (yatırım, tasarruf, kişi başına düşen gelir vb.) yerine yeşil kalkınmacılık anlayışında "az gelişmişlik" kategorizasyonunun temel değişkenleri; yerel halkın doğal kaynakları bir zenginlik kaynağı haline getiremeyerek yalnızca geçimlik düzeyde kullanması, ortak kullanılan doğal varlıklarda mülkiyetin belirginleşmemiş olması, ekosistem piyasalarının kurulmamış dolayısıyla ekosistem hizmetlerinin parasal değerinin belirlenmemiş olması, gerekli dönüşümü sağlayacak fon, teknik ekipman ve eğitime sahip olunmaması olarak açığa çıkmıştır. "Az gelişmiş ülkelerin" sahip olduğu bu niteliklerin, zengin bir biyolojik çeşitliliğe sahip olsalar bile kalkınmaları önünde engel oluşturduğu, zenginliklerini birikime dönüştüremedikleri ölçüde az gelişmişliklerini kıramadıkları, uluslararası kuruluşların raporlarındaki ortak dilde vurgulanmıştır.

Örneğin, World Resources Institute 2005 tarihli "*The Wealth of the Poor*" ve

2008 tarihli “*Growing the Wealth of the Poor*” raporunda doğal kaynakların yoksullar için yalnızca geçim kaynağı olarak kaldığını ancak bir zenginlik kaynağı haline dönüşemediğini (World Resources Institute, 2005: 32; World Resources Institute, 2008: 3) belirtmiştir. Yoksullar doğayı sadece geçimlik düzeyde kullanmakta ve düşük düzeyde girişimcilik faaliyetlerinde bulunmaktayken; yüksek gelirli kesimlerin doğal kaynak piyasalarına hâkim olduğu ancak bunun değiştirilebileceği vurgulanmıştır (World Resources Institute, 2008: 16). Ekosistem mal ve hizmetleri etkin bir şekilde yönetildiği takdirde bir sermaye sağlanacağı ve böylece ekolojik varlıkların yoksullar için yalnızca bir geçim kaynağı olmanın ötesine geçeceği belirtilmiştir (World Resources Institute, 2005: 16). Etkin bir çevresel yönetimin ise ekosistemlerin faydalarına parasal değer biçilerek, yoksulların ekolojik varlıklarının eksik değerlendirilmesinin engellenmesiyle gerçekleştirileceği öne sürülmüştür (World Resources Institute, 2005: 17). Çevresel yönetim meselesi Dünya Bankası’nın da önem verdiği bir mesele olmuştur. Daha iyi bir çevresel yönetimin; uluslararası sermaye akışlarının serbest bırakılmasıyla yeni ve temiz teknoloji transfer olanağının elde edilmesi, eğitimle çevreci tarımsal teknolojilere uyum sağlanması, mülkiyet haklarının netleştirilmesi politikalarıyla sağlanacağını öne sürmüştür (World Bank, 1992: 10). Dünya Bankası mülkiyet hakları üzerinde önemle durmuş, mülkiyet haklarına ilişkin yapılan temel hatanın kaynakların açık erişimden (open access) çıkarılarak bu defa kamusallaştırılmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Dünya Bankası’na göre kamusallaştırma ile geleneksel yönetim biçimleri terk edildiği takdirde çevresel tahribat daha şiddetlenecektir (World Bank, 1992: 12). Çevresel konuları özelleştirmenin bir parçası olarak görmüş ve bu konuda ülkelerde potansiyel yatırımcıların belirlenmesine yardım ederek özelleştirmeyi olanaklı hale getirmiştir (World Bank, 1993: 67).

Dünya Bankası “*Development and the Environment*” raporunda, yoksulların, mülkiyet haklarının yeterince tanımlanmamış olması, kredi imkânları ve sigorta piyasalarına ulaşımlarının kısıtlı olmasının onların çevre koruması ve yatırım yapması önünde engel olduğuna işaret etmiştir (World Bank, 1992: 30). Tasarruf ve yatırımlar ise Dünya Bankası’na göre kalkınmanın temel çekirdeğidir. World Resources Institute’ye göre de yoksulların, piyasaya erişim ve kaynaklar üzerinde mülkiyet hakkından, finansal ve teknolojik destekten yoksun olması doğadan elde edilen zenginlikten dışlanmalarının nedenidir (World Resources Institute, 2008: 16).

UNDP ise UNEP, UNCTAD ve CBD sekreteryası ile hazırladığı 2010 tarihli bir raporda yoksulluğu gelir üzerinden açıklayarak bunu yok etmenin yolu olarak ekosistem çeşitliliği ve biyoçeşitlilik zenginliğini işaret etmiştir (UNDP, 2010a: 2). Biyoçeşitliliğin geleneksel bilgisinin kullanımı, ekosistem hizmetleri ve

biyoçeşitliliğe parasal değer biçilmesi, bunların doğru değerinin kabulüne ilişkin eğitim verilmesi, teknolojik yenilikle bunların sermayeye çevrilmesi, kısacası biyoçeşitlilik ve ekosistem hizmetlerinin sürdürülebilir bir yönetimle ekonomik büyüme ve sosyal eşitliği sağlamanın bir motoru haline getirilmesi gerektiği belirtilerek (UNDP, 2010a) biyoçeşitlilik ve ekosistem hizmetleri üzerinden kalkınma hedefi belirlenmiştir.

Az gelişmişliği tanımlama ve bunun üzerinden kurulan müdahale dili, tüm bu uluslararası kuruluşların açıklamalarında da görüldüğü üzere kapitalist bir işleyişin belirleyenleri (piyasa, yatırım, kredi, mülkiyet) üzerinden kurulmuştur. Doğayla iktisadi bir dilin dışında kurulan ilişkiler göz ardı edilmiştir. Raporlarda yoksul ve yerli halkın doğayla geçimlik düzeyde kurduğu ilişkinin zenginlik biriktirir hale dönüştürülmesine yönelik ortak bir vurgu geliştirilmiştir. Bu ortak vurgunun pratiğe geçişi yani doğanın zenginlik kaynağı haline getirilme süreci bir sonraki başlıkta inceleneceği üzere “çevresel gelir”, “ekosistem girişimciliği” gibi söylem ve faaliyetler üzerinden kurulmuştur.

Zenginlik Kaynağı Olarak Doğa

Kalkınma politikalarının 1945’lerden 90’lara doğru olan izleğinde temel değişimin birikimin yeni kaynağı olarak doğanın görülmesi olduğu söylenebilir. Bu temel değişim doğayla ilişkili yeni sermaye ve gelir kategorilerinin oluşturulmasına zemin hazırlamış; meşrulaştırma dilini ise çevre ve yoksulluk arasında kurulan ilişkiden almıştır. Çevre koruma politikalarının, çevresel gelire dönüştürülmesi, bu yoldan yoksulluğun azaltılması dolayısıyla bu politikaların bir kalkınma politikası aracı haline getirilmesi temel söylem olarak gelişmiştir.

Dünya Bankası 21. yüzyılda ülkelerin zenginlik kaynağını araştırdığı raporunda yeni zenginlik kaynağı olarak doğa sermayesini öne çıkarmış ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirin kalkınmanın finansmanı açısından önem taşıdığına vurgu yapmıştır (World Bank, 2006). Diğer taraftan kirlilik ve çevresel tahribatın zararlarından en çok etkilenen kesim yoksullar olduğundan, ayrıca bu kesim için çevresel kaynaklar geçim kaynağı anlamına geldiğinden çevre korumasının kalkınmanın bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiş; çevre koruma politikalarıyla çevresel gelir yaratılarak fakirliğin azaltılmasına dikkat çekilmiştir (World Bank, 1992: 2). Bu çerçevede yoksulluğun aşılmasında doğa üzerinden yeni gelir arayışları; yani doğanın artık doğa sermayesi kavramında ifade bulduğu üzere doğal kaynak olarak kullanımının yanısıra sağladığı tüm ekosistem hizmetlerinin yeni gelir kategorilerine dönüştürülme çabası ortaya çıkmıştır. Bu çaba sonucunda “çevresel gelir” ve “ekosistem girişimciliği” iki önemli unsur olarak ekolojik varlıkların birikim sürecinde

zenginlik kaynağı aracı haline getirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Çevresel gelir, ekosistem ve doğayla ilişkili faaliyetlerden elde edilen gelirdir (World Resources Institute, 2008: 10). Bu gelir ormanlar, otlaklar, göller, denizler gibi doğal sistemlerden elde edilen gelirin yanında tarımsal ekosistemlerden (*agroecosystems*) elde edilen tarımsal geliri de kapsamaktadır (World Resources Institute, 2005: 34-35).

Çevresel gelirle ilgili iki önemli husustan ilki kaynağının ortak kullanılan varlıklar (balık yatakları, meralar gibi) olması, ikincisi temelde yoksulların gelir kaynağını oluşturmasıdır. Örneğin Beck ve Nesmith'in 2001 yılındaki çalışmasına göre ortak kaynaklar Hindistan'ın kırsal kesiminde yaşayan yoksullara yılda 5 milyar dolar gelir sağlamış; Adhikari'nin 2003 yılındaki çalışmasına göre ise Hindistan'da ortak kaynaklar yoksul hane halkının gelirinin % 29'undan fazlasını oluşturmuştur. Cavendish'in 1998 yılındaki çalışmasında ise Güneydoğu Zimbabve'de hanehalkı gelirinin kaynağını %35-40 arasında ortak kaynakların oluşturduğu tespit edilmiş; Kerapeletswe ve Lovett'in 2001 yılındaki çalışmasında ise Bostwana'da en fakir % 20'lik nüfusun gelirinin %51'ini ortak kaynaklardan elde ettiği belirtilmiştir (World Resources Institute, 2005: 39-40). Ancak yeşil kalkınmacılık anlayışının hâkim hale gelmesiyle yoksullar açısından önemli bir gelir kaynağı olan ortak varlıkların "çevresel gelir" adı altında geçimlik bir ilişki biçiminden zenginlik kaynağına başka bir ifadeyle sermaye birikimi sağlayacak bir ilişki biçimine dönüşümü hedeflenmektedir. Nitekim çevresel geliri artırmak için sıralanan şu öneriler bunu açık biçimde sergilemektedir: Yoksulların çevresel gelirinin artırılması için ekosistem mal ve hizmetlerinin ticarileştirilmesi, ekosistem girişimciliği için krediler oluşturulması, meta zincirinde daha fazla değer ele geçirilmesi, özel sektörle partnerlik yapılması ve "ekosistem hizmeti ödemeleri (*Payments for Ecosystem Services*)" gibi yöntemler yoluyla yeni çevresel gelir kaynakları yaratılması önerilmiştir (World Resources Institute, 2005: 81). Ancak yoksulların gelirini artırmak amacıyla sunulan bu öneriler piyasanın işleyişini hâkim kıldığı ölçüde gelirlerini artırmanın aksine varolan gelir kaynaklarını korumalarını bile ileride daha ayrıntılı tartışılacağı üzere zor hale getirmiştir.

Kalkınma ve doğa arasında kurulan ilişkide doğanın bir birikim kaynağı haline getirilmesindeki diğer unsur ekosistem girişimciliğidir. Ekosistem girişimciliği, küçük toprak sahibi çiftçilikten toplum odaklı ekoturizm yatırımlarına, ticari ağaç kesme faaliyetlerine kadar uzanan faaliyetleri kapsamaktadır. Başarılı bir ekosistem girişimciliğinin izole haldeki kırsal girişimcileri piyasalarla bağlantılandırmak ve iş kapasitelerini artırmaktan geçtiği belirtilmektedir (World Resources Institute, 2008: 47). Ekosistem girişimciliğindeki en çarpıcı

boyut ise toplulukların birer yatırımcı olarak tanımlanmasıdır. Topluluk düzeyinde yapılan çevresel projelere katılanların para, zaman, mal ya da emeklerini koyarak, proje nedeniyle kredi ve yardım kuruluşlarıyla iletişime geçerek ve dolayısıyla birtakım taahhütler altına girerek aktif yatırımcılara dönüştükleri belirtilmiştir. Örneğin, Dünya Bankası'nın "Gana Toplumsal Su ve Sağlık Önlemleri Projesi"nde projeye başlamak için proje maliyetlerinin %5'lik ve ayrıca projenin işletme ve bakım maliyetinin ise %100'lük kısmı için topluluklar taahhüt altına girmiştir. Zambia'da ise topluluklar projelerin finansal maliyetinin %15'lik kısmından, Brezilya'da ise altyapı projelerinin maliyetinin %15'inden sorumlu tutulmuştur. Yoksul aileler için parasal taahhüt altına girmenin mümkün olmadığı durumlarda, emek gücü katkısı uygun görülmüştür. Ancak bazen bu emek gücü katkısı, hasat oranını düşürmek şeklinde biçimlenmiş dolayısıyla doğal kaynaklara bağımlılığı yüksek olan yoksulların fedakârlık yapması beklenmiştir. Örneğin Bangladeş'deki bir projede (Management of Aquatic Ecosystems through Community Husbandry) göldeki balık oranını artırmak için, yoksulların belli noktalarda balık avlamaması ya da bazı balıkçılık malzemelerini kullanmaması şeklinde parasal olmayan taahhütler altına girmesi zorunlu tutulmuştur (World Resources Institute, 2008: 61-62). Böyle parasal olmayan taahhüt biçimleriyle katılımın artırılacağı, karşılıklı fedakârlıkla projenin sürdürülebilirliğinin sağlanacağı iddia edilmiştir.

Doğanın zenginlik kaynağı olarak tanımlanmasıyla, ekosistem hizmetleri girişimcilik faaliyeti içine sokulmuş, topluluklar yatırımcı olarak görülmüş, finansal taahhütler altına itilmiş, finansal taahhüt alamadıkları durumda "fedakârlık"lar yapması beklenmiştir. Fedakârlık olarak ifade edilen ise birikimin sürekliliği (projelerin sürdürülebilirliği) adına, gerektiğinde yoksul toplulukların geçim kaynaklarından tamamen vazgeçmeye zorlanması olmuştur.

Finansal Müdahale

Kalkınma teorilerinin az gelişmişliği tanımlarken kullandığı önemli ölçü birimlerinden biri daha önce belirtildiği üzere tasarruf oranlarının yetersizliğidir. 1940'lı yıllarda tasarruf oranlarının yetersizliği tam da finansal müdahalenin temelini hazırlamıştır. Kalkınma iktisadının temel vurgusundan biri tasarrufların yetersizliğinin yatırımlarda yetersizliğe yol açacak olması ve dolayısıyla yoksulluğun kaynağı olduğu öne sürülen sermaye birikimine engel oluşturmasıdır. İkinci Dünya Savaşı'nda sonraki kalkınma yıllarında ülkelerin tasarruf açığını kapamanın önemli araçlarından biri olarak dış finansman yani dış borçlanma ortaya çıkmıştır. "Kalkınma ekonomistlerinin ortak noktası olan az gelişmişliği yetersiz sermaye birikimi olarak tanımladıktan sonra, bu ülkelerde sermaye birikiminin gelişmesi için gelişmiş kapitalist ülkelere

aktarılabilecek sermaye, yani sermayenin dışsal finans olgusu dönemin kapitalist pratiği açısından kalkınma yazınının en çok üzerinde durduğu konudur” (Ercan, 2003: 93). Bu kapsamda 1947 yılında dünya kamuoyuna sunulan Marshall Planı’yla az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere kalkınmalarını sağlaması için dış yardım adı altında dış borçlar devreye girmiştir. ABD’den yapılan doğrudan ve dolaylı yardımlarla bu ülkelere krediler verilmiştir. Bu kredilerle “az gelişmiş” ülkelerin ABD’den ithalat yapabilmesi sağlanmıştır (Tören, 2006: 72). Böylece ABD sermayesi önemli kazançlar sağlamış; örneğin ABD Ekonomik İlişkiler Sekreter Yardımcısı William Clayton’un şirketi 1949 yazına kadar Marshall Planı siparişlerinden 10 milyon dolar kazanırken, 1950-51 yılları arasında General Motors 5,5 milyon dolar değerinde sipariş almış, Ford Motor ise 1 milyon dolar kazanmıştır (Peters, 2003: 41). Marshall Planı’nda dış yardımdan faydalanacak ülkelerin endüstrilerini devletleştirmemesi, özel sektörün zarar görmemesi, yardımların özel sektöre yapılması koşul olarak öne sürülmüştür (Tören, 2006: 67). Kalkınma yıllarında az gelişmişlikle mücadele adına ülkeler bir yandan dış borçlar üzerinden uluslararası finans sistemine diğer yandan uluslararası ticaret üzerinden uluslararası kapitalist sisteme entegre edilmiştir. Finansal müdahalenin zemini, tasarruf açığı, yabancı sermaye girişi ve sermayenin giriş koşulları üzerinden kurulmuştur. Finansal müdahale hem “az gelişmiş” olarak kategorileştirilen ülkelerin kapitalist birikim koşullarını hazırlayan hem de gelişmiş kapitalist ülkelerin sermaye birikim sürecini besleyici bir işlev görmüştür.

1990’lı yılların yeşil kalkınmacılık döneminde de finansal müdahale, hem uluslararası ekosistem ve biyoçeşitlilik piyasalarının oluşturulması hem de bu piyasalara az gelişmiş olarak adlandırılan ülkelerin içerilmesi sürecinde önemli rol oynamıştır. Uluslararası çevre kuruluşları, ülkelerin yoksulluklarını azaltmak adına oluşturdukları çevre programlarında, programların uygulanabilirliği için uzman desteği, teknolojik ekipman ihtiyacının olduğunu ancak bunların karşılanabilmesi için ülkelerin finansal desteğe ihtiyaç duyduğunu dile getirmiş böylece aynı şekilde dış borçlanma üzerinden finansal müdahalenin zeminini oluşturmuştur. Çevrenin korunması için çevre ekipmanları satın alınması gerekliliği ve çevre uzmanlarına olan ihtiyaç vurgusu, çevre kredilerini gündeme taşımış ve “az gelişmiş” ülkelerin çevre kredisi altında oluşan dış borçları çevre politikalarına müdahale edilmesine yol açmıştır. Borçlanma yeni çevresel koşulları, uluslararası çevre anlaşmalarına katılımı ve beraberinde yeni kredileri beslediği ölçüde, ülkelerin uluslararası biyoçeşitlilik piyasalarına dâhil olma sürecini hızlandırmıştır.

Örneğin Dünya Bankası, kredi alan ülkelerin çevresel değerlendirme raporları yapabilmesi için dış danışmanlara ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Dünya Bankası

1980'lerin ortasında beş çevre uzmanına sahipken, bu rakam bankanın çevre politikalarına verdiği önemin artmasıyla 1990'larda 200 tam zamanlı çalışan çevre uzmanına ulaşmıştır (World Bank, 1993: 10). Banka ve GEF (Küresel Çevre Fonu) aracılığıyla ülkelerin Ulusal Çevre Faaliyet Planları (NEAPs) yapılması sağlanmış ve bunlar yeni çevre yatırımları olarak tasarlanmıştır. Bu planlar Dünya Bankası'nın desteğinde ülke yetkilileri ve yabancı bağışçıların katılımıyla hazırlanmıştır (World Bank, 1993: 28). Planların finansal maliyetinin yarısı doğrudan kredi alan ülkeler tarafından karşılanmıştır (World Bank, 1993: 63). Böylece McAfee'nin (1999a: 166) belirttiği üzere çevresel yardımlar büyük ölçüde çevre projelerinde çalışan profesyonellere ve yabancılara, projeye bağlantılı STK ve kamu dairelerine ve simgesel düzeyde ise bu projelerde iş olanağı sağlayan yerel halka gitmiştir.

Dünya Bankası'nın vurguladığı üzere çevresel yatırımların "azgelişmiş" ülkeler tarafından finanse edilmesi bu ülkelere sermaye akışlarını gerektirmektedir (World Bank, 1992: 175). Dünya Bankası hem bu tespiti yapmış hem de sermaye akışını sağlayan kurumların başında gelmiştir. Dünya Bankası 1992 yılında Rio De Janeiro'daki UNCED zirvesinden sonra gelişmekte olan ülkelere çevre stratejileri geliştirmeleri ve gerçekleştirmeleri için finansal desteğini artırmış (1993: 17), bu zirveden bir yıl sonra hazırladığı raporunda çevresel faaliyetler için verdiği kredi taahhütlerini 1989 yılındaki borç verme oranının 30 katına yükseltmiştir (World Bank, 1993: 4). Bu veri bankanın 1990'lı yıllarda çevre konusuna yaklaşımındaki dönüşüm açısından önem taşımaktadır. Bankanın sağladığı finansmanla "gelişmekte olan ülkeler" in, "temiz teknolojiler" ithal etmesi ve kirlilik kontrolüne yönelik harcama yapması mümkün kılınmıştır (World Bank, 1992: 175). Bu dönüşümle birlikte bir yandan gelişmiş kapitalist ülkelerin para sermayeleri çevre kredileri vasıtasıyla paralarını değerlendirebilecekleri yeni alanlar bulmuş olacak, diğer yandan çevre teknolojileri yeni bir piyasanın gelişmesini hızlandıracaktır. Böylece "gelişmekte olan ülkeler" açısından borç kısılcasına girmelerini hızlandıran, şirketler açısından ise kârlı bir süreç ortaya çıkmış olacaktır. Nitekim Uluslararası Finans Kurumu (*International Finance Corporation*) çevresel mal ve hizmetlere yapılan özel yatırımların piyasa potansiyelini belirlemek amacıyla dokuz ülke üzerinden (Şili, Macaristan, Endonezya, Malezya, Meksika, Pakistan, Polonya, Tayland ve Türkiye) yaptığı araştırmada, şirketler açısından bu piyasaların önemini ortaya koymuş, araştırmada bu piyasaların küçük olduğunu ancak gelecek yıllarda hızlı bir büyümeye girmelerinin olası olduğunu belirtmiş; atık yönetimi, endüstriyel kirliliği önleyici teknolojiler konusunda bu piyasaların özel yatırımlar açısından fırsatlar içerdiğini belirtmiştir (World Bank, 1992: 175). Çevresel mal ve hizmet ticaretine ilişkin piyasaların zamanla ulaştığı büyüklük³, bu tespitin zamanla gerçekliğe dönüştüğünü göstermektedir. Bu durum Dünya Bankası'nın çevre

kredilerine giderek artan biçimde verdiği önemin ve ülkelerin ulusal çevre planları hazırlaması gerektiğine yönelik vurgusunun altında yatan nedenlerin cevabını vermektedir.

Çevresel piyasaların gelişimi ve çevre kredileriyle ülkelerin girdiği borç kısıkağı, çeşitli çevresel koşullarla karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurmuştur. Teknik yardım, uzman desteği, eğitim vb. için verilen krediler daha sonra “yeşil koşullara” dönüşmüştür. Yeşil koşullar; uluslararası çevre anlaşmalarına katılım, ABD ve Avrupa’yı model alan ulusal çevre planlarının hazırlanması, doğal kaynakların (su, kereste gibi) fiyatının yükseltilmesi ve devletin bunlardan elde ettiği gelirin artırılması, kirletme standartlarının konulması, Dünya Bankası uzmanlarının kiralanması ve bankadan çevre kredileri alınması gibi uzun bir liste halindedir. Bu koşullar gelişmekte olan ülkelerin bankadan alacağı diğer finansal desteklerin de koşulu haline gelmiştir. Bankanın bu gücü, söz konusu ülkelerde yeni bir çevre bakanlığı gibi çalışan bürokratik yapının şekillenmesine ve doğanın piyasalarda meta süreçlerine dâhil edilmesine yol açmıştır (McAfee, 1999a: 113-114). Dünya Bankası, ülkelerin yapılan yardımlar karşılığında uyum programlarının yükümlülüğünü almasını istemiştir (World Bank, 1992: 24). Borç alan ülkelerin, borçlarının finansmanını özellikle kamu sektöründe tasarruf oranını artıran politikalar izlemesiyle mümkün olacağını belirtmiştir (World Bank, 1992: 175). Bu söylem 1980’li yıllarda Dünya Bankası’nın “az gelişmiş” ülkelere verdiği krediler karşılığında dayattığı yapısal uyum programlarıyla aynı dile sahiptir. Yapısal uyum programlarının taşıdığı temel öğeler kamu kesimi borçlanma gereğini azaltmak için kamu yatırımlarının kısılması, özelleştirmelere öncelik verilmesidir. Böylece bir yandan uluslararası sermayenin alacaklarının tahsil edilmesi diğer yandan özelleştirmelerle piyasa ekonomisinin hâkim kılınması sağlanmış olacaktır (Şenses, 2003: 119). Bu açıdan yeşil kalkınmacılık döneminde “az gelişmişlerin kalkınması” için verilen çevre kredilerinin de benzer bir işleyişe sahip olduğu; hem “az gelişmiş” olarak tanımlanan ülkelerde geçimlik amaçlarla kullanılan ekolojik varlıkların uluslararası biyoçeşitlilik piyasasına sokulmasının önünün açılmasına hem de tasarruf vurgusuyla kredilerin geri ödemesini sağlayacak yeşil koşulların oluşumuna yol açtığı söylenebilir. Ancak yapısal uyum programlarının toplumsal açıdan eğitim, sağlık ve sosyal hizmet harcamaları üzerinde olumsuz sonuçlar yarattığına dair oluşan geniş fikir birliği (Şenses, 2003: 118) göz önüne alındığında çevre kredilerinin ödenmesi kapsamında oluşturulacak tasarruf tedbirlerinin de benzer olumsuz toplumsal sonuçlar doğurabileceği dikkate alınmalıdır. Böylece yeşil kalkınma için çıkılan yolda yeni toplumsal adaletsizliklerin zemini oluşabilecektir.

Çevre kredileri konusunda üzerinde önemle vurgu yapılması gereken, Dünya Bankası’nın çevresel finansman konularını asıl yürüten kurum olarak 1991’de

kurulan Küresel Çevre Fonu'dur(GEF). GEF, başlangıcında Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından düzenlenmekle birlikte, yapısına hâkim olan ve temel uygulayıcısı Dünya Bankası olmuştur (McAfee, 1999a: 68). GEF, küresel çevreyi korumayı hedefleyen faaliyetleri gerçekleştiren ülkelere bağış ve fon sağlayan finansal bir mekanizmadır (GEF, 1995; GEF, 1996). GEF, yeşil büyümenin harekete geçirilmesi ve iktisadi kalkınma açısından küresel çevresel konuların ana akımlaştırılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

GEF'e ilişkin çelişki ve eşitsizlikleri ortaya koyan önemli husus, verdiği kredileri yalnızca küresel çevresel fayda yaratan (biyolojik çeşitlilik, iklim değişikliği, uluslararası sular, ozon tabakasının delinmesi) projelerle sınırlamasıdır (GEF, 1995; GEF, 1996). Küresel çevresel faydaların marjinal maliyeti karşılaması ve çevresel faydaların ulusal faydayı aşarak küresel düzeyde oluşması durumunda kredi vermektedir (World Bank, 1993: 123). Marjinal maliyetlere, yardım alan ülkelerin kendi sınırları içinde kendi vatandaşlarını etkileyecek, yerel ihtiyaçlarını karşılayacak sürdürülebilir kalkınma faaliyetleri dâhil edilmemekte ve bu tip faaliyetlere kredi sağlanmamaktadır (McAfee, 1999a: 165). Marjinal maliyet, yardım alan ülkelerin "küresel" olarak tanımlanan faydaları sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği çevresel faaliyetler sonucunda ortaya çıkan maliyetler olarak alınmaktadır. Örneğin, atmosfer kullanımından kimsenin dışlanmadığı "küresel" bir kaynak olarak ele alınmaktadır. Ancak aslında sanayileşmiş ülkeler sürdürülebilirlik sınırlarının ötesinde atmosfere sera gazı ve kimyasal salınım yaparak atmosferin faydalarına önceden el koymuştur. Diğer taraftan sanayileşmiş ülkelerin ya da özel girişimcilerin enerji tasarruflu ampuller üretme projelerinden sağlanan faydalar "küresel" olarak kabul edildiği için GEF kredilerine uygun bulunmaktadır. Ancak parçacık kirleticileri azaltma projelerinden sağlanan faydalar, hava kalitesi ve insan sağlığı açısından önemine bakılmaksızın ülke sınırları dışına yayılmadığı için "yerel" fayda olarak alınmakta ve GEF kredilerine uygun bulunmamaktadır. Bazı projelerin yalnızca sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek gelirli sektörler tarafından gerçekleştirilebilecek bütçedeki projeler olduğu dikkate alındığında "küresel fayda" kavramının aslında seçkinlerin faydasını temsil ettiği söylenebilir (McAfee, 1999a: 166). Başka bir çelişki de GEF'in doğal varlıkların aşırı kullanımı ve kaybı sonucu oluşan biyoçeşitlilik kaybını küresel bir sorun olarak faaliyet alanı içine dâhil etmesine rağmen, tarımsal biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı faaliyetlerini "marjinal maliyet" testinden ulusal fayda yaratması (gıda güvenliği sağlaması ve yoksulluğu azaltması) nedeniyle geçirmemesidir (Lake, 1998: 71). Çarpıcı diğer bir çelişki ise GEF'in kendi performans değerlendirmesinde de gösterildiği üzere, GEF projelerinde biyoçeşitliliğe fiziksel olarak zarar veren faaliyetlere aktif bir şekilde karşı çıkılmamış (örneğin bir koruma alanında yol

yapımı, çevreye zarar verici bir maden işletmeciliği), bu faaliyetlerin devam etmesine izin verilmiş olmasıdır. Sadece birkaç projede koruma alanındaki çevreye zararlı faaliyetler ertelenmiş ya da koruma alanının uzağına alınmıştır (Porter vd.,1998: 32-34 aktaran McAfee, 1999a: 192). GEF'in bu uygulamaya örneklerindeki çelişkiler dikkate alındığında her ne kadar GEF projeleri küresel topluma fayda sağlamak üzerinden meşrulaştırılsa da, projelerden fayda sağlayanlar açısından küresel fayda tanımının eşitsizlikler içerdiği görülmektedir.

GEF, öncelikli hedefinin gelişmekte olan ülkelerin çevresel sorunlarını çözmek olduğunu iddia etmesine rağmen, iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi gibi yapısal sorunlarla uğraşması ancak gelişmekte olan ülkelerin su, toprak kirliliği gibi daha yoğun biçimde yerel nitelikteki sorunlarla karşı karşıya kalması göz önüne alındığında iddiası gerçekliğini yitirmektedir (Duru, 2003: 93). GEF, güney ülkelerinin çölleşme, ormansızlaşma gibi temel olan yerel çevre sorunlarını küresel çevre sorunu olarak almadığı gibi ulus ötesi firmaların kirletme faaliyetlerini de yerel ve politik olarak tanımlayarak kendi faaliyet alanına katmamıştır (McAfee, 1999a: 163-165).

GEF'in çevrenin korunması ve çevre ile yoksulluk arasındaki ilişkiye dayalı olarak ülkelerin kalkınması için verdiği çevre kredileri sermaye birikim sürecinde yeni değerlendirme alanları olarak çevresel mal ve hizmet piyasalarından biyoçeşitlilik piyasalarına çeşitli piyasaların gelişimini sağlamış, yeşil kalkınma adına "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan" ülkeler çevre kredileri üzerinden yeni borçlar edinmiştir. Bu ülkeler bir yandan yeni borçlar edinirken diğer taraftan borçlarını çevirebilmek için ekolojik varlıklarını daha fazla piyasaya sokmuştur. Bu durum ise çevrenin korunması ve kalkınma adına yürütülen bu süreçte ekolojik yıkımın hızlanmasına yol açmıştır.

Bioçeşitlilik Piyasası Örneği

Sermayenin kendisine yeni değerlendirme alanları arayışı, 1990'lı yıllarda doğa üzerinde yoğunlaşmasına yol açmış ve bu süreçte ekolojik varlıklar uluslararası aktörlerin paylaşım savaşına konu olmuştur. Bu sürecin kalkınmayla ilişkilendirilmesi paylaşım mücadelesinin "yoksullukla mücadele" adına yapılmasından kaynaklanmıştır. Çalışmanın bu ikinci kısmında kurulan teorik çerçeve bir ekosistem piyasası olan biyoçeşitlilik piyasaları özelinde incelenecektir. Bioçeşitliliğin nasıl çevresel gelir kaynağı ve girişimcilik alanı haline getirdiği, ülkelerin biyolojik zenginliklerinin sınıfsal açıdan en düşük gelirli kesimler olan yerli halk ile ulusal ve uluslararası sermayeler arasında nasıl yeni bir paylaşım sürecine sokulduğu ele alınacaktır. Bu çerçevede çalışma öncelikle biyoçeşitlilik piyasalarını düzenleyici rolüyle Bioçeşitlilik

Sözleşmesi'nin, ardından biyoçeşitlilik piyasa türlerinin incelenmesiyle sürecek ve en sonunda bu sürecin meşrulaştırılmasında kullanılan söylemler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Bioçeşitlilik Piyasalarını Düzenleyici Rolüyle "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi"

Birleşmiş Milletler Çevre Programının gözetiminde oluşturulan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (CBD) 1992'de Rio de Janeiro'da BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda imzaya açılmış, 29 Aralık 1993'de ise yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeyle biyolojik çeşitliliğin korunması, sürdürülebilir kullanımı ve genetik kaynakların kullanımından doğan faydaların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımı şeklinde üç ana amacın gerçekleştirilmesi doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma hedeflenmiştir (CBD, 1996). Sözleşme her ne kadar fayda paylaşımı ve yerel toplulukların bilgi ve yöntemlerini koruma ve saygı gösterme vurgusuyla yankı uyandırır da, asıl işlevi biyolojik kaynakların uluslararası yönetimine ilişkin kurulan yapıda, yerele ait kaynakların yönetimine uluslararası aktörlerin (gelişmiş kapitalist devletler ve STK'lar) dâhil olduğu bir sürecin zeminini hazırlaması olmuştur. Sözleşme, içerdiği hükümlerle biyolojik çeşitlilik piyasalarının kurulumunu düzenleyen bir rol üstlenmiştir.

Bioçeşitlilik sözleşmesi, biyolojik çeşitlilik üzerinde devletin ve küresel aktörlerin hükümranlık hakkını yeniden biçimlendiren, biyolojik ve genetik kaynakların küresel ekonomide değerli varlıklar olarak (yalnızca içkin değeriyle değil piyasa değeriyle) tanınmasını sağlayan bir sözleşmedir (Ballesteros, 2007: 29). Sözleşmenin en çarpıcı hükümlerinden biri biyoçeşitlilik üzerinde mülkiyet rejimini yeniden biçimlendiren hükümranlık hakkına ilişkin düzenlemedir. CBD devletlerin kendi biyolojik kaynakları üzerinde hükümran haklara sahip olduğunu, mülkiyet hakkının ülkelere devredilmesini ve biyoçeşitlilikten doğan hakların ülkelerin uygun gördüğü biçimde paylaşımını kabul etmektedir (CBD, 1996). Hükümranlık hakkına ilişkin bu vurgusu çeşitli dönüşümlere işaret etmekte, genetik kaynakların açık erişiminden (open access) devletin belirlediği sınırlar içinde erişim hakkına geçişi sağlamaktadır (Ballesteros, 2007: 32). Genetik kaynaklar yüzyıllarca kimsenin sahip olmadığı, bedava olarak ulaşılabilen insanlığın ortak mirası olarak görülmüştür. Ortak miras sistemi, devletin genetik kaynaklara erişimi kısıtlamadığı, açık erişimin olduğu bir yapıdır (Raustiala ve Victor, 2004: 281). Yirminci yüzyılda bu kural hızla değişmiş, günümüzde genetik kaynakların devlet mülkiyetine ve patent gibi fikri mülkiyet haklarıyla özel mülkiyete bağlı olduğu kabul edilmiştir (Raustiala ve Victor, 2004: 278-279). Böylece genetik kaynakların ortak miras sisteminden, Raustiala ve Victor'un tanımlamasıyla "mülkiyet hakları sistemi"ne geçilmiş; biyoteknolojik devrimle genetik kaynakların bir zenginlik kaynağı haline gelmesi, genetik kaynakların değerinde artış yaratması yeni bir mülkiyet hakkı sistemini

ortaya çıkarmıştır (Raustiala ve Victor, 2004: 282-283). CBD'nin yayınlanan ilk müzakere metninde biyoçeşitlilik "insanlığın ortak mirası (common heritage of human kind)" olarak alınmıştır. Ancak genetik kaynakların "ortak kullanılan varlıklar (global commons)" olarak alındığı diğer taraftan fikri mülkiyet haklarının kabul gördüğü bir CBD metninin genetik kaynaklarının kuzeyden güneye tek yönlü akışına yönelik uluslararası yasal bir temel yaratacağı ve gen kaynağı ülkelerin kendi sınırlarında patentlenmiş ürünlerin biyolojik örneklerini toplamasını engelleyecek yasal bir mekanizmaya yol açacağı endişesiyle "ortak miras" kavramı "ortak endişe (common concern)" olarak değiştirilmiştir (McAfee, 1999a: 240). Mülkiyet hakkı sistemindeki değişim faydaların paylaşımında büyük anlaşmazlıklar yaratmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, teknolojik değişimle genetik kaynaklardan elde edilen faydadan pay almak için kaynaklar üzerinde devlet kontrolünü talep ederken, sanayileşmiş ülkeler serbest piyasa bir yaklaşımı savunmuştur (Raustiala ve Victor, 2004: 283). Gelişmekte olan ülkelerin müzakerecileri biyoçeşitlilik sözleşmesinde yer alan biyokaynaklar üzerindeki hükümlerle ilgili olarak önem verirken; ABD ve biyoteknoloji endüstrisi bu hakları fikri mülkiyet haklarına bir tehdit olarak görmüştür. Bu durum CBD'de yer alan hükümlerle ilgili hakları ve TRIPS'de yer alan fikri mülkiyet haklarının birbiriyle çeliştiği yönünde bir tartışmaya yol açmıştır (Çoban, 2004: 749). Hükümlerle ilgili hakları ve özel mülkiyet hakları, kaynaklara ulaşım kısıtlanmadığı, biyolojik kaynaklar üzerinde özel haklar (exclusive rights) oluşturulmadığı takdirde biyoçeşitliliğin korunamayacağına ilişkin bir varsayımı taşıdığından, birbiriyle çelişmek yerine ister özel ister devlet mülkiyeti biçiminde olsun biyolojik kaynaklar üzerinde mülkiyet oluşturma noktasında kesişmektedir. Bu mülkiyet rejimleri, topluluk hakkını (community rights), biyolojik kaynakların ortak miras sisteminde kullanılmasını görmezden gelerek, kaynakların korunmasını mülkiyet oluşturulmasına bağlamaktadır (Çoban, 2004: 749).

Zıtlık biyolojik kaynaklar üzerinde özel mülkiyet ya da devlete hükümlerle ilgili hakları tanınması arasında değil, mülkiyet rejimleriyle ortak miras sistemi arasındadır. Çünkü mülkiyet rejimleri (ister birey ister bir grup ya da devlet olsun) mülk sahibine kaynaklara erişimi kontrol etme gücünü vermektedir (Çoban, 2004: 750). Ayrıca fikri mülkiyet hakkının kabulü, hükümlerle ilgili bir devletin kendi sahasında yaptığı yasal düzenlemeyle mümkün olduğundan özel mülkiyet hakkı hükümlerle ilgili haklarıyla koordinasyon içindedir (Çoban, 2004: 751). Dolayısıyla Çoban'ın (2004: 750) vurguladığı üzere, devlet CBD'nin işleyişini sağlamak için fayda paylaşımı ve teknolojiye erişim konusunda kısıtlama ekseninde yasal önlemler alacak ve neticede CBD'de hükümlerle ilgili hakkının kabulü özel mülkiyet rejimiyle ve fikri mülkiyet haklarıyla bir zıtlık değil denge taşımış olacaktır. Hükümlerle ilgili hakları ve fikri mülkiyet arasında bir zıtlık olmadığını gösteren

en çarpıcı örnekler ileride incelenecek olan “bioprospecting” sözleşmeleridir. Devletin biyoçeşitlilik enstitüleri ile şirketler arasında yapılan sözleşmelerle, enstitünün topladığı biyolojik örnekler şirketlere para karşılığında verilmekte, devletin ve şirketlerin çıkarlarının kesiştiği bir süreç oluşmaktadır.

Diğer taraftan CBD metninde hükümler hakkının kabulü, fikri mülkiyet hakkının sözleşmeden çıkarılmasını gerektirmemiş aksine sözleşme metninin 16. maddesinde buna yer verilmiştir. Ancak çelişki, bir yandan sözleşmenin 15. maddesinde genetik kaynakların ticari ve başka amaçlarla kullanımından doğan yararların adil ve hakkaniyete uygun biçimde taraflar arasında (genetik kaynakları sunan ve alan ülkeler arasında) paylaşımı vurgusu; diğer taraftan 16. maddesinde teknolojinin patent ve diğer fikri mülkiyet haklarına tabi olması durumunda gelişmekte olan ülkelerin teknolojiye erişim ve teknoloji transferinin fikri mülkiyet haklarının korunduğu bir çerçevede yapılması arasında oluşmuştur (CBD, 1996). Çünkü fikri mülkiyet haklarının kendisi, gelişmekte olan ülkelerin biyoçeşitlilikten elde ettiği faydaların önünde önemli bir engeldir. Bilgi kıt bir meta (kullanımıyla miktarı azalan bir mal) olmamasına rağmen, fikri mülkiyetle bilgi alanında kıtlık yaratılır, “dışsallaştırma (*externalisation*)” birikim sürecinin bir parçası olur (Çoban, 2004: 752). Canlı organizmalar kendi kendilerini yenileyebilmelerine rağmen patentler ve biyolojik-teknik mekanizmalarla bunlar üzerinde kıtlık yaratılır (Çoban, 2004: 753). Dolayısıyla fikri mülkiyet haklarının olduğu bir düzenleme, sözleşmenin 15. maddesinde belirtilen adil ve hakkaniyete uygun bir paylaşımı yaratmak bir yana varolan kazançları da yok edecek bir zemini hazırlamaktadır. Nitekim sözleşmenin tarafları arasında yer alan yerel halklar, çiftçi hareketleri ve bunların sivil toplum kuruluşları CBD metninde yer alan fikri mülkiyet haklarına karşı itirazda bulunmuştur. Bu itiraz noktaları; fikri mülkiyet hakları ile kolektif bilgi üretim sistemi arasında çelişkiler olması, fikri mülkiyet hakları sisteminin yerel halkın bilgisine el konularak eşit fayda paylaşımı olmadan bilginin ticari kullanımını sağlaması, fikri mülkiyet hakları sisteminin teşvik ettiği teknolojik gelişmelerin biyolojik çeşitliliği tehdit etmesi, varolan koruma mekanizmasının yerel halkın mülkiyet haklarını korumakta yetersiz kalacağı üzerinedir (Coordinadora do las Organizaciones de los Pueblos de la Cuenca Amazonia, 1994 aktaran McAfee, 1999a: 270-271). Fikri mülkiyete geç kapitalistleşen ülkelerin getirdiği tüm itirazlara rağmen, erken kapitalistleşen ülkelerin teknoloji transferi konusundaki endişeleri ağır basmış, fikri mülkiyet hakları sözleşme metnine konulmuştur. Nitekim CBD’nin finansal mekanizmasının GEF ile sağlandığı, GEF’in fonlarının ise gelişmiş kapitalist ülkeler ve bunların güçlü olduğu uluslararası kuruluşlar tarafından oluşturulduğu ve dolayısıyla GEF üzerinde hâkim bir etkiye sahip oldukları dikkate alındığında, bu hâkim etkinin biyoçeşitlilik sözleşmesinin anlaşmazlık

taşıyan maddelerinin şekillenmesinde de gelişmiş kapitalist devletler lehine olacağı aşikârdır.

CBD, yeni uluslararası toplumsal hareketlerden yükselen itirazları, biyoçeşitliliğin yerinde korunması (in-situ conservation), geleneksel yaşam tarzlarının korunması gibi unsurlarla sözleşme metnine yansıtmaya çalışsa da, genetik kaynaklara ticareti yapılabilir kaynaklar olarak odaklanmıştır (McAfee, 1999a: 275). CBD'nin içinde yer alan “genetik kaynakların kullanımından doğan faydalar” (madde 1), “genetik kaynakların ticari kullanımından doğan faydalar” (madde 15), “genetik kaynaklara dayalı biyoteknolojiden doğan faydalar” (madde 19) şeklindeki hükümler biyolojik çeşitliliği bir metaya, onu doğayla olan karmaşık ilişkisinden ayırarak tüketilebilir değerli bir unsura indirgemektedir. Bu indirgeme biyolojik çeşitliliğin ekolojik ve toplumsal ilişkilerle iç içe geçmişliğini azımsayarak, piyasada kâr için satılan bir ölçüğe düşürmektedir (McAfee, 1999b: 144). CBD'nin bu yapısı Nagoya'da yapılan CBD/COP'taki iki olayda açık biçimde ortaya çıkmaktadır. İlki; büyük şirketlerden temsilcilerin, STK'lar ve hükümetlerin katıldığı “Ekonomi ve Ekosistemler Üzerine Diyalog” başlıklı yapılan oturumdur. Katılan aktörler oturumda sermaye birikiminde yeni bir potansiyel meta formu olarak biyoçeşitlilik, doğa sermayesine değer biçilmesi ve bundan sağlanacak kazançların önemi, ekosistemlerin parasal değerlerinin milli hesaplara dâhil edilmesini tartışmıştır. İkincisi; parlamenterlerin oluşturduğu, doğa sermayesinin politika yapımına dâhil edilmesine ilişkin pratik adımların atılması konusunda yapılan buluşmadır. Bu iki olay CBD/COP'un doğa sermayesine ilişkin planların hazırlanması ve yürürlüğe konmasında, doğaya ilişkin piyasa mantığının kurumsallaşmasında oynadığı rolü göstermektedir (Corson ve MacDonald, 2012: 277-278).

CBD, 1980'lerde, alternatif bir sermaye birikim alanının yokluğuna ilişkin söylemin oluştuğu ve bu söylemin ardından kurumlar aracılığıyla biyoçeşitliliğin birikimin yeni bir aracı olarak şekillendiği bir bağlamda ortaya çıkmıştır (Corson ve MacDonald, 2012: 270). CBD, doğal kaynakların mülkiyeti, yönetimi, uluslararası hareketliliği konusunda dünyadaki çatışmaların alanı olmuştur (McAfee, 1999a: 223). Çatışmanın boyutunu, endüstriyel olarak üretilen ilaçların %25'inin doğal kaynaklardan üretilmesi ve bu endüstrinin kuzeyin sanayileşmiş ülkelerinde konumlanması, diğer taraftan bu endüstrinin kullandığı hammaddenin ise güney ülkelerinde özellikle tropikal ormanlar ve denizlerde yoğunlaşması ortaya çıkarmaktadır. Biyoçeşitlilik sözleşmesi bu kaynaklardan sağlanan zenginliğin paylaşılması temelinde yapılmıştır (Mulligan, 1999: 35-36). Sözleşmede biyosferin korunmasına yönelik çağrı yapılırsa da aslında doğaya daha geniş biçimde el koymanın yapısı hazırlanmıştır (Ballesteros, 2007: 29).

Sözleşme, biyolojik kaynakların küresel ölçekte politik ve ekonomik ilişkilerde paylaşım koşullarını belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Biyoeçşitlilik Piyasa Türleri

Yeşil kalkınmacılık dönemini tanımlayan ana unsur ekolojik varlıkların zenginlik kaynağı haline gelmesi ve bir kalkınma politikası aracı haline dönüştürülmesi olduğu ölçüde bunu harekete geçiren ekosistem piyasaları olmuştur. Ekosistem piyasaları içinde karbon piyasasının yanında en hızlı gelişenlerden bir diğeri biyoeçşitlilik piyasası olmuştur.

Geçmişte ekosistem yönetimi ekonomik büyümeye bir engel olarak görülürken; şimdi ekosistemlerin korunması büyümenin sürdürülebilmesi için önemli hale gelmiştir (UNDP, 2010a: 32). Girişimciler, biyoeçşitlilik ve ekosistemlere dayalı iş fırsatları geliştirebilmek amacıyla piyasalar yaratılmasını ve doğal varlıkların parasal değerinin yükseltilmesini savunmuştur (UNDP, 2010a: 46). Yeşil kalkınmacılık döneminin ana damarını bu gelişmeler (ekosistem hizmetlerinin fiyatının belirlenmesi, piyasalarının kurulması, ürün farklılaştırmasını sağladığı ölçüde biyoeçşitliliğin rekabetin ana unsurlarından biri haline gelmesi) oluşturmakla birlikte, aslında biyoeçşitlilik uzun yıllardan beri ticaretin gündemindedir. Ancak şimdiye kadar, yeni gelişen biyoeçşitlilik piyasaları ve yeşil teknolojiler; piyasaya erişim, ticareti kolaylaştırma, ticaretin önündeki teknik engeller, teknoloji transferi, yenilik ve teşvik perspektifinden tartışmalara konu olmamıştır (UNCTAD, 2012: 25). Bu tartışmaların en açık biçimde gerçekleştiği alan Biyoeçşitlilik Sözleşmesi müzakereleridir.

Biyoeçşitliliğin katma değerli mal ve hizmetlere dönüştürülerek kalkınmanın motoru olacağını ilanı (UNCTAD, 2012: 39), sermayenin kendisine yeni bir değerlendirme alanının ilanı olmuş böylece farklı biyoeçşitlilik piyasaları kurulmuştur. Biyoeçşitlilik piyasaları; “bioprospecting” faaliyetleri, biyoeçşitlilik kredileri/ ofsetleri, çevresel hizmet ödemeleri (payments for ecosystem services) olmak üzere üç temelsınıflandırmadan (Landell-Mills ve Porras, 2002: 29-31; Jenkins vd., 2003: 35) hareketle incelenecektir.

i)“Bioprospecting” Faaliyetleri: Ticari açıdan değerli genetik ve biyomedikal mallar için gerekli biyolojik maddelerin araştırılmasıdır (Wynberg ve Laird, 2007: 20). Geçmişte madencilerin altın araması gibi şimdi de firmalar değerli genetik kaynaklar arayacaktı (Raustiala ve Victor, 2004: 289). Biyolojik maddelerin toplanması, incelenmesi ve ticarileştirilmesi insanın uygarlığı kadar eskidir. Günümüzde de ilaç, biyoteknoloji, tohum, bahçe bitkileri, kozmetik, parfüm, yiyecek-içecek endüstrileri genetik ve biyolojik kaynaklardan sayısız ürün elde edilmektedir (Laird ve Wynberg, 2008: 28). “Bioprospecting” genetik ve

bilgi teknolojilerinin arayüzeyinde yer almaktadır. Bu nedenle bioprospecting faaliyetleri son yıllarda kamuda ilgi uyandırmıştır (Wynberg ve Laird, 2007: 20). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde artan tür ve doğal yaşam ortamı kayıpları, bunun nedeni olarak özellikle çevre iktisatçıları tarafından doğal alanların ortak kullanıma açık olmasının gösterilmesi, açık erişimin aynı zamanda Batı ülkelerinin kaynakları çalmasına yol açması şeklinde sıralanan nedenler bioprospecting faaliyetlerinin kavram ve pratik olarak ortaya çıkmasını ve bir “yeşil kalkınma” faaliyeti olarak gelişmesini sağlamıştır (Castree, 2003: 37). Bu kavramsal yenilikle gelişmekte olan ülkeler ve biyoteknoloji firmaları biyoçeşitlilikten daha fazla değer sağlama arayışına girmiştir (Raustiala ve Victor, 2004: 289). Gelişmekte olan ülkelerin biyoçeşitliliğe sahip ancak tıbbi ürün üretme ve pazarlama konusunda yetersiz olması; sanayileşmiş ülkelerin ise tıbbi ürün üretecek ve pazarlayacak kaynağa sahip ancak geleneksel ilaçların bilgisi ve genetik koduna sahip olmaması (Chichilnisky, 1993: 7); gelişmekte olan ülkelerin hızlı bilimsel ve teknolojik gelişmelere erişim kapasitesinin sınırlı olması ancak bunları kullanma isteği; gelişmiş ülkelerdeki şirket ve araştırma kurumlarının ise bu çeşitliliği araştırma ve yenilik bulma isteği bu alanda bir mübadele ilişkisi kurmuştur (ten Kate ve Laird, 2000: 242). Böylece biyoçeşitliliğin mübadelesine ilişkin piyasa süreci “bioprospecting” sözleşmeleriyle kurulmuştur.

“Bioprospecting” faaliyetleri özellikle biyoçeşitlilik sözleşmesinin mülkiyet ve fayda paylaşımı hükümlerinin ete kemiğe bürünmüş hali olarak ortaya çıkmıştır. Biyolojik varlıkların açık erişiminden ya da biyokaçakçılıktan⁴ doğacak olumsuz ve eşitsiz hallerin bu sözleşmeler temelinde sağlanan fayda-paylaşımıyla giderileceği öne sürülmüştür. Fayda paylaşımı temelinde yapılan sözleşmelerle, geç kapitalistleşen ülkeler devletlere tanınan biyolojik kaynaklar üzerindeki hükümlerle, kendi sınırları içinde biyolojik varlıkların araştırılması karşılığında çeşitli parasal ve parasal olmayan getiriler elde edecek, şirketler ise kendileri için gerekli biyolojik örnekler kavuşmuş olacaktır. Bu açıdan “bioprospecting” faaliyetleri genetik kaynakların mülkiyetine ilişkin yeni uluslararası düzlemin önemli bir ayağı olmuştur.

“Bioprospecting” sözleşmelerinin sağladığı parasal olmayan faydalar; yerel mülkiyet haklarının korunması, yerel bilginin artan kültürel değeri, fikri mülkiyet haklarının ortak sahipliği, artan bilimsel kapasite, teknoloji transferi, kamu sağlığı, bitki yetiştirme, örneklerin toplanması gibi konularda eğitim, istihdam, altyapı gelişimi (laboratuvar inşası vb.), köy okulu ve klinik yapımı olarak sıralanmaktadır. Parasal faydalar olarak ise; kaynak erişimine ödeme, araştırma bağışları, kâr paylaşımı, numune ücretleri, iş bitimi ücretleri, araştırma bütçesi hissesi, telif hakkı ücretlerinden hisse, lisans ücreti gibi kaynağı

sunan ülkelerin parasal gelirler elde etmesi olarak sıralanmaktadır (Byström vd., 1999: 62; Landell-Mills ve Porras, 2002: 33-34). Bu sözleşmeler biyolojik kaynaklar üzerinde parasal bir ödeme mekanizması geliştirmesi açısından önemli bir kırılma noktası oluşturmakta, bu kırılmanın diğer ayağını ise daha önce kamu sektöründe yapılan tarımsal ve tıbbi araştırmaların özelleştirme süreciyle şirketlerin eline geçmesi, tarım ve ilaç endüstrilerinin ortaya çıkması ve bu endüstrilerdeki şirketlerin tekelleşmesi (Novartis, Monsanto, DuPont) ve beraberinde bu araştırmaların sonuçlarının paylaşılma biçimini değiştirmesidir. Bu değişimin önemli bir sonucu patent uygulaması olmuştur. Artık yeni bilgi sınırsız bir kullanımla kamusal alanda değildir. Araştırma sonuçlarının potansiyel değişim değerini korumak için potansiyel kullanım değeri realize edilmeyecektir (Byström vd., 1999: 37-38). Daha açık bir ifadeyle araştırma sonucu elde edilen bilgi “kamusal fayda taşıması” açısından değerlendirilmeyecek, piyasalarda kârlı mübadele ilişkilerine dâhil olabildiği yani değişim değeri taşıdığı ölçüde değerlendirilecektir⁵.

Diğer taraftan sözleşmelerde bahsi geçen faydaların CBD'nin hükmettiği şekilde taraflar arasında adilane biçimde dağılımının sağlanıp sağlanmadığı çalışmanın “fayda paylaşımı söylemi” başlığında değerlendirilecektir. Ancak bu sözleşmelere ilişkin Brush'ın tespitleri çok yerindedir: “Bioprospecting” sözleşmeleri biyolojik kaynakların ve bunların bilgisinin parasal değerini artırmış, ortak miras sistemini parasal bir ödeme akışına doğru dönüştürmek için geliştirilmiştir. Bu mekanizma kamusal alana el koymayı içermekte, genetik kaynakların değişim ilişkisini çiftçiler ve çiftçi toplumları arasında dönüştürmekte, köylü toplumlarına sermayenin nüfuz etmesine yol açmaktadır (Brush, 1999: 538-539). Yeşil kalkınma politikalarının bu açıdan geleneksel toplumların doğayla kurduğu ilişkiyi nasıl bir sermaye ilişkisine dönüştürme vedoğal zenginlikleri kullanım değerinden ziyade değişim değeri ilişkileri içine sokma yönünde bir müdahaleyi içerdiğini; bu yönüyle kapitalist kalkınmanın 1990'lı yıllarda nasıl “yeşil” sıfatını önüne alarak sürdüğünü göstermektedir.

“Bioprospecting” anlaşmalarının ilk ve en ünlü örneği Kosta Rika Ulusal Biyoçeşitlilik Enstitüsü (INBio) ve ABD'li ilaç şirketi Merck&Co. arasında 1991 yılında yapılan anlaşmadır. INBio-Merck anlaşması, ilk sistematik biçimde, sözleşmeyle genetik materyallerin satıldığı örnektir. İlk defa bilim insanları, hükümet ve uluötesi şirketler hep birlikte gönüllü olarak genetik maddelerin parasal bir tazminata layık olduğu prensibini onaylamıştır. Böylece artık önemli olan mesele biyolojik maddeler karşısında parasal tazminat ödenmesinin uygun olup olmadığı değil, parasal tazminatın koşullarının ne olacağı ve bu koşulları belirleme hakkının hangi sosyal grup ya da kurumda olduğudur (Kloppenburger ve Rodriguez, 1992). Bu anlaşmanın koşulları ise INBio'nun

Merck'e Kosta Rika'nın koruma alanlarından topladığı bitki, mantar ve çevresel numune sağlaması; Merck'in ise buna karşılık olarak iki yıl içinde bir milyon ABD doları ödemesi ve 135.000 ABD doları değerinde ekipman ve eğitim sağlaması ayrıca ticari ürünlerden sağladığı kazançlar karşılığında INBio'ya belli bir telif hakkı ödemesiydi. INBio ise telif haklarının %50'sini ve bioprospecting projelerinin bütçesinin %10'unu koruma programlarının finansmanı için Doğal Kaynaklar ve Çevre Bakanlığı'na verme anlaşması yapmıştı (Mulligan, 1999: 40; Artuso, 2002: 1360; Aylward vd., 1993: 48). INBio'nun koruma stratejisi, özel şirketlere biyolojik organizmaların sözleşme aracılığıyla arzından para kazanılmasıdır. Ancak çevre kuruluşları genetik kaynakların bu şekilde satışını biyolojik mirasın özel kuruluşlara devredilmesi nedeniyle eleştirmiştir (Kloppenburg ve Rodriguez, 1992). Ayrıca korunan ormanlardaki biyoçeşitliliğin INBio'ya devredilmesiyle, INBio biyoçeşitliliğin piyasaya sokulmasından para kazanmanın yanında korunan alanlarda ekoturizm, karbon emme, su tutma gibi diğer ekosistem piyasalarının gelişimine yardım etmiştir (Martinez-Alier, 2002: 9). Biyoçeşitliliğe erişimin ticarileştirildiği bu ilk anlaşmayla, genetik maddelerin parasal değeri anlaşıldıkça, biyolojik kaynakların mülkiyetine ve bunlardan doğan faydaların paylaşımına yönelik mücadeleler artmıştır.

ii) Biyoçeşitlilik Kredileri/Ofsetleri: Projelerin biyoçeşitlilik üzerinde neden olduğu olumsuz etkileri telafi edici faaliyetler sonucunda ortaya çıkan, ölçülebilir koruma ürünleridir (UNDP, 2010). Biyoçeşitlilikteki kayıpların ölçülebilir bir yöntemle telafisi için tasarlanmış koruma faaliyetleridir (Ghosh, 2015: 56). Kredi; ticareti yapılabilen çevresel metaları (*environmental commodity*) temsil eden bir ölçü birimi olarak alınmakta (Madsen vd., 2011: 4); restore edilen, korunan ya da yaratılan bir birim doğal yaşam ortamı ya da sulak alanı temsil etmektedir. ABD'de bir kredi bir dönüm doğal yaşam ortamı ya da sulak alana denk gelmektedir (UNDP, 2010). Biyoçeşitlilik kredisi/ofsetleri ile bir yerde biyoçeşitlilikte oluşan zarar başka bir yerdeki doğal alanın restore edilmesiyle telafi edilmeye çalışılmış böylece biyoçeşitlilikte net bir kaybın (no net loss) oluşmaması amaçlanmıştır.

Ofset faaliyetleri biyoçeşitlilik ve sulak alan kredilerinin ticaretinin yapılabilirdiği piyasalar yaratmıştır (ten Kate vd., 2004: 80). Bu piyasaların oluşması biyoçeşitliliğe ilişkin yasal düzenlemeler yapılması ve mülkiyet oluşturulmasıyla mümkün olmuştur. Yasal düzenlemelerle biyoçeşitliliğe, sulak alanlara, nesli tükenmekte olan türlere yönelik tahribat yaratıcı faaliyetler illegal duruma getirilmiş ve beraberinde kalkınma projeleri sonucu bunlar üzerinde oluşan tahribatı telafi edecek denkleştirme faaliyetlerinin yapıldığı koruma bankaları (*conservation banking*) ortaya çıkmıştır⁶. ABD'de koruma bankacılığı ile daha kalkınma projeleri başlamadan önce ofset yaratılmakta ve depolanmaktadır.

Bunlar gelecek projeler için zararı hafifletme kredisi (mitigation credit) olarak satılmaktadır (ten Kate vd., 2004: 14). Bu kredilere talebi ise yine bu yasal düzenlemeler sağlamakta, bir kalkınma projesi sonucunda oluşan tahribat, yasal düzenlemeler gereği bu bankalardan alınan ofset ve kredilerle denkleştirilmekte ve proje çevresel tahribat yaratmasına rağmen sürdürülebilmektedir.

Diğer taraftan bu tip piyasaların kurulabilmesi, biyoçeşitliliğin olduğu alanlarda mülkiyetin belirgin olmasını gerektirmiştir. Örneğin UNDP Latin Amerika'da turizm, tarım, madencilik, petrol gibi projeler sonucunda oluşan çevresel tahribatı azaltmanın yolu olarak koruma bankasına dayalı modellerin uygunluğunu araştırdığı raporunda, açık biçimde mülkiyeti netleştirmenin önemli olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca Latin Amerika'da toprak kayıt sistemindeki eksiklikler, örtüşen arazi hakları, hukuk sistemiyle hakların güçlendirilmesindeki yetersizlik, devletin yasal haklarının özel mülkiyete göre baskın olması gibi sorunların olabileceğini ve bunların koruma bankalarının kurulmasında zorluk yaratabileceğini belirtmiştir (UNDP, 2010: 30). Bu tip biyoçeşitlilik piyasalarının gelişimi özellikle Latin Amerika gibi bölgelerde yerel halkın ortak kullanımındaki alanlarda mülkiyet oluşturulması tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Koruma bankalarının oluşturulması için hükümetin yasal düzenleme yapma isteği halkta kamu mallarının özelleştirilmesine ilişkin endişeleri artırmış, örneğin Peru'da doğal kaynakların özelleştirilmesinin artmasını sağlayacak yeni bir orman yasasının çıkarılması 2009 yılında yerli halk ve polis arasında çatışmaların yaşanmasına ve birçok insanın ölmesi ve yaralanmasına yol açmıştır. Bunun üzerine başkan Alan Garcia yerli halktan özür dileyerek yasayı yürürlükten kaldırmıştır (UNDP, 2010: 23).

Biyoçeşitliliğin korunması adına geliştirilen bu piyasalar yeni bir endüstrinin doğuşunu hazırlamıştır. Ancak gelişen bu piyasaların biyoçeşitliliği koruduğuna yönelik ciddi eleştiriler mevcuttur. Bazı kuruluşlar, net kaybın oluşmaması hedefi bir yana ekosistemlerde sürekli bir biçimde oluşan kayıpları gizlediğini belirtmiş; şirketlerin öncelikle tahribatın önlenmesi ya da azaltılmasına yönelik tedbirler alması gerekirken, pratikte kredi almanın daha kolay olması nedeniyle tahribat artmıştır (ten Kate vd., 2004: 23). Sulak alan kredileri üzerine çalışan ekolog Robertson, telafi edici dengeleme mekanizmalarının çoğunlukla kâğıt üstünde kaldığını, örneğin Hindistan'da maden, baraj ya da diğer kalkınma projeleri için yok edilen ormanların yerine yeni ağaçlandırmalar yapılmadığını belirtmiştir (Ghosh, 2015: 57). Birçok koruma örgütü ve bilim insanı ABD'de sulak alan bankacılığı ve ticaretinin sulak alan kaybını engelleyemediğini ileri sürmüştür (ten Kate vd., 2004: 11-12). Örneğin ABD'de National Wildlife Federation'dan Julie Sibbing, zarar gören her dönüm sulak alanın karşılığında üç dönümlük sulak alan yaratıldığını gösteren tabloların tamamen yanıltıcı

olduğunu ve bunun tabloların dayandığı veri tabanlarından kaynaklandığını, zarar gören sulak alan ve yaratılan sulak verilerinin doğru biçimde eşleşmediğini belirtmiştir. Ayrıca ABD’de koruma bankalarının sunduğu katkı, bunlarla korumaya alınmış 40000 dönümlük alanın, kalkınma projelerinin etkilediği toplam alana kıyasla çok mütevazı kalması nedeniyle tartışmalı hale gelmiştir (ten Kate vd., 2004: 15). Kanada Balıkçılık ve Okyanus Bakanlığı’ndan üç resmi yetkili de 2011 Nisan ayında yapılan bir panelde Kanada’da denkleştirme hedeflerinin gerçekleştirilemediğini belirtmiştir. Bunun nedeni olarak, kalkınma projesiyle kaybedilen doğal yaşam ortamı karşılığında bu kaybın telafisi için sunulan doğal yaşam ortamlarının büyüklük ve verimlilik açısından eşleşmediğini göstermiştir (Madsen vd., 2011: 9). Biyoçeşitlilikte kaybedilen ve kazanılan alan arasında denkleştirme yapmak önemli bir zorluktur. Çünkü biyoçeşitlilik ve onun karmaşıklığına ilişkin bilginin eksik olması nedeniyle, bir kalkınma projesinin biyoçeşitlilikte yarattığı olumsuz etkiye koruma önlemlerinin ona sağladığı katkının ölçülmesi zordur (ten Kate vd., 2004: 55). Diğer taraftan başka bir sıkıntı ise toprağın kullanımında yapılan değişikliklerin etkisinin dolaylı olarak ortaya çıkması, örneğin proje sonucunda göç edenlerin yeni bir alanda yoğunlaşmasıyla, projenin sınırları dışında ve kontrolün dışında biyoçeşitlilik üzerinde etkiler oluşabilmesidir (ten Kate vd., 2004: 56).

Bu eleştiriler ışığında, bu tip biyoçeşitlilik piyasalarının koruma sağladığı oldukça şüpheli hale gelmekte, ancak bunların şirketlere sağladığı faydalar dikkate alındığında, bunların neden ortaya çıktığı ve yeşil kalkınmacılık sürecinde ne kadar önemli bir yer kapladıkları da açığa çıkmaktadır. Bu piyasalara ilişkin fayda olarak sunulanların ne olduğuna baktığımızda örneğin UNDP bu piyasaların istihdam olanağı sağlayarak yoksulluğun azaltılmasına katkı sunacağını, değer yaratarak ulusal ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını belirtmiştir (UNDP, 2010: 32). Bank of America’da genel müdür yardımcılarında Candace Skarlatos ise ofset yaklaşımının girişimcilere yeni iş fırsatları sağlayabildiğini dolayısıyla yeni şirketleri ortaya çıkardığını belirtmiştir (ten Kate, Bishop, Bayon, 2004: 20). Ayrıca şirketlerin sağladığı önemli diğer fayda koruma faaliyetlerine ilişkin sorumluluklarını bu piyasalar aracılığıyla başka kurumlara devredebilmeleri olmuştur (ten Kate vd., 2004: 44). Sıralanan bu faydalar ışığında bakıldığında bu piyasaların yeşil kalkınmacılık sürecinin önemli bir piyasa türünü oluşturduğu anlaşılmaktadır

iii) Çevresel Hizmet Ödemeleri (*PES; Payments for Environmental Services*): Çevresel hizmetten faydalananın hizmet için ödeme yaptığı (örneğin bir şirket, bağışçı kuruluş, STK veya toplumun genel faydası adına devlet olabilir); çevresel hizmetlerin üretilmesine katkı sağlayanlara ise parasal karşılığının ödendiği piyasa temelli bir yaklaşımdır⁷ (Pagiola vd. 2005; Wunder, 2005;

OECD, 2012). PES projelerinde en çok pazarlanan ekosistem hizmetleri olarak; karbon depolama, biyoçeşitliliğin korunması, su havzası hizmetleri, manzaranın korunması (örneğin bir turizm operatörünün yerel halka, yaban yaşamı ziyareti için turistik kullanılan ormanlarda avlanma yapmaması için ödeme yapması) öne çıkmaktadır (Wunder, 2005; Lee ve Mahanty, 2009). Bu programlar Dünya Bankası'nın desteğiyle birçok ülkede deneyimlenmekte, Kosta Rika'dan Kolombiya'ya, Ekvador'dan Meksika'ya birçok Latin Amerika ülkesinde uygulanmaktadır (Pagiola vd., 2005: 237).

PES projelerinin ortaya çıkışının temelinde çevrenin korunması yatıyor ve doğrudan yoksulluğun azaltılmasına yönelik bir hedef taşıyor olsa da bu programlarda da yoksulluk önemli bir söylem olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, bu projeler aracılığıyla yoksulların ekosistem hizmetlerini satarak geçim kaynaklarını geliştirebileceği; bu projelerden sağlanan ödemelerle yoksul toplulukların eğitime erişim, altyapı şeklinde kazançlar sağlayabileceği belirtilmiştir (Wunder, 2005; Lee ve Mahanty, 2009). PES programlarının yoksulluk üzerindeki etkisinin otomatik olarak gerçekleşeceği varsayılmakla birlikte bazı programlarda doğrudan yoksul toprak kullanıcıları hedeflenmiştir. Örneğin, Guatemala'da "*Batı Altiplano Doğal Kaynak Yönetimi Projesi*", El Salvador'da "*Ulusal Çevre Projesi*" piyasa temelli doğal kaynak yönetimi ile fakirliğin azaltılmasını açık biçimde bağlantılandırmıştır (Pagiola vd., 2005: 239-240). Dolayısıyla bu projeler de yoksulluk ve çevre korunması arasında ilişki kuran yeşil kalkınma politikalarının örnek bir ayağını oluşturmaktadır.

Ancak diğer biyoçeşitlilik piyasa örneklerinde olduğu gibi PES programlarının da bahsedilen bu faydaları sağlaması önünde hem yoksulluktan kaynaklı yapısal engeller bulunmakta hem de bu programlar faydanın aksine yoksulların geçim kaynaklarını tehlikeye atmaktadır. Yapısal engellere baktığımızda; yoksulların PES programına katılım için gerekli teknik kapasite ya da eğitimden yoksun olmaları, yatırım için gerekli finansmana ve krediye erişimlerinin olmaması, en yoksulların yaşayacakları ya da kullanabilecekleri toprağa sahip olmaması veya toprağı kontrol edememesi (*insecure tenure*), birkaç büyük toprak sahibi yerine çok sayıda küçük toprak sahibiyle (ya da içsel çekişmelerin olduğu kolektif toprak sahipliğiyle) anlaşma yapmanın daha maliyetli olması, parasal ekonomi deneyimi az olan yoksul kırsal toplulukların kültürel direnç göstermesi şeklinde sıralanan nedenler yoksulların bu programlara katılımlarında birer kısıt olarak ortaya çıkmaktadır (Pagiola vd., 2005: 244-248; Wunder, 2005: 17; Lee ve Mahanty, 2009: 9; Landell-Mills ve Porras, 2002: 68). Diğer taraftan PES programları yoksullara fayda sağlamanın aksine ormanlara erişimi kısıtlayarak toprağı olmayan yoksulların orman ürünlerine dayalı geçim kaynaklarını kaybetme, ekosistem hizmeti kullanıcısı olarak ücret ödemek durumunda

bırakabilmekte ve böylece ormanların yönetim rejimindeki değişimle yoksulların gelir kaynaklarını yok ederek onları korunaksız hale getirebilmektedir (Pagiola vd., 2005: 240-241; Lee ve Mahanty, 2009: 4; Landell-Mills ve Porras, 2002: 19). Dolayısıyla PES gibi programlar ormanların korunması gibi hedeflerle yola çıksa da bu alanlarda başka bir formda çevresel ticaretin sürmesini sağlamış ve doğanın korunması yoksullar açısından yeni bir çitlemeye (enclosure) dönüşmüştür (Ghosh, 2015: 56).

PES programlarının yoksullar açısından potansiyel olarak taşıdığı bu temel sorunlarla birlikte yaratabileceği diğer sorunlar; toprağın farklı kullanımlarından (örneğin tarımsal amaçlı) PES projesi amaçlı kullanımına geçişle emeğe olan talebin azalması, PES programlarıyla tarımsal alanların ormana dönüştürülmesi sonucu tarımsal üretimdeki düşüşün gıda fiyatlarını yükseltmesi (Pagiola vd., 2005: 241-242); koruma projelerine verilen teşviklerin büyük toprak sahiplerine gitmesi ve çoğunluğu oluşturan küçük ölçekli toprak sahibi köylülerin ve topraksız çalışanların bu teşviklerden yararlanamaması ve ayrıca bunlara illegal gaspçılar gibi davranılırken, yabancıların özel koruma alanı oluşturmak için geniş parselleri gasp etmesine ise ses çıkarılmaması, böylece piyasa temelli stratejinin eşitsizliği artırması (Ghosh, 2015:58); ticari amaçlı yapılan korumaların kültürel bir temeli olan ve kâr amacı taşımayan koruma değerlerini aşındırabilecek olmasıdır (Wunder, 2005: 2). PES'ler yalnızca eşdeğerleri transfer etmemekte, aynı zamanda doğayı yeni bir meta formu haline getirmekte, bu yeni değeri biriktirebilmesi için yeni aktörleri güçlendirmektedir (Corson ve MacDonald, 2012: 269). PES programları, işleyişi ve yapısı itibarıyla yeşil kalkınma politikalarının önemli bir taşıyıcısı olarak, bu politikaların yoksulluğu azaltma hedefinden ne kadar uzak olduğunu ama diğer taraftan sermaye birikim süreci açısından yeni değerlendirme alanları yaratmada ne kadar önem taşıdığını göstermektedir. Bu açıdan yeşil kalkınma politikalarının geleneksel kalkınma politikaları gibi, yoksulluğu, yeni piyasalar yaratarak kapitalist kalkınmayı canlandırmada bir söylem olarak kullandığı da açığa çıkmaktadır. Yeşil kalkınma sürecinde yeni piyasalar yaratılırken, beraberinde yeni mülkiyet biçimleri, yeni güç ilişkileri ve aktörler de ortaya çıkmıştır.

“Fayda Paylaşımı” Söyleminden Hareketle Biyoçeşitlilik Piyasalarının Değerlendirilmesi

Fayda paylaşımı, uluslararası aktörlerin uluslararası piyasalarda biyoçeşitlilikten elde edilen değeri paylaşım savaşında başat söylem olmuştur. Uluslararası biyoçeşitlilik piyasalarında, Goldman'ın ifadesiyle farklı toplumsal aktörler farklı mülkiyet rejimleri için kavga etmektedir: biyoçeşitlilik, kaynaklara bağımlı yaşayan topluluklar için geçim kaynağı, şirketler için meta ve artı değer üretimi,

devletler için vergi geliri ve yetkilerinin artması açısından önem taşımakta, bu aktörler güçleri ölçüsünde hak elde etme savaşı vermektedir (Goldman, 1998'den aktaran Ballesteros, 2007: 33). Ancak bu çıkar savaşı asimetrik bir güç ilişkisi içinde gerçekleştiğinden bu asimetriyi gizleyecek önemli bir söylem olarak fayda paylaşımı ilkesi ortaya atılmıştır. Bu ilke, hem yeşil kalkınma sürecinin inşasında düzenleyici rolüyle Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nde hem de biyoçeşitlilik piyasalarındaki sözleşmelerde (bioprospecting sözleşmelerinde) öncelikli bir yer edinmiştir. Bu sözleşmelerde, fayda paylaşımı prensibiyle, artık yalnızca gelişmiş kapitalist ülkeler ve şirketler değil geç kapitalistleşen ülkeler ve yerel halkın da biyoçeşitlilikten sağlanan faydalardan istifade edeceği belirtilmiş, taraflar arasındaki asimetrik yapı gizlenmiştir. Nitekim biyoçeşitlilik piyasalarının işleyişine ilişkin yukarıda yoksullar açısından sıralanan kısıtlar bu asimetrik yapıyı bir ölçüde göstermekle birlikte, ileride incelenecek olan alan araştırmalarının gösterdiği üzere parasal faydaların yerel toplulukların beklediği düzeyde gerçekleşmemesi de asimetrik bir yapının olduğunu desteklemektedir.

CBD'deki erişim ve fayda paylaşımı ilkesi çerçevesinde varolan değişim modeli ve ticari sözleşmeler sorunlar içermektedir. Biyolojik kaynakların değişimi iki tarafın olduğu bir değişim modeline uygun değildir. İki tarafın olduğu istisnai durumlar olmakla birlikte, biyolojik kaynakların ve onların geleneksel ve genetik bilgisinin taşıdığı rakipsizlik (*non-rival*) ve dışlanamazlık (*non-excludable*) özellikleri, kaynakların hareketinin kontrol edilebilmesini ve adil bir değişiminin gerçekleştirilmesini pratik olarak imkânsız hale getirmektedir (De Jonge, 2011: 141). Kaynağın çıkarıldığı ülkeden diğer ülkelere götürülmesi, toplanmasından ticarileştirilmesine kadar farklı ellerden geçtiği, yapısının değiştirildiği her aşamada farklı bir değer yüklediği dikkate alındığında genetik kaynakların mübadelesini izlemek ve fayda paylaşımıyla bağlantılandırmak zor olmaktadır (ten Kate ve Laird, 2000: 244). Birçok yerel topluluk biyolojik kaynaklarının hareketliliğini izleyecek kapasiteye sahip değildir. Sahip oldukları biyolojik kaynakların bir kısmı kendi topraklarından alınarak botanik bahçelere, gen bankalarına götürülmüştür. Kaynakların izlenmesinin zor olduğu bu tür durumlar, fayda paylaşımına ilişkin sistemde yasal boşluklar yaratmaktadır (De Jonge, 2011: 141). Bugün birçok genetik kaynağın orijinal ülkesi dışında gelişmiş ülkelerin koleksiyonunda bulunması ya da genetik kaynaklardan fayda elde edilmesinin uzun yıllar sonra olması fayda paylaşımı anlaşmalarını sıkıntılı hale getirmektedir (ten Kate ve Laird, 2000: 252).

Mulligan adil ve hakkaniyete uygun fayda paylaşımını uluslararası politik ekonomide çevre-merkez ilişkisinin daha ileri götürülmesi olarak yorumlamaktadır. Çevredeki sermaye yatırımları genellikle doğal kaynakların güvenli biçimde arzının sağlanmasıyla sınırlanırken, ticareti yapılacak ürünlerin

üretimi için gerekli araştırma ve kalkınma harcamaları merkez kuzey ülkelerinde gerçekleşmektedir. Kaynak arzı sağlayan ülkeler kaynaklarını pazarlayabilmek için kuzeydeki partnerlerine bağımlı olarak kalmaktadır. Dolayısıyla fayda paylaşımı biyolojik zenginliğin kuzeyden güneye akışı için meşru bir zemin inşa etmektedir (Mulligan, 1999: 55-56).

Diğer taraftan CBD’de biyolojik kaynakların faydasının adil ve hakkaniyete uygun biçimde paylaşımı vurgusu olmasına rağmen, “hakkaniyet”, “adil”, “paylaşım”, “fayda” kavramları tanımlanmamıştır (Vermeylen, 2007: 424; Mulligan, 1999: 38; Byström, Einarsson, Nycander, 1999: 11). Ayrıca CBD metninde “mümkün olabildiğince”, “uygun görüldüğü şekliyle”, “ulusal mevzuata bağlı” şeklinde yapılan nitelendirmeler nedeniyle ülkelerin ulusal mevzuatının sözleşmenin koşullarını koruması gerektiği net konulmamıştır (Byström vd., 1999: 42). Dolayısıyla sözleşme yükümlülükler getirmesine rağmen nasıl gerçekleştirileceğini anlatmayarak bunları yoruma açık hale getirmiştir.

Fayda paylaşımı ilkesinin önemli bir boyutu da taşıdığı değerler itibarıyla batı merkezli olmasıdır. Birçok yerli topluluk, batının “fayda”, “paylaşım” ve “mülkiyet” kavramlarından farklı kültürel değerlere sahiptir. Örneğin genler kapitalist batı toplumları için ticareti yapılabilir metalar olarak algılanırken; birçok geleneksel toplum için bu algılayış yoktur. Batı kültüründe arazi kullanım hakkı (*land tenure*), özel mülkiyet, kapitalizm en temel kavramlar olarak yer alırken, birçok yerli topluluk kültüründe toprak ve benzeri kaynaklar hiç kimseye ait değildir. Bu nedenle birçok yerli topluluk, erişim ve fayda paylaşımı anlaşmalarını sahip oldukları bilgi ve kaynakların iktisadi sömürüye dâhil edilmesi olarak düşünmektedir (De Jonge, 2011: 134-135). Fayda paylaşımı politikalarının pratikte uygulanabilmesi için gerekli unsur ticari sözleşmeler olmuştur. Ticari sözleşmelerle yerel toplulukların temsilcileri adeta girişimci gibi görülmekte, biyolojik, genetik bilgi piyasalaştırıldığı ölçüde değerli olarak görülmektedir. Kapitalist toplumlarının değer ölçüsü değişim değeri çerçevesinde oluşurken geleneksel toplumlarda kullanım değeri öne çıkmaktadır. Bu açıdan yeşil kalkınma insanların doğayla kurduğu ilişkiyi kullanım değerinden değişim değerine doğru dönüştürmekte önemli rol oynamıştır.

Biyçeşitlilik piyasalarında fayda paylaşımına ilişkin sıralanan bu eleştiriler çeşitli alan araştırmalarıyla desteklenmiştir. Örneğin Vermeylen, Temmuz-Ekim 2004 tarihleri arasında Güney Afrika’daki San topluluğuna ait Hoodia tıbbi bitkisinin, önce onlardan izin alınmadan patentlenmişken sonrasında bu bitki üzerine yapılan fayda paylaşım anlaşmasını incelemiş, bu anlaşmada “adil” ve “hakkaniyet”in ne derece kabul gördüğüne yerel halkın gözünden bakmıştır.

San topluluğu Hoodia bitkisinin ticarileştirilmesine ilişkin fayda paylaşımı anlaşmasını Güney Afrika Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Konseyi (CSIR) ile imzalamıştır (Vermeylen, 2007: 427).

San topluluğu binlerce yıl Hoodia bitkisini iştah ve susuzluğu giderici olarak kullanmıştır. Topluluğun bu bitkiyi kullandığını bilen devlete ait bir araştırma enstitüsü olan CSIR 1963'de bitkiyi araştırmaya başlamış ve iştah kesici olduğunu "keşfetmiş"tir. Enstitü 1996 yılında bitkideki iştah kesici P57 molekülünün patentini alma başvurusunda bulunmuştur. 1997'de CSIR, İngiliz ilaç firması Phytopharm ile P57'nin geliştirilmesine ilişkin bir kontrat imzalamıştır. 1998'de Phytopharm P57'yi ticarileştirmek için Pfizer ile alt lisans anlaşması yapmıştır. 2001'de Survival International adlı örgüt San topluluğunu P57'nin patentine ilişkin bilgilendirmiş ve San topluluğu ile CSIR arasında müzakereler başlamış, 2003'de fayda paylaşımı anlaşması yapılmıştır. Anlaşma şartları şöyledir: CSIR, Phytopharm'ın yaptığı tüm ödemelerin %8'ini ve aldığı telif ücretinin %6'sını San topluluğuna ödeyecekti (Vermeylen, 2007: 428). Ancak anlaşmaya bölüşüm, toplumsal ve kültürel sonuçları açısından bakıldığında, Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nin biyolojik kaynakların uluslararası paylaşımına ilişkin yaptığı düzenlemeler, daha önce "ortak miras" altında bedava erişilen biyolojik kaynakların, devletin hükümlerlik hakları altında ve ticari sözleşmelerle paylaşımına geçilmesini sağlarken; süreci meşrulaştırmada kullandığı "fayda paylaşımı" ilkesi ise uygulamalarda söylem düzeyinde kalmıştır. Faydanın paylaşımında devlet ve şirketlerin hâkim olduğu bir yapının kurulduğu araştırmanın sonuçları itibariyle açığa çıkmaktadır.

Anlaşmaya bölüşüm açısından bakıldığında; San topluluğunun Hoodia'nın ticaretinden aldığı paylar ilk başta makul görünse de, bunun ticari değeri değiştikçe parasal gelirleri azalacaktır. Hoodia anlaşma imzalandığında bir ilaç olarak ticarileştirilse de bu devam etmeyecek ve gıda takviyesi olarak pazarlandığında piyasa değeri düşecek, bu ise San topluluğunun fayda paylaşımı altında elde ettiği parasal geliri azaltacaktır⁸ (Vermeylen, 2007: 430). Anlaşmaya toplumsal açıdan bakıldığında, sürecin ne derece katılımcı olduğu şüphelidir. Örneğin Namibiya'da araştırma kapsamında görüşülen insanlardan çok azı Hoodia fayda paylaşımı anlaşmasını biliyor, çoğunluğu anlaşmayı hiç duymadığını belirtiyordu. Anlaşmayı duyan kişiler "elit" San olarak tanımlanıyor, bunların "San Konseyi" ve "Güney Afrika Yerli Azınlıklar Çalışma Grubu (WIMSA)" gibi örgütlerde temsilci olarak seçilenler olduğu belirtiliyordu. Güney Afrika'da ise görüşülen kişiler anlaşmayı biliyordu ancak anlaşma imzalanmadan önce düşüncelerinin sorulmamasından şikâyetçiydi. Ayrıca hiçbiri telif ücretinin eşit biçimde dağıtıldığına, Hoodia'nın hangi amaçla kullanıldığına, anlaşmanın içeriği hakkında bilgi sahibi değildi. Ayrıca San topluluğu anlaşmaya dair yasal

bir destek almamaktan, CSIR tarafından projelerin ve paylarına düşen paranın yönetimi konusunda eğitilmemekten şikâyetçiydi (Vermeyleylen, 2007: 429). Anlaşmanın topluluk kültürüne etkisi açısından bakıldığında; San topluluğu antropologlar tarafından hiyerarşik bir yapı, güç ilişkileri içermeyen, kararların tartışma ve oy birliğiyle alındığı, böylece herkesin tartışmalara katkısının ve bilgiye erişiminin sağlandığı bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Ancak Hoodia anlaşması yapılırken, CSIR, STK'lar ve devlet tarafından müzakere sürecinde kendilerine bir lider belirlemeleri gerektiği baskısı yapılmış, San topluluğunun tek bir ya da birkaç kişi tarafından temsil edilmesini istemişlerdir. Bu durum onların geleneksel değerleriyle uyumsuzluk göstermiş, eşitlikçi bir yapıya sahip olan topluluk, kendini toplumun diğer üyelerinden üstün gören ve daha iyi koşullara sahip olan yeni tür San elitleriyle karşı karşıya kalmıştır (Vermeyleylen, 2007: 431-432). Tüm bu yarattığı sonuçlar itibarıyla anlaşma San topluluğunun beklentilerini karşılamamıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar açısından Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nde belirtilen özel mülkiyet hakkıyla biyolojik kaynakların etkin kullanımının sağlanacağı, yerli halkların kaynakları ve bunlara ilişkin bilgileri kontrol edebileceği iddiası sorgulanır hale gelmiştir (Vermeyleylen, 2007: 434).

Greene'nin, Amazon bir grup olan Aguarunalı'lar üzerine yaptığı çalışmada da bölüşüm ve toplumsal açıdan benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Aguarunalı'lar ile Washington Üniversitesi, Peruana Cayetano Heredia Üniversitesi, San Marcos Üniversitesi Doğal Tarih Müzesi ve G.D.Searle&Co. Şirketi arasında bir anlaşma yapılmıştır (Greene, 2004: 215). Anlaşma, Aguaruna halkı arasında eşit bir fayda paylaşımının sağlanacağına dair bir taahhüt içerse de müzakereler Aguaruna halkı adına, Aguaruna nüfusunun yarısından daha azını temsil eden örgüt CONAP (Confederacion de Nacionalidades Amazicas) ile yapılmıştır. Anlaşmada "Aguaruna halkı" ibaresi kullanılmasına rağmen, bu ibare "biyolojik örneklerin toplandığı alanda yaşayanlar" olarak; "toplama alanı" ise "ortak çalışılan örgütlerin üyelerinin ikamet ettiği alanlar" olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu tanımlama diğer örgütlerde yer alan ya da hiçbir örgüte dâhil olmayan Aguaruna halkını dışlamıştır. İronik olan ise dışlananların Aguaruna halkının çoğunluğunu oluşturmasıdır (Greene, 2004: 218). Anlaşmanın diğer sıkıntılı sonucu ise, CONAP'ın geleneksel tıbbi bilginin ticarileştirilmesiyle yüksek ekonomik kazançlar sağlanacağına dair yerel halkta beklenti yaratması, yerel halkı projeyi imzalamaya böyle ikna etmesidir. Ancak anlaşma sonucunda Searle tarafından verilen lisans ve toplama ücretlerinin bir kısmı CONAP ve diğer bazı örgütlerin ihtiyaçları için kullanılmış; geriye kalan para ise küçük ölçekli krediler, okul bursu biçiminde anlaşmayı yapan örgütlere bağlı olanlara verilmiştir (Greene, 2004: 219). Dolayısıyla anlaşma ne katılım açısından ne de faydanın paylaşımı açısından CBD'nin hükmettiği biçimde "adil ve hakkaniyete uygun" biçimde gerçekleşmemiştir.

Yeşil kalkınma politikalarının harekete geçirilmesinde, biyoçeşitlilik yerel topluluklar açısından önemli bir geçim kaynağı olduğu için beraberinde bu süreci meşrulaştıracak güçlü bir söylemi de gerektirmiştir. Bu söylem ise biyoçeşitlilik piyasalarının kurulmasıyla buradan doğacak “faydanın adil ve hakkaniyete uygun biçimde paylaşımı” olmuştur. Fayda paylaşımı söylemi etrafında şekillenen piyasalarda yerli topluluklar, biyoçeşitliliği hiyerarşik, rekabetçi ve parasal bir yapının hâkim olduğu kapitalist ilişkiler içinde kullanmaya mahkûm edilmiştir.

Koruma-Kalkınma Söyleminden Hareketle Biyoçeşitlilik Piyasalarının Değerlendirilmesi

Biyoçeşitlilik piyasalarının kurulmasındaki önemli söylemlerden bir diğeri ise; bu piyasalar aracılığıyla bir yandan “doğanın korunması” sağlanırken diğer taraftan bu koruma faaliyetleriyle yeni gelir kaynakları yaratılarak “yoksulluğun azaltılması” söylemi olmuştur. Yeşil kalkınma sürecinde bu söylem beraberinde birçok koruma-kalkınma projesini ortaya çıkarmış ancak projeler doğanın daha fazla piyasaya çekildiği, yoksulların ise geçim kaynaklarının tehlikeye sokulduğu sonuçlara yol açmıştır.

Yoksulluk ve çevresel tahribat arasında sık çalışılan ilişki, koruma çabalarının yerel geçim kaynaklarını, yerel geçim kaynaklarının ise koruma çabalarını etkileyen çift yönlü bir ilişki içinde olduğudur. Bu mantığa göre, çevre tahribatı ve türlerin kaybı yerel geçim kaynaklarını negatif olarak etkilerken; bu ise tahribatın artışına yol açan bir döngü yaratmaktadır⁹ (Fisher ve Christopher, 2007: 96). Bu nedenle yoksulluğun koruma planlarına dâhil edilmesi gerektiği, korumanın uzun dönemde yoksulluğu azaltmanın bir parçası olduğu ileri sürülmektedir (Adams vd., 2004: 1146). Yoksulluğun politik ve toplumsal temelleri gizlenerek, iktisadi bir sorun gibi yansıtılarak, kaynakları korumanın yoksulluğa yardım edeceği belirtilmiştir (Corson ve MacDonald, 2012: 269). Bu amaçla “*Bütüncül Koruma ve Kalkınma Projeleri (Integrated Conservation and Development Projects; ICDPs)*” gibi projelerle hem ekosistemlerin sürdürülebilir olması hem de halk için geçim kaynakları yaratılması şeklinde hedefler belirlenmiştir (Fisher ve Christopher, 2007: 99).

Koruma-kalkınma projeleri kapsamında, çevresel hizmetleri ve biyoçeşitliliği korumak amacıyla “koruma alanları (*protected areas*)” ve “milli parklar (*national parks*)” oluşturulmuştur. Bu alanlarda ekoturizm faaliyetlerinden, karbon depolama faaliyetlerine kadar çeşitli ekosistem hizmetlerinin pazarlaması yapılmış dolayısıyla bu alanlar biyoçeşitlilik piyasası açısından değerli hale gelmiştir. Yirminci yüzyılda “milli parklar ve koruma alanları” devlet ve koruma

kuruluşlarından ziyade daha çok bilimsel topluluklar ve turizm endüstrisinin ilgisini çekmekteyken¹⁰ günümüzde ise kapitalist ağlarla ilişkili kaynakların kontrol ve erişiminde derin etkileri olan aktörlerin ilgisindedir (Fairhead vd., 2012: 239). 1970'lerde parklar ana akım koruma düşüncesinin parçası oldu (Adams, 2009: 276). 1980'lerde koruma paradigması, yoksul halkın ihtiyaçlarını gözeterek planlama yapılması yönüne kaydı ve gelişmekte olan ülkelerde koruma stratejisi toplum-temelli yaklaşımlar (*community-based approaches*) ekseninde tartışmaların odağı oldu (Adams, 2009: 276). Böylece bu alanlar artık biyoçeşitliliğin kontrol edilmesi ve kullanılması, ekosistem hizmetlerinin piyasalaştırılması açısından önemli hale gelirken; bu süreci meşrulaştırıcı dil, yaratılan gelir ve istihdam fırsatlarıyla yoksulluğun azaltılacağı ve kalkınmanın sağlanacağı oldu.

Koruma-kalkınma projeleriyle ekolojik (ekosistemlerin sürdürülebilir olması) ve iktisadi (halk için geçim kaynakları yaratılması) hedefler belirlenmiş, ancak bu projelerin dayandığı kazan-kazan senaryolarının pratikte nadiren gerçekleştiği yapılan araştırmalarla belirlenmiştir (Fletcher, 2012: 296; Fisher ve Christopher, 2007: 99). Koruma projeleri yerel halkın iktisadi kalkınmasına engel olmuş; Kenya, Uganda, Tanzanya ve Sri Lanka'da milli parklar kurulmasının sosyal ve iktisadi yerinden oynatma yarattığı görülmüştür (Fisher ve Christopher, 2007: 99). Kuzey Amerika'da çiftçiler, avcılar ve eğitilmiş olmayan kaynak kullanıcıları bu alanlardan dışlanmış, turistler, hotel sahipleri, tur operatörleri, bilim insanlarına ise bu alanlar açılmıştır (Adams, 2009: 281). Dünya Bankası 2004 yılında gönüllü olmayan yer değişimlerine (*involuntary displacement*), park ve korunan alanlara erişimi kısıtlananların geçim kaynaklarını kaybetmeleri nedeniyle göç etmelerini de dâhil etmiştir (Adams, 2009: 283). Koruma alanlarında maliyetler yerelleştirilirken kazançlar küreselleştirilmekte, parklar çoğunlukla gelişmiş ülkelerdeki yaban yaşamı severler tarafından mülk edinilmektedir. Küresel koruma ideolojisi sanayileşmiş ülkelerdeki küresel elitlerin çıkarları doğrultusunda üretilmekte ve uluslararası STK'lar aracılığıyla da politikaya dönüştürülmektedir (Adams, 2009: 295).

Fletcher'in Kosta Rika'nın güneybatısında bulunan Osa Peninsula'da koruma projesine ilişkin yaptığı alan çalışmasının sonuçları, Adams'ın yukarıdaki vurgusunu destekler nitelikte, koruma ve yoksulluğu azaltmanın nasıl söylem düzeyinde kaldığını, bu projelerin uluslararası ve ulusal sermayedarlar açısından nasıl bir birikim alanı yarattığı ve bu sürecin temel destekçilerinin uluslararası STK'lar olduğunu göstermektedir. Osa Peninsula'nın merkezinde bulunan Corcovado Milli Park'ı Orta Amerika'daki önemli biyoçeşitlilik alanlarından biridir. 1975'de hükümet tarafından yerel ve uluslararası koruma kuruluşlarının desteğiyle kurulmuştur. Bu arazide yerleşik bulunan 300 kişi,

tazminat karşılığında yerinden edilmiştir. Park kurulmasından sonra kereste firmaları, altın madeni arayanlar, ekoturizm amacıyla kullanmak isteyenler gibi farklı güçlerin baskısı altında kalmıştır. 1987’de bir koruma ve kalkınma projesi (ICDP) gerçekleştirmek için WWF, USAID ve yerel bir STK birleşmiştir. 1990’ların başında The Nature Conservancy (TNC) tarafından parka verilen fonlar, parkın çevresindeki topluluklarda sürdürülebilir tarım, orman yönetimi, ekoturizm, ağaçlandırma, el yapımı üretimin geliştirilmesine aktarılmıştır (Fletcher, 2012: 299-300). Son otuz yılda Kosta Rika’da koruma politikaları, özellikle IMF ve Dünya Bankası’nın 1980’lerde ülkenin borç krizini yapısal uyum politikalarıyla çözmeye teşvik etmesinin de etkisiyle, âdemi merkezîyetçi ve piyasa temelli bir hale gelmiştir (Fletcher, 2012: 301-302). Osa’da ekoturizm faaliyetlerinin ormansızlaşmayı önleyerek, avlanma oranını düşürerek korumayı sağladığına ilişkin çalışmalar olmakla birlikte; ekoturizm faaliyetlerinde gelir arttıkça yeni ekipmanların satın alınmasıyla ormansızlaşmanın arttığına ilişkin çalışmalar da bulunmaktadır. İlk iddiayı öne süren çalışmalar buna kanıtlar sunmazken, ikinci iddiayı destekleyen dökümanlar bulunmaktadır (Fletcher, 2012: 304). Ekoturizm faaliyetlerine katılımda üç ayrı tabaka bulunmaktadır. İlk tabakada en yüksek kârı elde eden küçük ve orta ölçekli, çoğunlukla yabancı şirketler; ikinci tabakada sırt çantalı seyahatçilerin ihtiyacını karşılayan kabin sahipleri; üçüncü tabakada aşçı, hizmetçi, işçi, rehber gibi işlerde çalışan, varlıklı olmayan Kosta Rikalı’lar bulunmaktadır. Dolayısıyla yerel halka gelir sağlama amacı taşıyan ekoturizm faaliyetleri bir yandan sınıfsal eşitsizliği artırmakta diğer yandan doğal kaynaklara yerel erişimi sınırlı ve dıştan kontrol edilen bir hale getirmektedir. Yerel halk arasında da ekoturizmden kazanç sağlayanlar varlıklı ve yatırım yapmak için sermayeye erişebilenlerdir (Fletcher, 2012: 305). Osa’da koruma politikaları iktisadi eşitsizliği azaltmamış, iktisadi kalkınma ve korumanın birleştirilmesi hedefi başarısız olmuştur (Fletcher, 2012: 309).

Koruma-kalkınma projelerinin önemli örneklerinden biri de su havzası projeleridir. Hindistan’da 1994-95 yıllarında ülkenin büyük eyaletlerinde yaklaşık 10000 su havzası kalkınma projesi gerçekleştirilmiş, projelerde kaynak yoksunu topluluğun ekonomik ve sosyal koşullarının geliştirilmesine vurgu yapılmıştır (Shah, 2001: 3). Shah, Hindistan’ın kurak bir alana sahip Gujarat eyaletindeki 1.348 su havzası kalkınma projesinin üçte ikisini kapsayan bölgede alan çalışması yapmış ve su havzası kalkınma projelerinin performans ve etkisini değerlendirmiştir (Shah, 2001: 5). Su havzası kalkınma projelerinin doğrudan ve somut faydası sulamaya erişimi arttırmak iken, ancak bu fayda sınırlı sayıdaki hanehalkına ulaşmıştır (Shah, 2001: 4). Projelerde içme suyunun geliştirilmesi bir fayda unsuru olarak dikkate alınırken, yakacak ve yem unsurları göz ardı edilmiş, kredi desteği, gelir sağlayıcı faaliyetlerin artırılması gibi unsurlar açısından ise projelerin etkisi önemsiz düzeyde olmuştur. Topraksız

hanehalkı açısından asıl kazanç proje faaliyetlerinde istihdam sağlama olurken, bu da proje süresince sürdürülememiş, hatta bu istihdam olanaklarından bazıları makinelerin kullanımıyla azalmıştır. Projeler hem sunduğu faydalar hem de bu faydaları elde edenler açısından hiyerarşik bir yapıya sahip olmuştur (Shah, 2001: 12).

Su havzası projelerine Hindistan örneğinden hareketle yapılan başka bir alan çalışmasının tespitleri de dikkat çekicidir. Hindistan'ın 70 köyün bulunduğu Maharashtra eyaletinde 1997-98 yılları arasında tüm büyük projeleri (Yağmur suyuyla Beslenen Alanlar için Ulusal Su Havzası Kalkınma Programları, Maharashtra Bölümü Su Koruması, STK projeleri, STK-Devlet işbirliğiyle yürütülen projeler) kapsayan çalışmada şu sonuçlara varılmıştır: Projelerde ortak alanların korunması buralara bağlı olarak yaşayan yoksullar aleyhine riskler taşımıştır. 1987-1997 yılları arasında ortak alanlarda otlatmanın yasaklanması bir kural değil istisna iken ve projeler öncesinde ortak alanların %12.5'i otlatmaya yasaklanmışken, sonrasında bu oran %35'e çıkmıştır. Projelerin sulama olanağı olmayan kesimlerin suya erişimine yardım etmediği ortaya çıkmıştır (Kerr, 2002: 1394-95). Çobanlar önerilen istihdam olanaklarından kazandığı ücretlerin ortak alanlardan sağladıkları geliri telafi etmede yetersiz olduğunu belirtmiştir. Topraksız çobanlar projelerde ortak alanlara ilişkin kararların alınmasında isteklerini savunmanın mümkün olmadığını açıklamıştır. Kadınlar ise ortak alanlara ilişkin kısıtlamalar dolayısıyla yakacak odun toplamak için daha fazla yürümek, pazardan satın almak ya da başka köylülere ait topraklardan çalmak durumunda kalmalarından şikâyet etmiştir. Ayrıca kadınlar ortak alanların kapatılmasıyla erkeklerden özerk olarak elde ettiği çeşitli gelir kaynaklarını (çalı süpürgesi yapma, tendu yaprakları gibi bitkileri toplayıp satma) kaybetmiştir (Kerr, 2002: 1395-1398). Alan çalışmasının sonuçları su havzası geliştirme projelerinin başarılı olmadığını, fayda ve maliyetlerin eşitsiz biçimde dağıldığını göstermiştir. Su havzalarında, yukarı havzalar çoğunlukla işlenmemiş ortak toprakların olduğu, otlatma ve yakacak odun toplama amacıyla kullanılan alanlardır. Bu alanların erozyonu önlemek amacıyla bitkilendirilmesi diğer amaçlı kullanımlarının kısıtlanmasını gerektirmektedir. Bu durum ise yoksullara, topraksız insanlara, özellikle bu ortak alanları çeşitli amaçlarla kullanan kadınlara maliyetin yüklenmesi olacaktır. Aşağı havzada suların bir alanda toplanmasının faydasını ise sulanabilir topraklara sahip zengin çiftçiler sağlayacaktır (Kerr, 2002: 1387-1388). Dolayısıyla bu tip koruma-kalkınma projeleri çevrenin korunmasına katkı sağlasa bile fayda dağılımını geniş toprak sahiplerinin lehine sağlamış, iddia edilenin aksine yoksulluğun azaltılmasına katkı sunmamıştır.

İster “korunan alanlar” ister “milli parklar” biçiminde olsun koruma-kalkınma

projelerinin en önemli sonucu yoksulların geçim kaynağını oluşturan ortak alanlardan dışlanmaları olmuştur. Hâlbuki ortak alanların yoksullar için önemli bir geçim kaynağı olduğu çeşitli çalışmalarda açıkça sunulmaktadır: Örneğin, Jodha (1986) Hindistan’da 82 köyü kapsayan çalışmasında, ortak mülkiyetteki doğal kaynaklardan yoksul kırsal hane halkının %9-26 arasında zengin hanehalkının ise yalnızca %1-4 arasında gelirini sağladığını; Cavendish (2000) Zimbabve’de 29 köyü kapsayan çalışmasında kırsal hanehalkının gelirinin %35-37 arasında çevresel gelirden kaynaklandığını; Chettri-Khatttri (2007) Nepal’de ormanlık iki köye dayalı çalışmasında yoksulların gelirinin %20 oranında erişime açık ortak alanlardan sağladığını; Vedeld vd. (2004) tüm dünyadan 54 örneği incelediği çalışmalarında kırsal alanlardaki çevresel gelirin, zenginlerin %17’lik yoksulların %33 oranında gelirini oluşturduğunu bulmuştur (World Bank, 2007: 14-15). Koruma ve kalkınma (yoksulluğu azaltma) adına geliştirilen biyoçeşitlilik piyasalarında her iki hedefin de söylem düzeyinde kalması, üstelik yoksullar açısından önemli bir gelir kaynağı olan ortak alanların ellerinden alınması açık biçimde biyolojik kaynakların kapitalist sistemde yeni bir paylaşımına konu edildiğini göstermektedir. Bu projelerde kalkınma daha yoksullara yönelik bir vurgu taşımaya ve onların yoksulluğunu azaltması açısından gerçekten bir söylem düzeyinde kalmasına rağmen sermayedarlar, büyük toprak sahipleri açısından kalkınma bir gerçekliği taşımaktadır. Sermaye birikiminin, kapitalist kalkınmanın yolu bu defa yeşil kalkınmayla açılmakta, biyoçeşitlilik piyasalarıyla yüzyıllarca yoksulların geçim kaynağı olan alanlara göz dikilmekte, piyasaya açılarak ekolojik açıdan daha tahribata açık hale getirilmektedir.

Sonuç

Kapitalist birikimin dünya ölçeğinde hâkim olduğu İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra iktisadın alt bir disiplini olarak gelişen “Kalkınma İktisadı” ile geç kapitalistleşen ülkelerde birikim mekanizmaları harekete geçirilmiş, kalkınma dünya çapında bir sorunsala dönüşmüştür. Ancak 1970’lerde kalkınma yazınının bittiğine ilişkin özellikle neoliberal çevrelerden yükselen tartışmalar başlamıştır. Bu noktada Ercan’ın önemle vurguladığı gibi “kalkınma yazını daha başından itibaren az gelişmiş denemeleri dünya kapitalist ilişkileri içine çekme amacının ürünü” olduğundan, kapitalizm eşitsiz, hiyerarşiye dayalı ilişkilerini dünya ölçeğinde yayarken sürekli olarak birinin diğerine göre geri kalması ve bunun ise gelişmiş olanın gerisinde kalana bilgi üretmesi, etkilemesi anlamına gelecek olmasından dolayı kalkınma yazınının araştırma nesnesi “az gelişmişlik” ve “kalkınma” var olmaya devam edecektir (Ercan, 2003: 107-108). Kalkınma sorunsalı, temel mantığını koruyarak var olmaya devam ederken kalkınmanın araç ve politikaları ise zamanla farklılaşmıştır. Bu bağlamda 1990’lı yıllarda kalkınma sorunsalı, doğayla iç içe süren tartışmalarla sürmüştür, kalkınma önüne “yeşil” sıfatını alarak devam etmiştir.

Yeşil kalkınma sürecini önceki süreçlerden ayıran uluslararası raporlarda birikimin, zenginliğin kaynağı olarak ekolojik varlıkların işaret edilmesi olmakla birlikte, bu sürecin önceki dönemlerin kalkınma mantığıyla benzer bir seyir izlediği söylenebilir. Kalkınma yazınının, “azgelişmişlik” ve “yoksulluk”u yok etme söylemi üzerinden geliştirdiği müdahale diliyle ülkeleri kapitalist ilişkiler içine çekmesi bu süreçte de değişmemiştir. Aynı söylemle ekosistem piyasaları kurularak, “açık erişim”, “ortak miras” sistemi gibi kapitalist ilişkilerin hâkim olmadığı alanlarda piyasa ilişkileri geliştirilmiştir. Yeşil kalkınma sürecinde de kalkınma yazının en çok eleştiri aldığı batı merkezli bakış açısı devam etmiştir. İncelenen alan çalışmalarında da gösterildiği üzere mülkiyet, piyasa, parasal değer gibi kapitalizme özgü ilişkiler, toplulukların sahip olduğu dayanışmacı, hiyerarşik olmayan daha eşitlikçi yapılarına dâhil edilmeye çalışılmıştır. Escobar’ın ifade ettiği üzere, antropologlar, coğrafyacılar ve politik ekolojistler üçüncü dünyadaki birçok kırsal topluluğun doğayı “inşa biçiminin” modern biçimlerden farklı olduğunu göstermiş; bu toplumlarda doğa-toplum dikotomisinin olmadığı, biyofiziksel, insan ve doğaüstü dünya arasında modern toplumlardaki gibi bir ayırım değil sürekliliğin olduğu ve bu alanların toplumsal ilişkilerle bütün olduğunu belirtmiştir (Escobar, 1998: 61). Toplulukların doğayla ortak mülkiyet ve geçimlik düzeyde kurduğu ilişki “azgelişmişlik” olarak ithaf edilmiş ve doğal varlıklarını sermaye birikimine dönüştürdükleri ölçüde “gelişmiş” olacakları iddia edilmiştir. Tıpkı kalkınma yazınındaki gibi ülkeler karşılaştırmalı yöntemle kategorileştirilmiştir. Yeşil kalkınma sürecinde de ulusal ve uluslararası sermayedarlar ile devletin işbirliğinde birikim süreci şekillendirilirken, sınıfsal açıdan alt pozisyonlardaki kesimler sürecin maliyetlerinin taşıyıcısı olmuş, kapitalist ilişkiler içine çekilen biyoçeşitlilikle geçim kaynaklarından olmuş, çevrenin korunması adına geliştirilen biyoçeşitlilik piyasaları nedeniyle yaşam alanlarından göç etmek zorunda bırakılmıştır. Corson ve MacDonald’ın ifadesiyle biyoçeşitliliğin korunması adına yeni bir çitleme (*conservation enclosure*), yeşil gasp (*green grab*) oluşmuş, ancak bugün değişen sadece yöntemler, aktörler ve meşrulaştırma mekanizmaları olmuştur (Corson ve MacDonald, 2012: 263). Bu açıdan değişen kalkınmanın “yeşil kalkınmaya” dönüşmesi; uluslararası kuruluşların bünyesine çevre departmanlarını katması ya da yeni çevre kuruluşlarının oluşması; süreci düzenleyen yeni uluslararası anlaşmaların yapılması (Biyoçeşitlilik Sözleşmesi); yeni piyasaların oluşturulması (biyoçeşitlilik piyasası); meşrulaştırıcı söyleme azgelişmişlik ve yoksulluk yanında “doğanın korunması”, “fayda paylaşımı”nın dâhil edilmesi olmuştur. Yeşil kalkınma süreci, kalkınma yazınının “azgelişmiş” ülkeleri kapitalist ilişkiler içine dahil etme misyonunu bu defa ekolojik varlıkların kapitalist ilişkilere içerilmesi düzleminde devralmış ve bu süreci sermaye birikimi açısından başarıyla sürdürmüştür.

Sonnotlar

¹ Çalışmada, ülkeler kategorileştirilirken “az gelişmiş/gelişmiş/gelişmekte olan”, “kuzey/güney”, “merkez/çevre” gibi birbirinden farklı değer yüklü olan kategorizasyonlar kullanılmakta ve bu açıdan kavramsal bir bütünlük oluşturulamamaktadır. Bunun nedeni yapılan atıflarda, kullanılan kavram setlerine sadık kalınmasındandır. Ancak kendi ifadelerimde, Fuat Ercan’ın ilk olarak “Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik” kitabında kullandığı ve gelişmiş/az gelişmiş kavramlarının değer yüklü kavramlar olduğuna dikkat çekmek ve ülkelerin hepsinin kapitalist evrenin belli bir aşamasını geçmiş olduklarını işaret etmek amacıyla kalkınma çalışmalarında kullandığı “erken kapitalisteleşen/geç kapitalisteleşen ülke” kategorizasyonunu tercih ettim.

² Yoksul, Avrupa’da 9. yüzyılda potansiyel (güçlü olan) tarafından tehlikeye sokulan özgür insan olarak; 11. yüzyıl metinlerinde askerin gücüne saygı göstermek zorunda olan, savaşçı olmayan kişiler olarak; yine aynı dönemde Avrupa’da mevki sahibi olmaksızın mahrumiyet içinde yaşamayı tercih etmiş (gönüllü yoksullar) yüceltici bir kategori olarak kullanılmıştır. Ancak ticaret ekonomisinin yaygınlaşması, toplumun parasallaştırılmasından sonra yoksul para ve mülkiyetten yoksun olan kişi olarak tanımlanmıştır (Rahnema, 2007: 277-278).

³ 1996 yılında 453 milyar dolar, 2000 yılında 518 milyar dolar piyasa hacmine sahip çevresel mal ve hizmet endüstrisi (OECD, 2001: 12), 2011 yılında 886 milyar dolar olarak ölçülmüş ve 2020’de 1,9 trilyon dolarlık bir piyasa büyüklüğüne ulaşacağına dair tahminler yapılmıştır (Bucher vd., 2014: 9).

⁴ World Resources Institute’nin “Küresel Biyoçeşitlilik Stratejisi (1992)” biyolojik ve genetik kaynakların korunması üzerine düzenlenmiş, genetik kaynakların toplanmasının sözleşme ya da anlaşmalarla eşit getiri sağlaması temelinde olmasını önermiştir. Bu öneriye dayalı olarak sözleşmeye dayalı olmayan şekilde biyoçeşitliliğin toplanması “biyokaçakçılık” olarak tanımlanmıştır. Kaçakçılık, biyolojik kaynakların mülkiyeti olduğunu ve haksız bir şekilde el konulduğunu varsaymaktadır. Sözleşmeler kaçakçılığı sonlandıracak bir yol olarak sunulmaktadır. Bu öneri CBD’de açık biçimde dile getirilmiş, genetik kaynakları “sunan” ve “kullanan” arasındaki ilişkiyle biçimlendirilmiştir (Brush, 1999: 537). Bioprospecting’in mantıksal çerçevesine göre, genetik kaynakların toplanması ve kullanımının sözleşmeye dayalı olmayan bir temelde yapılmasının biyokaçakçılık olarak kurgulanmasındaki formülasyon kamusal alanı yok saydığı için hatalıdır (Brush, 1999: 551). Genetik kaynaklar ve bunların bilgisinin gelişimi kamusal alanda ortak işbirliğine dayalı bir sürecin ürünüdür.

⁵ Örneğin, Perulu Amazon bir grup olan Aguarunali’lerin, Washington Üniversitesi ve G.D.Searle&Co. ile yaptığı “bioprospecting” sözleşmesinde, Searle şirketi bitki örneklerine ilişkin testlerini Aguaruna halkından ziyade daha çok kendi müşteri kitlesine hitap eden ve daha zengin ülkelerde görülen diyabet, kalp ve damar hastalıkları, iltihaplı hastalıklar gibi rahatsızlıklara şifa bulunmasıyla sınırlamıştır (Greene, 2004: 219). Aguarunali’lerin biyolojik zenginliği kullanılmasına rağmen, onların tıbbi

rahatsızlıklarına ilişkin ilaçlar piyasa değeri açısından daha düşük bulunmuş dolayısıyla üretilmeye değer bulunmamıştır. Piyasa ilişkileri içinde kullanım değeri değil değişim değeri ön planda olmuştur.

⁶ Biyoçeşitlilik ofsetleri gibi, bir yerde ortaya çıkan tahribatı başka bir yerde telafi etmeye dayalı denkleştirici koruma faaliyetlerinin gereği olarak yapılan yasal düzenlemeler şunlardır: ABD’de 1972 yılında yapılan temiz su yasasına (Clean Water Act) dayalı olarak sulak alan bankacılığı (wetland banking); 1973’de yapılan tehlike altındaki türlere yönelik çıkarılan yasaya (Endangered Species Act) dayalı olarak koruma bankaları (conservation banking); Kanada’da su ürünleri anlaşmasına (Fisheries Act) dayalı olarak telafi edici koruma faaliyetleri; Avustralya’da (Commonwealth Environmental Protection and Biodiversity Conservation Act, 1999) dayalı olarak; İsviçre’de ise doğayı koruma federal yasasına dayalı olarak denkleştirme mekanizmasına dayalı koruma faaliyetleri ortaya çıkmıştır (ten Kate vd., 2004: 22).

⁷ PES projelerinde, “ekosistem hizmeti” yerine “çevresel hizmet” kavramının kullanılmasının nedeni çevresel hizmetlerin, farklı hizmetlerin ayrıştırılabilir doğasına uygun olması; ekosistem denildiğinde ise hizmetlerin birbirinden ayrıştırılamayacak bütünsel bir yorum taşınması olarak gösterilmiştir (Wunder, 2005: 4). Her ne kadar “çevresel hizmet” kavramı kullanılsa da, pazarlanan yine ekosistem hizmetleri olduğundan, bu piyasalar kavramsal değişimle ekosistemlerin bütünlüğüne yönelik ekolojik eleştirilerden kaçamazlar.

⁸ Biyolojik kaynakların yüksek parasal değere sahip olduğu ve biyoçeşitlilik zengini ülkelerin sahip olduğu kaynaklardan yüksek gelir umudu, kısmen Costa Rica INBio-Merck arasında 1.1 milyon dolar değerinde yapılan anlaşmadan kaynaklanmakta ve yanlış bir algıya dayanmaktadır. Merck’in ödediği kaynaklara erişim bedelleri biyoçeşitlilik zengini ülkelerin beklentilerini artırsa da, ilaç keşfindeki başarı oranlarının düşük olması, ara ödemeler ve telif hakkı ödemeleri gibi finansal faydaları mümkün kılmamaktadır. Ayrıca bu imkânsızlığı besleyen diğer durum ise, bir keşiften fayda sağlanabilir hale gelmesinin 10-12 yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmesidir. Bu nedenle bioprospecting projeleri, kaynakları sağlayan ülkeye çok az ya da hiçbir fayda sunmamaktadır (Kursar vd., 2006: 1006).

⁹ Yoksulluk ve çevre arasında kurulan bu kısır döngüyü tartışmak çalışmanın konusunu oluşturmamakla birlikte buna ilişkin bazı vurgular önemlidir: Satterthwaite’ye göre, yoksulluk ve çevre tahribatı arasında kurulan ilişki yanlış bir yoruma dayanmakta, çevresel risk ve çevresel tahribat arasında yapılan karışıklıktan kaynaklanmaktadır. Afrika, Asya ve Latin Amerika’daki birçok yoksulun çevresel risklerle karşı karşıya olduğunu, bu risklerin sağlıklarını etkilemekte, prematüre ölümlere yol açmakta ancak çevresel tahribat yaratmadığını belirtmiştir. Örneğin, su sistemindeki yetersiz kapasite, yoksullarda sıtma ya da trahoma gibi su yokluğundan kaynaklı hastalıklar yaratırken, bu durum herhangi bir çevresel kaynağı tahrip etmemektedir (Satterthwaite, 2003: 76). Yoksulların aksine çevresel tahribatın nedenleri, yoksul olmayan şehir nüfusunun tüketim kalıpları, şehirdeki üretim ve bölüşüm sistemleriyle ilişkilidir. Asya, Afrika

ve Latin Amerika'daki yüksek şehir yoksulluğu (bu aynı zamanda düşük düzeyde tüketim, kaynak kullanımı ve atık üretimi anlamına gelmektedir) çevresel tahribat yaratmanın aksine kontrol altında tutmaya yardım etmiştir (Satterthwaite, 2003: 74). Satterthwaite'nin bu konuda detaylı açıklamaları için bakınız: "The Links Between Poverty and the Environment in Urban Areas of Africa, Asia and Latin America", 2003. Buna paralel olarak, "Environmentalism of Poor" olarak adlandırılan görüşün açıkladığı üzere, yoksullar kendilerini çevreci olarak tanımlamasa bile, geçim kaynakları için verdiği mücadele doğayı piyasa ve devlete karşı korumaktadır. En iyi bilinen örnekleri; Nijer Deltası'nda Ogoni, Ijaw ve diğer grupların Shell'in petrol çıkarmasına karşı çıkması, Tayland'da okaliptus plantasyonlarına (kağıt üretimi için çoğaltılan plantasyonlar orman değildir söylemiyle) karşı çıkılması, Hindistan'da Narmada Nehri'nde baraj yapımına karşı çıkılması, biyokaçakçılık ve çok uluslu tohum şirketlerine karşı Via Campesina köylü hareketidir (Martinez-Alier, 2002: 41-42). Piyasa temelli koruma çabaları, yoksul toplulukların doğal kaynaklara yaptığı baskıyı azaltmaya odaklansa da (yoksulların tarım ve avlanma faaliyetlerinin korunan alanlara yönelik tehdit yarattığını kabul ederler), onların faaliyetlerinin biyoçeşitlilik üzerinde yarattığı tehdit, madencilik faaliyetleri, yol, baraj yapımı, ticari kerestecilik ve avlanma faaliyetleri, iskân politikaları gibi faaliyetlerin yanında oldukça küçük kalmaktadır (Fletcher, 2012: 309).

¹⁰ Parklar ekonomik kalkınma düşüncesiyle kurulmuştur. 20. Yüzyılın başlarında kolonyal Afrika'da av safarileri gelir kaynağı olarak övülmüştür. ABD ve Kanada'da da turizm milli parkların ortaya çıkışındaki temel argümandı (Adams, 2009: 276).

Kaynakça

Adams W vd. (2004). Biodiversity Conservation and the Eradication of Poverty. *Science*, 306, 1146-1149.

Adams W (2009). *Green Development: Environment and Sustainability in a Developing World*. London and New York:Routledge.

Artuso A (2002). Bioprospecting, Benefit Sharing, and Biotechnological Capacity Building. *World Development*, 30(8), 1355-1368.

Aylward B vd. (1993). *The Economic Value of Species Information and its Role in Biodiversity Conservation: Costa Rica's National Biodiversity Institute*. IIED Discussion Paper Series.

Ballesteros D (2007). The Convention on Biological Diversity or the International Construction of a Contentious Global Common. *OASIS*, 12, 27-38.

Bucher H vd. (2014). *Trade in Environmental Goods and Services: Opportunities and Challenges*. International Trade Centre Technical Paper, Geneva.

Brush S (1999). Bioprospecting the Public Domain. *Cultural Anthropology*, 14(4), 535-555.

Byström M vd. (1999). *Fair and Equitable: Sharing the Benefits from Use of Genetic Resources and Traditional Knowledge*. Swedish Scientific Council on Biological Diversity.

Castree N (2003). Bioprospecting: From Theory to Practice (And Back Again). *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 28(1), 35-55.

CBD (Convention on Biological Diversity) (1996).Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Resmi Gazete, sayı: 22860.

Chichilnisky G. (1993). Property Rights on Biodiversity and the Pharmaceutical Industry. Working Paper, Columbia University, Graduate School of Business, New York.

Corson C ve MacDonald K (2012). Enclosing the Global Commons: The Convention on Biological Diversity and Green Grabbing. *The Journal of Peasant Studies*, 39:2, 263-283.

Çoban A (2004). Caught Between State - Sovereign Rights and Property Rights: Regulating Biodiversity. *Review of International Political Economy*, 11(4), 739-762.

De Jonge B (2011). What is Fair and Equitable Benefit-Sharing. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 24, 127-146.

Duru B (2003). Dünya Bankası, GEF ve Küresel Çevre Sorunları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(2), 79-96.

Ercan F (2003). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları

Escobar A (1998). Whose Knowledge, Whose Nature? Biodiversity, Conversation, and the Political Ecology of Social Movements. *Journal of Political Ecology*, 5, 53-82.

Estevo G (2007). Kalkınma. İçinde: W Sachs (der.), *Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş*, Çev. O Etiman, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları

Fairhead vd. (2012). Green Grabbing: A new Appropriation of Nature? *The Journal of Peasant Studies*, 39(2), 237-261.

Fisher B ve Christopher T (2007). Poverty and Biodiversity: Measuring the Overlap of Human Poverty and the Biodiversity Hotspots. *Ecological Economics*, 62, 93-101.

Fletcher R (2012). Using the Master's Tools? Neoliberal Conservation and the Evasion of Inequality. *Development and Change*, 43(1), 295-317.

GEF (Global Environmental Facility) (1995). *GEF Operational Strategy*. Washington

GEF (Global Environmental Facility) (1996). *Quarterly Operational Report*. November 1996.

Ghosh S (2015). Capitalisation of Nature. *Economic&Political Weekly*, 16, 53-60.

Greene S (2004). Indigenous People Incorporated? Culture as Property in Pharmaceutical Bioprospecting. *Current Anthropology*, 45(2), 211-237.

Jenkins M (2003). Markets for Biodiversity Services: Potential Roles and Challenges. *Environment*, 46(6), 32-42.

Kerr J (2002). Watershed Development, Environmental Services, and Poverty Alleviation in India. *World Development*, 30(8), 1387-1400.

Kloppenburg J ve Silva R (1992). Conservationist and Corsairs? <https://www.grain.org/article/entries/489-conservationists-or-corsairs>. Son erişim tarihi, 25.03.2016

Kursar T vd. (2006). Securing Economic Benefits and Promoting Conservation through Bioprospecting. *BioScience*, 56(12), 1005-1012.

Laird S ve Wynberg R (2008). Bioprospecting: Securing a Piece of the Pie. *World Conservation*, January, 28-29.

Lake R (1998). Finance for the Global Environment: the Effectiveness of the GEF as the Financial Mechanism to the Convention on Biological Diversity. *Finance for the Global Environment*, 7(1).

Landell Mills N ve Porras I (2002). Silver Bullet or Fools' Gold? A Global Review of Markets for Forest Environmental Services and Their Impact on the Poor. *Instruments for Sustainable Private Sector Forestry Series, International Institute for Environment and Development*, London.

Lee E ve Mahanty S (2009). Payments for Environmental Services and Poverty Reduction: Risks and Opportunities, RECOFTS Issues Paper.

Madsen B vd. (2011). *State of Biodiversity Markets: 2011 Update*, Forest Trends, Washington.

Martinez-Alier J (2002). The Environmentalism of the Poor. Paper prepared for the conference on: The Political Economy of Sustainable Development, Environmental Conflict, Participation and Movements.

McAfee K (1999a). *Biodiversity and the Contradictions of Green Developmentalism*, University of California.

McAfee K (1999b). Selling Nature to Save It? Biodiversity and the Rise of Green Developmentalism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 17(2), 133-154.

Mulligan S (1999). For Whose Benefits? Limits to Sharing in the Bioprospecting Regime. *Environmental Politics*, 8, 35-96.

OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) (2001). Environmental Goods and Services: The Benefits of Further Global Trade Liberalisation. Paris.

OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development)(2012). Green Growth and Developing Countries: A Summary for Policy Makers, June.

Pagiola S vd. (2005). Can Payments for Environmental Services Help Reduce Poverty? An Exploration of the Issues and the Evidence to Date from Latin America. *World Development*, 33(2), 237-253.

Peters M (2003). Bilderberg Grubu ve Avrupa'nın Birleşmesi Projesi. İçinde: M Türkay (der.), *AB, Türkiye: Gerçekler, Olasılıklar*, İstanbul: Yenihayat Yayıncılık.

Rahnema M (2007). Yoksulluk. İçinde: W Sachs (der.), *Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş*, Çev. O Etiman, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları

Raustiala K ve Victor D (2004). The Regime Complex for Plant Genetic Resources. *International Organization*, 58(2), 277-309.

Satterthwaite D (2003). The Links Between Poverty and the Environment in Urban Areas of Africa, Asia and Latin America. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 590, 73-92.

ten Kate K ve Laird S (2000). Biodiversity and Business: Coming to Terms with Grand Bargain. *International Affairs*, 76(1), 241-264.

ten Kate K vd. (2004). Biodiversity Offsets: Views, Experience and the Business Case. IUCN and Insight Investment, Switzerland and UK.

Tören T (2006). Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması. İçinde: D. Yılmaz, F Akyüz, F Ercan, K Yılmaz, T Tören, Ü Akçay (der.), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Türkay M (1994). "Gelişme İktisadı: Büyüme Merkezli Yaklaşımın Yükselişi ve Gerilemesi. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi

Şenses F (2003). Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye. İçinde: F.Şenses (der.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Shah A (2001). *Who Benefits from Participatory Watershed Development? Lessons from Gujarat, India*. IIED Gatekeeper Series, No: 97.

UNCED (United Nations Conference on Environment and Development)(1992). Rio Declaration on Environment and Development.

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2012). Trade and Biodiversity: The Biotrade Experiences in Latin America, United Nations Publication.

UNDP (United Nations Development Programme) (2010). Habitat Banking in Latin America and Caribbean: A Feasibility Assessment Main Report.

UNDP (United Nations Development Programme) (2010a), The Importance of Biodiversity and Ecosystems in Economic Growth and Equity in Latin America and the Caribbean: An Economic Valuation of Ecosystems.

UNEP ve UNDP (2009). Mainstreaming Poverty-Environment Linkages into Development Planning: A Handbook of Practitioners.

Vermeylen S (2007). Contextualizing 'Fair' and 'Equitable': The San's Reflections on the Hoodia Benefit-Sharing Agreement. *Local Environment*, 12(4), 423-436.

World Bank (1992). *World Development Report 1992: Development and the Environment*, Washington.

World Bank (1993). *The World Bank and the Environment: Fiscal 1993*. Washington.

World Bank (2006). *Where is the Wealth of Nations: Measuring Capital for the 21st Century*. Washington.

World Bank (2007). *Poverty and Environment: Understanding Linkages at the Household Level*.

World Resources Institute (2005). *The Wealth of the Poor: Managing Ecosystems to Fight Poverty*. Washington.

World Resources Institute (2008). *Roots of Resilience: Growing the Wealth of the Poor*. Washington.

Wunder S (2005). Payments for Environmental Services: Some Nuts and Bolts. *CIFOR Occasional Paper*, No: 42.

Wynberg R ve Laird S (2007). Bioprospecting: Tracking the Policy Debate. *Environment*, 49(10), 20-32.

Türkiye’de Emeklilik Sisteminin Finansallaşma Çerçevesinde Analizi: Bireysel Emeklilik Sistemi¹

Serap Sarıtaş Oran, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, e-posta: serapsaritas@gmail.com

Özet

Bu çalışma Türkiye’de emeklilik sisteminde 1999 yılından beri yaşanan dönüşümü finansallaşma bağlamında tartışmaktadır. Finansallaşma finansın yatay ve dikey birikim yoluyla ekonomik ve sosyal hayatın gittikçe daha çok alanına sızması ve hâkim olduğu alanlarda daha derin ve karmaşık operasyonlara girişmesi anlamına gelmektedir. Neoliberal dönemin temel karakteristiği olan finansallaşma ile tıpkı sağlık ve eğitimde olduğu gibi emeklilik sistemleri de fonlama esasına dayalı modellerle finansal alana entegre edilmiştir. 1994 yılında Dünya Bankası tarafından başlatılan emeklilik reformu kampanyası, Türkiye’nin de aralarında bulunduğu otuzdan fazla ülkede emeklilikte kamu dağıtım esasına dayalı mekanizmaların küçültülmesi ve emeklilik gelirin temel kaynağının özel fonlarda değerlendirilen kişisel birikimlere bağlı hale getirilmesi sonucunu doğurarak emekliliğin finansal alanın hâkimiyeti altına girmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’de üç aşamada gerçekleştirilen emeklilik reformu önce kamu emeklilik sisteminden emekli olma şartlarını zorlaştırmış, sonra özel finansal emeklilik modelini alternatif olarak sunmuş, daha sonra ise Türkiye emeklilik sistemini topyekûn değiştirerek Dünya Bankası tavsiyesine uygun olan üç katmanlı yapıyı hayata geçirmiştir. Böylece kamu sosyal güvenliğinin misyonu birikim yapamayacak durumda olanlara asgari emeklilik yardımı yapmak olarak belirlenirken, çalışanların kişisel tasarruflarını fonlarda değerlendirerek emeklilik geliri sahibi olması öngörülmüştür. Bu süreçte, Bireysel Emeklilik Sistemi olarak 2003 yılında hayata geçirilen ve 2017 itibarıyla katılımın otomatik hale geldiği model, emeklilik sistemini yapısal bir değişimle finansallaştırmış, emeklilik birikimlerini kişisel yatırıma dönüştürmüş ve emekliliğe sermaye piyasalarına ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmak gibi finansal roller yüklemiştir. Öte yandan bireysel emekliliğe dair eldeki veriler finansallaşan emekliliğin toplumun büyük bir kesimine hitap etmediğini, fonların getiri oranlarının düşük ve sistemden ayrılma oranının yüksek olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tespitlerin otomatik katılım ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi, emeklilik fonlarına dayalı olarak elde edilecek gelirin düşük gelire sahip toplumun geniş kesiminin kamu sosyal güvenlik sistemindeki dönüşümden kaynaklı olarak ortaya çıkacak gelir kayıplarını karşılayamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla, bu çalışma finansallaşmış modelin uzun vadede ortaya çıkacak kritik sonuçlarını derinlemesine analiz etmeyi hedefleyen literatüre katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Emeklilik, finansallaşma, neoliberalizm, bireysel emeklilik sistemi, emeklilik fonları.

Analysis of the Turkish Pension System in the context of Financialisation: The Individual Pension System

Abstract

This study discusses the transformation of the Turkish pension system since 1999 in the context of financialisation. Financialisation, refers to extensive and intensive accumulation of finance through which finance penetrates to increasingly more areas of economic and social life while operating in deeper and more sophisticated levels. As a result of financialisation, which is the main characteristic of the neoliberal era, like education and health, pension systems are also integrated to the financial domain through models that are based on funding principle. The pension reform campaign which has been started by the World Bank in 1994, has brought the consequence of shrinking public PAYG schemes while rendering individual savings invested in private funds to become the main source of pension income; thus financialisation of pensions in more than thirty countries across the world, including Turkey. In this context, reform process in Turkey was completed in three stages: first, the entitlement conditions of the public pension system were tightened; second, the private financial pension model was presented as an alternative; third, the Turkish pension system was transformed completely in a way that fits the three-pillar model of the World Bank. During this process, the Individual Pension System, which came into effect in 2003 and became automatic to participate as of 2017, has financialised the pension system through a structural change, has transformed the pension income into an individual investment and attributed financial missions to the pensions such as contributing to the capital market development and economic growth. On the other hand, data reveal that financialised pensions do not appeal to the majority of the population, the return from the system is low and departure rates from the system are high. The evaluation of these findings in the context of automatic participation principle shows that the significant number of low-income groups will not be able to compensate the losses within their pension income that stem from the reforms in the public pension system through funded pensions. Therefore, this work contributes to the literature which aims to analyse the long-run crucial impacts of the financialised pension model.

Keywords: Pension, financialisation, neoliberalism, individual pension system, pension funds.

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de kamu emeklilik sisteminde meydana gelen reformları ve Bireysel Emeklilik Sistemi’nin (bundan sonra kısaca BES olarak kullanılacaktır) hayata geçirilişini finansallaşma bağlamında incelemektir (Saritaş Oran 2015, 2017). Finansallaşma finansın ekonomik ve sosyal hayatın gittikçe daha fazla alanına sızdığı yatay genişlemesinin yanısıra, bulunduğu alanlarda

gittikçe daha karmaşık ve sofistike operasyonlara giriştiği dikey yoğunlaşmasına işaret etmektedir (Fine, 2013). Bu çerçevede emeklilik sistemlerinde gerek dünyada gerekse Türkiye’de meydana gelen değişimler; finansın bu alanı da, örneğin sağlık, konut, eğitim vb. diğer birçok alan gibi dönüştürerek yeni kar alanları yaratması faaliyetinin bir sonucu olarak ele alınmaktadır (Sumaria, 2010). Bütün bu dönüşümler neticesinde emeklilik sistemleri finansal saiklerle yeniden yapılandırılırken, emeklilik geliri de gittikçe özel fonlar aracılığıyla ve finansal performansa bağlı olarak elde edilmeye başlanmaktadır. Dolayısıyla, emeklilik finansallaşmaktadır.

Çalışmanın yöntemi olarak ulusal ve uluslararası kaynaklardan elde edilen ikincil verinin ekonomi politik teorik çerçevenin eleştirel gözüyle analiz edilmesi tercih edilmiştir. Çalışma bu girişi takip eden üç bölüme ek olarak bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. Gelecek bölüm finansallaşmanın teorik çerçevesini neoliberalizm ile ilişkili olarak ortaya koyduktan sonra, emekliliğin finansallaşmasını yatay ve dikey finansal birikim bağlamında tartışmaktadır. Üçüncü bölüm ise dünyada ve Türkiye’de özellikle 1994’ten itibaren hızlanan emeklilik reformlarını ele almakta, bu reformların yapısal olarak, uluslararası aktörler tarafından ve finansal saikler çerçevesinde nasıl şekillendirildiğini açıklamaktadır. Dördüncü bölüm ise iki alt bölümden oluşmakta olup ilkinde doğrudan bireysel emeklilik sistemine odaklanmakta, BES’in 2003 yılından beri gösterdiği gelişmenin yanı sıra, getirilerin düşük oluşu, sistemden çıkışın yüksekliği ve katılımcı profilinin orta ve yüksek gelir grubunu yoğun olarak içerdiğini verilerle analiz etmektedir. Dördüncü bölümün ikinci alt bölümü ise konuya ilişkin en güncel gelişme olan BES’e otomatik katılımı çalışmanın tespitleri ve öngörülerini ışığında değerlendirmektedir. Sonuç bölümü ise temel bulguları kısaca özetlemenin yanı sıra emekliliğin finansallaşması bağlamında BES’in neden önemli olduğunu ve bu çerçevede ortaya çıkabilecek potansiyel araştırma imkanlarını tartışmaya açmaktadır.

Teorik Çerçeve: Neoliberalizm, Finansallaşma ve Emeklilikte Dönüşüm

Bu teorik çerçeve finansallaşmayı neoliberalizmin karakteristik özelliği olarak konumlandırırken, emeklilik sistemlerindeki dönüşümü finansın ekonomik ve sosyal hayatın her alanına sızarak genişlemesiyle ilişkilendirmektedir. Neoliberalizm güncel kapitalizmin var olma biçimi veya birikim sistemi olup, sosyal, ekonomik ve siyasi yeniden üretimin maddi yapısını oluşturmaktadır (Saad-Filho, 2017). En yaygın neoliberalizm tanımlamalarında da finansın rolü kritik olmasına rağmen (Dumenil ve Levy, 2001, 2012; Harvey 2006, 2007), neoliberal döneme damgasını vuran finansallaşma görece daha az dikkat çekmiştir. Oysa finansın yükselişe geçtiği dönemlere ilişkin tartışmalar Marksist

literatürde oldukça geniş bir yer tutmaktadır (Baran ve Sweezy, 1973; Hilferding, 1981; Arrighi, 1994)². Finans neoliberal ekonomilerde uluslarüstü ağlarla birbirine bağlanarak tüm kaynakların kontrolünü sağlamakla kalmaz, üretim ve yatırımın hacim ve içeriğini, talebin yapısını, istihdamın yapısını, devletin finansmanını, döviz kurunu ve uluslararası uzmanlaşmayı kontrol ederek, sermaye, emek, toplum ve devleti yeniden yapılandırır. Devletin fonksiyonu bu bağlamda sermaye birikiminin yapılandırılmasını sağlamakla sınırlandırılırken, finans ise sermaye birikiminin önündeki engelleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kaldırmak için araçsallaştırılmıştır. Diğer bir deyişle, finans riskten korunma ve riski dağıtma için gereken fonksiyonları yerine getirirken, küresel üretim, yatırım ve ticaret için kilit bir rol oynamıştır (Saad-Filho, 2011, 2017; Fine ve Saad-Filho, 2016).

Düzenleyici kısıtlardan zamanla daha çok kurtulan finans, faaliyet alanını daha önce hiç olmadığı kadar genişletmiş, her alana yayılmıştır. Dahası, finansal hizmetlerdeki yenilik dalgası sadece daha sofistike, karmaşık, küresel ilişkiler ağı yaratmamış, aynı zamanda menkul kıymetleştirme, türevler ve gelecek işlemleri gibi tekniklere dayalı yeni finansal piyasalar ortaya çıkarmıştır. Bu durum Martin'in (2002) *her alanın sermayeleştirildiği (capitalisation of everything)*, dolayısıyla finansın ekonomi ve siyasetin ötesine geçip günlük hayatın her noktasına sızdığı durumu ifade etmektedir. 'Kısaca, neoliberalizasyon her şeyin finansallaşması anlamına gelmiştir' (Harvey, 2007:33)³. Diğer taraftan, artan finansal etkinlik finansın parazitik veya rantiyeye olarak algılanması sonucunu doğurmaktadır. Panitch ve Gindin (2011) bu yaklaşımı eleştirerek finans ile üretim arasındaki bağların bugün her zamankinden daha sıkı bir şekilde mevcut olduğunu vurgulamaktadır. Zira 1980'lerden beri finansal piyasaların fenomenal büyümesi kaldıraç kullanımında ve risk alımında aşırı örneklerle yol açmıştır. Bu durum yalnızca hoş görülmemiş, aynı zamanda teşvik edilmiştir çünkü finansın gücü sermayenin genişlettiği yerel ve küresel finansal olmayan hizmetlerde ve üretimde yalnızca kullanışlı değil temel unsur haline gelmiştir.

Finansal piyasalardaki varlık fiyatlarındaki artıştan etkilenecek borçlanmak için bankalar yerine sermaye piyasalarını kullanan reel sektör şirketleri, bankalar ile aralarındaki bağı esnetirken, sermaye piyasalarına ve dolayısıyla hissedarlara olan bağılıklarını arttırmışlardır (Lapavitsas, 2009; Toporowski, 2000). Bu da 1980'lerin yükselen neoliberal fikirlerine eşlik eden bir söylem yaratmış ve bir şirketin en temel finansal misyonunun hissedar memnuniyetini sağlamak olduğuna dair argümanı güçlendirmiştir (Lazonick ve O'Sullivan, 2000). Böylece 'hissedar değeri' denilen finansal söylemle hareket eden şirketler, gerek yatırım kararlarında gerekse de üretim stratejilerinde kısa dönemde yüksek getiri sunarak sermaye piyasası değerlerini istenebilir düzeyde kılacak

eğilimleri benimsemişlerdir. Öte yandan, uzun vadeli yatırımlar eğer hissedar memnuniyetini düşürecekse ötelenmiş, kısa vadecilik yaygınlaşmıştır (Boyer, 2000). Bu yöndeki finansal baskılar karşısında yetersiz kalan büyük şirketlerin parçalanarak satılması, başka şirketlerle birleşmek durumunda kalması ve istihdam sayısında azalmaya gitmek gibi bir sonuca ulaşması gerek uzun vadeli yatırımların azalmasında gerekse de birikimde yavaşlamaya neden olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Stockhammer, 2004).

Neoliberal değerlerin finansal ve finansal olmayan kesim üzerinde yarattığı etkilerin yanında, özellikle devlet ve sosyal politikaları etkileyerek hanehalkı üzerinde etkileri de mevcuttur. Aslında devletin ekonomideki rolünün neoliberal dönemde ne olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Her ne kadar bazı kesimler devlet müdahalesinin neoliberalizm ile birlikte azaldığını iddia etseler de, akla yatkın olan devlet müdahalesinin azalmadığı fakat dönüştüğüdür. Zira, devlet politikalarının temel mantığı hala ekonomik ve sosyal yeniden üretimi sağlamak ve sermayenin yeniden yapılanmasına katkıda bulunmak yönünde iken, finansın bu bağlamdaki rolü gerek doğrudan gerekse de dolaylı olarak gittikçe artmıştır (Fine ve Saad-Filho, 2016). Bu bağlamda başta özelleştirmeler yoluyla devletin doğrudan sağladığı haklar ve hizmetler özel sektör tarafından ele alınırken, bunların sağlanmasında finansal kanallar gittikçe daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan dönemine eşlik eden büyük çaplı özelleştirmeler, özelleştirilen kuruluşların hisselerinin halk tarafından alınması ile ‘hissedar toplumu’ adı verilen bir kavramı ortaya çıkarmış, orta ve yüksek gelir grubuna mensup hanehalkı ellerinde gittikçe artan oranda sermaye piyasası enstrümanı tutma yoluyla birikimlerini arttırmıştır (Langley, 2008). Kaldı ki, gittikçe piyasalaşan emeklilik gibi alanlarda, hanehalkının bu yöndeki birikimleri artan varlık enflasyonu döneminde ‘refah etkisi’ adı verilen bir etki yaratmıştır (Aglietta, 2000). Her ne kadar özellikle emeklilik amacıyla elde tutulan finansal birikimlerin ekonomik büyümeyi tetikleyici bir rolü olabileceği bazı yazarlar tarafından iddia edilse de (Boyer, 2000), finansallaşma döneminde hala gelirin belirleyici unsur olduğu ve bu etkinin büyüme getirmeyeceği karşı tezi daha güçlü bir şekilde savunulmaktadır (Froud, Johal, ve Williams, 2002; Onaran, Stockhammer, ve Grafl, 2011). Kaldı ki, neoliberal dönemde finansal alanda meydana gelen değişimlerin hanehalkı üzerindeki diğer etkisi bozulan gelir dağılımı (Harvey, 2006) ve artan borçluluktur (Lapavitsas, 2008, 2013).

Bu tarihsel gelişime dayanarak finansallaşmanın üç alanı; finansal alan, finansal olmayan alan ve hanehalkı yaşamını dönüştürdüğü anlaşılabilir. Finansal alandaki dönüşüm türev piyasaların genişlemesi, yeni teknikler ile hayatın değişik alanlarının menkul kıymetlere bağlanması ve dolayısıyla finansal aktivitelerin derinliğinin artması olarak görülmektedir. Öte yandan, finansal

alanın kendi içindeki dönüşümü, neoliberal dönemde finansın artan etkinliği ve hissedar değeri gibi söylemlerle finansal olmayan alanı da kısa vadecilik yönünde etkileyerek sermaye birikimini etkilemiştir. Son olarak hanehalkının eğitim, sağlık, konut ve emeklilik gibi birçok alanda finansal piyasalara gerek banka kredisi yoluyla (borçlanarak) gerekse de sermaye piyasası araçlarına sahip olma yoluyla (finansal emeklilik birikimleri aracılığıyla) bağlanması, hanehalkının günlük hayatının finansallaşmasını getirmiştir. Bu bağlamda finansallaşma neoliberal dönemin temel unsuru ve finansın yatay genişleme (*extensive accumulation*) ile hayatın her alanına entegre olması, dikey yoğunlaşma (*intensive accumulation*) ile ise bulunduğu alanlarda daha sofistike ve derin operasyonlara girişmesi olarak anlaşılabilir (Fine, 2010, 2013).

Gerek dünyadaki emeklilik reform örneklerinde gerek ise Türkiye emeklilik sistemindeki dönüşümde emekliliğin finansallaşması üç boyutta analiz edebilir. İlk olarak, neoliberal dönemde finansallaşma finans sektörü, finansal olmayan kesim ve hanehalkının günlük yaşamı gibi tüm üretim ve yeniden üretim süreçlerini dönüştürmüş, bu süreçlere bağlı olarak şekillenen emeklilik sistemleri de buna bağlı olarak dönüşmüştür. Bu bağlamda emeklilik reformlarına ilişkin literatüre bakıldığında, Yeni Politik Ekonomi Okulunun (*New Political Economy School*) da benzer bir kavrayış sunduğu söylenebilir. Buna göre, günümüzdeki emeklilik sistemleri çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı sonrası yüksek istihdam, üretim ve yatırım döneminde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, endüstrisizleşme ve yüksek işsizlik ile karakterize olan neoliberal dönemde bu emeklilik sistemlerinin sürdürülebilirliği zora girmiştir (Pierson, 2001). Öte yandan, bu yaklaşımın ve genel olarak konuya dair literatürün gözden kaçırdığı nokta finansallaşmanın bu bağlamdaki rolüdür. Zira finansal olmayan sektörün gittikçe finansal aktivitelere kayması, hissedarları memnun etme kaygısıyla reel yatırımlarda kısa vadeciliğe ve giderleri azaltmak için esnek ve düşük istihdam modellerine yönelmesinde finansallaşmanın kilit etkisi açıktır. Ayrıca, sermayenin uluslararasılaşmasında finansal operasyonların sunduğu sigorta ve risk uzaklaştırıcı fonksiyonlar, küresel üretim sisteminin yeniden düzenlenmesinde ve istihdam rejimlerinin değiştirilmesinde kilit bir rol oynamıştır.

İkinci olarak, finansallaşma emeklilik reformlarını finansal aktörler aracılığıyla biçimlendirmiştir. Bu bağlamda Küresel Sosyal Politika Okulunun (*Global Social Policy School*) ortaya koyduğu üzere, başta DB olmak üzere uluslararası finansal aktörler emeklilik reform kampanyasını gerek yayınlar (DB, 1994), gerek finansman (reform ülkelerine yapılan hibe ve yardımlar), gerekse doğrudan kanun yapımcılar ile görüşme yöntemleriyle yürütmüşlerdir (Orenstein, 2008). Türkiye örneğinde aşağıda tartışıldığı üzere IMF ve DB, Türkiye emeklilik reformunu hayata geçirmek için işbirliği içine girmiş, 2005 yılında IMF'nin 19.

StandBy anlaşmasının şartnamesine DB'nin talep ettiği emeklilik reform koşulu eklenmiştir (Egeli ve Özen, 2009). Dolayısıyla, bu aktörlerin finansallaşmış emeklilik modelini özellikle geliştirmekte olan ülkelere dayatma konusundaki rolleri açıktır. Öte yandan, bu konuya dair literatürde hakim görüş emeklilik reformlarını basitçe özelleştirme olarak algılamak, bu aktörlerin müdahalesini de neoliberal dönemin daha az devlet ideolojisi ile ilişkili olarak sunmaktır. Bu ise bizi finansallaşma ile emeklilik reformları arasındaki üçüncü nedensel ilişkiye ve literatürdeki diğer boşluğa getirmektedir: finansal saikler.

Şöyle ki, neoliberal dönemde devletin rolünün aslında azalmadığı, tam tersine dönüşerek finansal mekanizmalara daha çok yer açacak şekilde dönüştüğüne dair yaklaşım daha önce vurgulanmıştı (Fine ve Saad-Filho, 2016). Bu bağlamda emeklilik reformları bunun en iyi örneklerinden birisidir. Emeklilik reformları basit bir özelleştirme dalgası olmaktan ziyade, özelleştirme sürecinin bir parçası olarak fonlar aracılığıyla emeklilik gelirinin gittikçe finansal yollardan kazanılacağı bir emeklilik modeli savunusudur. Finansallaşan emeklilik sonuçları itibariyle değerlendirildiğinde görülmektedir ki, devlet temel emeklilik gelirini ihtiyaç sahiplerine sağlarken, geri kalan halk emeklilik için birikimlerini finansal piyasalar aracılığıyla kendi kişisel sorumlulukları çerçevesinde sağlayacaktır. Diğer bir deyişle, finansal saiklerin yanında devletin emeklilik geliri sağlamadaki rolü tamamen ortadan kalkmamaktadır. Zira, emeklilik reformlarının hayata geçtiği ülkelere bakıldığında da kamu transfer metoduna dayalı emeklilik sisteminin çoğu zaman muhafaza edildiği, tamamen özelleştirilmediği, öte yandan özel fonlara dayalı emeklilik katmanının her yerde mutlaka ısrarla kurulduğu görülmektedir. Sonuç olarak, emeklilik reformları bir özelleştirme dalgasından ziyade, değişik düzeyde özelleştirmelere içkin olarak yürütülen (Deken, 2013) bir finansallaştırma aktivitesidir. Epstein'in (2002) ünlü finansallaşma tanımında da bahsettiği üzere finansal saiklerin ulusal ve uluslararası ekonomi politikalarında gittikçe artan öneme sahip olması da finansallaşma döneminin özelliklerinden birisidir. Dolayısıyla, emeklilik reformlarını üzerine oturtuldukları ideoloji, politik önermeler ve motivasyonlar çerçevesinde incelediğimizde finansallaşmanın bu sürecin kilit bir unsuru olduğunu görmekteyiz.

Finansallaşma emeklilik sistemlerinin yapısını, biçimini ve emeklilik gelirinin düzeyini etkilemektedir (Fine, 2014). Yapısal değişimin sonucunda emeklilik mekanizmasında devletin prim yoluyla düzenlediği emeklilik sistemi finansal alana kaymış ve kişisel birikimlerin getirilerine bağlı hale gelmiştir. Biçimsel olarak ise emekliliğin eskiden sınıf savaşımı ile ilişkili olarak edinilmiş bir hak olarak görülmesinden, finansal bir varlık olarak tanımlanmasına geçilmiştir (Lazzarato, 2012). Emeklilik gelirindeki değişime gelince bu durum şüphesiz finansallaşan emekliliğin en çok tartışmaya değer unsurudur. Zira, finansallaşmış

emeklilik sistemlerinde kişinin emeklilik geliri birikimlerine, finansal piyasa performansına ve yatırım tercihlerine bağlıdır. Dolayısıyla halihazırda yüksek gelir grubuna mensup, finansal piyasalara aşına bir yatırımcı eğer finansal ortam da uygunsu yüksek bir emeklilik geliri elde edebilir. Öte yandan, düşük gelir grubuna mensup (ve dolayısıyla düşük tasarrufta bulunabilen), esnek istihdama tabi ve finansal işlemlerle haşır neşir olmayan kişilerin emeklilik gelirinin de düşük olması şaşırtıcı olmayacaktır. Dahası, bu sistemde transfer metodunda mevcut olan kuşaklar arası ve kuşak içi yeniden dağıtım mekanizmaları da bulunmadığından, finansallaşmış emeklilik modelinin toplumun büyük kesimini oluşturan düşük ve orta gelir grubu için negatif sonuçlar doğurması beklenir. Bu bağlamda, BES gibi sistemler özellikle erkeklere nazaran daha düşük gelir elde eden ve kariyerlerine anneliğe bağlı nedenlerle ara vermek durumunda olan kadınların fonlara dayalı modelde daha az emeklilik geliri elde etmeleri sonucunu doğuracaktır (Elveren ve Hsu, 2007; Elveren, 2008).

Belirtmek gerekir ki bu çalışmada emeklilik sistemindeki dönüşüm anlamında özellikle BES'e odaklanılıp, SGK'yı dönüştüren diğer reformlar dikkatle incelenememiştir. Bunun nedeni şüphesiz bu çalışmanın vurguladığı noktanın BES ile emeklilikteki finansallaşma arasındaki ilişkiyi aydınlatmak olduğudur. Bundan ötürü, diğer reformlar yalnızca BES'in ortaya çıkışında finansal saikleri göstermek amacıyla yüzeysel olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte konuya dair yürütülmüş detaylı bir tartışma için literatürde zengin kaynaklar bulunmaktadır (Balcı İzgi, 2008; Çelik, 2006; Gökbayrak, 2010a, 2010b; Güzel, 2005). Ayrıca, odaklanılan nokta emekliliğin finansallaşması olduğu için, bu çalışmada Türkiye'deki finansallaşmaya ilişkin genel bir değerlendirme yapılmamıştır. Oysa, Türkiye özellikle 2001 sonrası dönemde ciddi bir finansallaşma dalgasıyla karşı karşıya kalmış olup, ekonomik ve sosyal hayatın çeşitli alanları finansın etkisi altına girmiştir. Bu süreçte finansal sektör genişlerken, özellikle inşaat sektörü gibi alanların banka kredileri ile ilişkili olarak şişmesiyle ve artan hanehalkı borçluluğuyla karakterize olmuş bir Türkiye ekonomisi resmi görülmektedir (Akçay ve Güngen, 2014; Aybar ve Doğru, 2013; Bedirhanoğlu vd., 2013; Gültekin Karakaş, 2009; Karaçimen, 2015; Marois, 2012). Bununla ilişkili olarak teorik çerçevede ortaya konulan neoliberalizm ve finansallaşma tartışmasına ek olarak Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerdeki finansallaşma sürecine dair özgünlüklerin ele alınması yerinde olacaktır.

Merkez ülkelerden farklı olarak çevre ülkelerdeki finansallaşma sermaye akımlarına aşırı bağımlılıkla karakterize olup sermaye akımlarını sürdürmek amacıyla faiz oranlarının yüksek, ulusal paranın da aşırı değerli olması özelliklerine dayanmaktadır. Hem döviz kurunu hem de cari açığı olumsuz etkilemekle ve dış borcu arttırmakla birlikte finansallaşmayı besleyen politikalar

olarak enflasyon hedeflemesi seçilmektedir. Dahası, hanehalkını finansal alana entegre etmeyi amaçlayan çeşitli yeniden yapılandırma önlemlerinin başında refah hizmetlerinin özelleştirilmesi ve emeklilik reformları gelmektedir (Becker vd., 2010). Türkiye’de 2001 yılı sonra dönemdeki finansallaşma deneyimi de buna benzer bir yol izlemiştir. 2003 ile 2012 yılları arasında Türkiye’ye toplam net sermaye akımları 400 milyar dolar olarak gerçekleşirken, aynı dönemde ülkedeki kredi genişlemesi muazzam boyutlara ulaşmıştır (Orhangazi, 2014). Bu süreçte finansal sektörün merkezindeki bankacılık sistemi IMF talimatları doğrultusunda düzenlenirken (Ertürk, 2003), artan finansallaşmanın ekonomik büyüme, istihdam ve gelir dağılımı gibi başlıca ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri göz ardı edilmiştir (Bakır ve Öniş, 2010).

Sermaye akımlarındaki artış ve finansallaşma yalnızca sürdürülebilirliği açısından değil (Yörükoğlu ve Çufadar, 2008), aynı zamanda sermaye bolluğunun finansal olmayan sektörde yarattığı olumsuz etkiler açısından da önemlidir (Akkemik ve Özen, 2014). Kaldı ki, gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla başvuru alan IMF güdümlü enflasyon hedeflemesi politikalarının istihdam yaratma ve ekonomik kalkınmaya katkılarının yetersizliği uzun zamandan beri vurgulanmakta olup (Epstein ve Yeldan 2008), istihdam yaratmayan büyüme olarak Türkiye örneğini açıklayacak biçimde kavramsallaştırılmıştır (Ercan, Taymaz ve Yeldan, 2010). Diğer bir deyişle, Türkiye’deki finansallaşma beklendiği üzere merkez ülkelerdeki deneyimlerden ayrılmakla birlikte, finansal ve finansal olmayan alanların dönüşmesi ve bunların hanehalkı üzerinde yarattıkları etkiler açısından neoliberalizm ve finansallaşma üzerine kurulan teorik çerçeveye uyum sağlamaktadır.

Bu çerçeveye dayanarak son 20 yılda dünyada emeklilik sistemlerinde meydana gelen dönüşümü ve Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sistemi’nin hayata geçirilişini finansallaşma bağlamında analiz etmek mümkündür. Şöyle ki, BES sosyal sigorta emekliliğini andırmakla birlikte SGK’dan yönetim, finansman, gelir hesaplaması ve kapsam açısından ayrılmaktadır. SGK kamu tarafından yönetilen, finansmanı dağıtım esasına dayalı, gelir düzeyinin belirlenmiş fayda metoduyla düzenlendiği ve çalışanları kapsayan bir modeldir. Diğer yandan, BES özel sektör tarafından idare edilen, fonlarda biriken tasarruflar ile finanse edilen, belirlenmiş katkı metoduyla emeklilik gelirinini hesaplandığı ve çalışan çalışmayan tüm katılımcıları kapsayan bir modeldir. SGK modelinde çalışanlar kuşaklararası transfer metoduyla emeklilerin gelirlerini finanse ederek, kendi emekliliklerinin de gelecek kuşakların katkılarıyla sağlanmasını beklerken, BES modelinde kişinin kendi birikimleri emeklilik gelirini belirleyen unsurdur.

Dahası bu birikimlerin yatırıldığı finansal piyasalar emeklilik mekanizmasının

temel yapıtaşı haline gelirken, devletin çekildiği alanın özel sektörün belli bir kesimi olan finansal kesim tarafından doldurulduğunu görmekteyiz. Yine belirlenmiş fayda ilkesine göre işleyen SGK'da emeklilik geliri düzeyine dair bir beklenti mümkün iken, belirlenmiş katkı prensip edinen BES'te emeklilik gelir düzeyi tamamen rastlantısal kılınmaktadır. Yani, bireyin üstlendiği sorumluluk gereğince yaptığı tasarruf miktarı, bu tasarrufları fonlar aracılığıyla yönlendirdiği yatırımlar ve bu yatırımların değerlendirildiği finansal piyasaların performansı emeklilik gelirini belirlemektedir. Dolayısıyla, SGK'nın emeklilik sistemindeki rolünün azalıp, BES'in gittikçe önemli hale gelmesi, Türkiye emeklilik modelinde paradigmatik bir dönüşüme, diğer bir deyişle finansallaşmaya işaret etmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de Emeklilik Reformları

Dünya Bankası'nın (DB) tavsiyesi ile dağıtım esasına dayalı kamu emeklilik sisteminin yerinin özel emeklilik fonları tarafından alındığı ilk emeklilik reformu Şili'de 1981 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, Sosyalist Başkan Salvador Allende'yi askeri darbe ile devirerek yerine geçen Pinochet hükümeti ekonomi politikalarını ABD üniversitelerinde yetişmiş neoliberal ekonomistler, diğer bir deyişle 'Chicago çocukları', biçimlendirmiştir. Bu çerçevede emekliliğin devlet eliyle yönetilen bir sistem değil, kişisel bir tasarruf olduğuna dair neoliberal ideoloji bu dönüşüme temel oluşturmuş, Şili bu alanda 1990'larda yaygınlaşan reformlar için bir laboratuvar olarak kullanılmıştır (Orenstein, 2008). 1994 yılında uluslararası bir emeklilik reform kampanyası başlatan DB "Yaşlılık krizini engellemek: Yaşlıları koruyan ve büyümeyi destekleyen politikalar" adlı raporu yayımlamıştır (DB, 1994). DB'nin yanı sıra IMF, OECD, Asya Kalkınma Bankası ve ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı gibi diğer uluslararası organizasyonların da katıldığı kampanya sonucunda yaklaşık otuz ülke emeklilik sistemlerinde fonlama esasını hayata geçirmiştir (Beland ve Orenstein, 2013).

Bu kampanyaya temel oluşturan Rapor'a göre dünya nüfusu yaşlanmaktadır ve güncel emeklilik sistemleri nüfustaki bu yaşlılık krizinin üstesinden gelebilecek yapıda değildir. Dahası, ülkeler bu sorunu çözmek yerine, örneğin maaştan yüksek prim kesintileri gibi, gelecek kuşakların üzerine kaldıramayacakları yükler aktaran yöntemler benimsemişlerdir. Rapor hâlihazırda yaşlı nüfusu olan gelişmiş ülkelere ziyade, şuan itibarıyla genç nüfusu olan fakat kısa süre sonra hızlıca yaşlanacak olan gelişmekte olan ülkelere vurgu yapmaktadır. Zira, bu yaklaşıma göre gelişmekte olan ülkeler her ne kadar şimdilik genç nüfusa sahip olsalar da, gelişmiş ülkelerin yaşlanma hızının çok üstünde bir hızla yaşlanmaktadır. Yaşlı nüfusun emeklilik sistemlerini zor durumda bırakma nedeni olarak ise dağıtım (*pay-as-you-go*, *PAYG*, *transfer*) yöntemine dayalı kamu emeklilik sistemleri gösterilmektedir. Zira, bu tip sistemlerde çalışanlar

bugünün emeklilerinin gelirlerini sağlarken, gelecek nesillerin de kendi emeklilik maaşlarını finanse edeceklerini beklemektedirler. Oysa eğer toplumda yaşlı nüfus oranı artarsa ve emekliye ayrıldıktan sonraki dönem uzarsa, dağıtım metoduna dayalı sistemler bütçe krizine girecektir (DB, 1994).

DB'ye göre yaşlılık kriziyle baş etmenin en iyi yolu tek katmanlı dağıtım esasına dayalı kamu emeklilik sistemlerinin çok (tercihen üç) katmanlı emeklilik modeliyle değiştirilmesidir. Bu modelde, birinci katmanı oluşturan transfer metoduna dayalı kamu emeklilik sistemi gittikçe küçültülerek yalnızca minimum emeklilik geliri sağlayacakken, ikinci katmandaki özel fonlar kişisel tasarruflar aracılığıyla emeklilik gelirinin temelini oluşturacaktır. Üçüncü katmandaki özel birikim hesapları ise ilave emeklilik geliri elde etmek isteyenler için isteğe bağlı olarak organize edilecektir. Diğer bir deyişle, kamunun emeklilikteki rolü yalnızca yaşlı nüfus içindeki aşırı yoksulluğu önlemek/azaltmak olarak tanımlanırken, DB raporu emeklilik gelirini sağlama sorumluluğunu finansal yatırım yoluyla kişisel inisiyatife yüklemiştir.

DB'nin emeklilik reformu kampanyası dünyanın çeşitli yerlerindeki yaklaşık otuz ülkeye yayılırken iki bölge özellikle öne çıkmıştır: *Latin Amerika* ile *Avrupa ve Merkez Asya* (post-Sovyet ülkeler) (Madrid, 2003; Muller, 2003; Orenstein, 2005, 2008). Latin Amerika'da, Bolivya, Meksika ve El Salvador dağıtım dayalı kamu emeklilik sistemlerini (tıpkı Şili gibi) bir kerede ya da yeni girişlere kapatmak suretiyle dereceli olarak kapattılar. Peru ve Kolombiya'da ise kamu emeklilik sistemi korunurken, katılımın zorunlu olduğu ikinci katman emeklilik hayata geçirildi. Arjantin, Uruguay ve Costa Rica gibi ülkelerde dönüşüm biraz daha yumuşak gerçekleşirken, kamu sistemine ek olarak getirilen özel fonlara katılım gönüllülüğe dayalı oldu. Ne var ki, özel emeklilik fonlarının sistemdeki önemleri değişmekle birlikte tüm bu ülkelerde finansal bireysel emeklilik şu yada bu şekilde sistemin parçası kılındı.

Emeklilik reformlarının etkili olduğu diğer bölge ise tamamen kamusal emeklilik rejimine sahip olan Post-Sovyet ülkelerin aralarında bulunduğu Avrupa ve Merkez Asya'daki 12 ülkeden oluşmaktadır. Kamu emeklilik sistemlerini tıpkı DB raporunda önerildiği gibi minimum gelir kazandıran küçük sistemlere dönüştüren Kazakistan ve Kosova, emeklilik sisteminin merkezine büyük özel fonları yerleştirmiştir. Macaristan var olan emeklilik sisteminde kalmayı tercihe bağlı hale getirirken, yeni sisteme katılanlar reform edilmiş modele dâhil edilmişlerdir. Polonya'da reform edilmiş plana dahil olmak yaş sınırına bağlı hale getirilmiş, 30 yaşından küçük herkes kapsam dahilinde tutulmuştur. Letonya, Litvanya ve Bulgaristan transfer metoduna dayalı kamu emekliliğine ek olarak özel fonları hayata geçirmiş ve çalışanların maaşından %2-2,5 arası kesintileri

bu fonlara yönlendirmiştir. Benzer bir yöntem izleyen Hırvatistan ve Estonya'da ise fonlara katkı oranı %5-6 civarında belirlenmiştir. Slovakya, Makedonya ve Romanya bölgenin özel fonları hayata geçiren diğer ülkeleridir. Ayrıca, Rusya da 2002 yılından itibaren özel emeklilik fonu kurmuştur (Whitehouse, Pallares-Miralles, ve Romero, 2012). Emeklilik reform kampanyasının etkilediği diğer ülkeler arasında Çin, Hong Kong, Özbekistan, Tayvan, Nijerya, İsveç, Brezilya, Kırgız Cumhuriyeti, Panama ve tabii ki Türkiye sayılabilir. Türkiye DB raporlarında bu kurumdan 197,7 milyon dolarlık en yüksek borçlardan birini almasına rağmen zorunlu özel emeklilik getirmemiş ülkelerden biri olarak tartışılmaktaydı (Andrews, 2006). Şüphesiz bu durum yakın zamanda BES'e zorunlu/otomatik katılım ile kısmen değiştirilmiştir (bir sonraki bölümde detaylı olarak tartışılmaktadır).

İşte bu çerçevede, Türkiye emeklilik reformu da dünyada yayılan ve DB'nin başını çektiği kampanyadan ayrı düşünülemez. DB Türkiye'ye emeklilik reformunu birçok farklı ülke örneğinde olduğu gibi sermaye darlığı sıkıntısı çeken hükümete borç için şart koştuğu 5 Mayıs 1994 tarihindeki anlaşmayla dayatmıştır (Alpar,2000). Bu anlaşma çerçevesinde finanse edilen sosyal güvenlik ve sağlık reformu projesi kapsamında Avustralya Sağlık Sigortası Komisyonu'ndan sağlığa ilişkin, Uluslararası Çalışma Örgütü'nden (ILO) ise emeklilik ve sosyal yardım sistemlerine dair raporlar istenmiştir (ITO 1999). ILO söz konusu raporu 1996 yılında tamamlamıştır (ILO, 1996). Rapor özel emeklilik fonlarına değişik önemler atfeden dört farklı emeklilik modeli sunarak, Türkiye'de DB'nin çok katmanlı emeklilik önerisiyle uyumlu reform seçeneklerini içermektedir. Bunlar Şili'deki gibi tam özelleştirme veya mevcut kamu sistemini koruyup özel fonları gönüllülüğe dayalı ek hesaplar olarak kurmak gibi iki farklı uçta öneriler içermektedir. Diğer taraftan, tüm bu önerilerde bazı parametrik değişiklikler ortak özellik olarak içermektedir ki bunlar emeklilik yaşını 58-60 aralığına yerleştirmek, erken emekliliği zorlaştırmak ve yüksek prim oranlarını muhafaza etmek gibi önlemlerdir. Böylece, dağıtım esasına dayalı kamu emeklilik sisteminden emekli olmak daha zor, buradan elde edilen emeklilik geliri daha düşük olacaktır. Bu yaklaşıma göre kamunun sosyal sigorta emekliliğine ayıracağı bütçe payı azalacak, bu da sosyal yardım harcamalarına ayrılacak payın artmasını sağlayacaktır. Sonuç olarak, devlet herhangi bir emeklilik geliri olmayanlara minimum geliri sosyal yardımlar yoluyla sağlarken, tasarruf yapabilecek durumda olanlar bireysel sorumluluk çerçevesinde özel fonlarda yaptıkları birikimi finansal piyasalar aracılığıyla değerlendirerek kendi yaşlılık standartlarını belirleyecektir. Dahası, emeklilik fonları sermaye piyasalarını etkileyerek finansal derinleşmeyi sağlayacak, bu da ekonomik büyümeye katkıda bulunarak bütçe üzerindeki sosyal sigorta yükünü iyice hafifletecektir.

Türkiye ILO raporuna ve DB önerilerine uygun bir şekilde emeklilik sistemini yapılandırmaya 1999 yılında başlamış ve bu dönüşümü üç aşamada gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki kamu emeklilik sisteminin parametrik kurallarının değiştirildiği 1999 reformudur. İkinci adım ise 2001 yılında Bireysel Emeklilik Sistemi (BES)'nin hayata geçirilmesidir. Üçüncü adım ise 2006 yılında gerçekleştirilen ve 2008 yılında tamamlandığında sistemi kökünden değiştiren sosyal güvenlik reformudur.

Tablo 1. Türkiye Emeklilik Reformunun Aşamaları

	Yıl	Düzenleme	İçerik
1. Aşama	1999	4447. Sayılı kanunla 506 sayılı kanunda yapılan değişiklikler	Kamu emeklilik sisteminde parametrik değişimler
2. Aşama	2001	4632. Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu	Bireysel Emeklilik Sisteminin kuruluşu
3. Aşama	2006 (2008)	5510. Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu	Emeklilikte bütünsel dönüşüm, üç sosyal güvenlik kurumunun SGK çatısı altında toplanması

Bireysel Emeklilik Sistemi (BES) ile ilgili detaylı tartışmaya geçmeden önce bu çerçevede özellikle son reform ile ilgili olarak not düşülecek önemli iki nokta mevcut: ilki DB'nin 2003 yılında emeklilik reformuna ilişkin değerlendirme yayınlaması ve ikincisi IMF'nin de 2005 yılında imzalanan 19. StandBy anlaşmasına koşul olarak emeklilik reformunu eklemesidir (Egeli ve Özen, 2009). Buna karşılık olarak 2005 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) Beyaz Kitap olarak da bilinen "Sosyal Güvenlik Sistemi, Reform ve Öneriler" başlıklı raporu kamuoyuna sunmuştur (ÇSGB, 2005). Bu raporda emeklilik sistemi reformuna gerekçe gösterilen beş argüman yaşanmakta olan nüfus, yoksulluğa karşı korumada yetersizlik, kamu emeklilik kurumlarının bütçe açıkları, sistemin kapsama oranının düşüklüğü ve sosyal güvenlik sisteminin yapısal, kurumsal, organizasyonel sorunları olarak gösterilmiştir. Çeşitli itirazlarla 2008 yılında tamamlanan reform süreciyle üç sosyal güvenlik kurumu tek çatı altında toplanmış, emekliliğe hak kazanma koşulları daha da zorlaştırılmış ve hesaplama yöntemlerindeki değişikliklerle kamu emeklilik sisteminden elde edilecek gelir azaltılmıştır.

Tablo 2. Reform Öncesi ve Sonrası SGK Emeklilik Koşullarının Kıyaslanması

Sisteme giriş tarihine göre parametreler	1999 Eylül ile 2008 Ekim arası	2008 Ekim sonrası
<i>Emekliliğe hak kazanma yaşı</i>	58 Kadınlar için 60 Erkekler için	58-65 Kadınlar için 60-65 Erkekler için
<i>Katkı günleri</i>	7000	9000 Memurlar ve kendi hesabına çalışanlar için 7200 Özel sektör çalışanları için
<i>Alternatif emeklilik koşulları</i>	25 yıllık sigorta ve 4500 gün katkı	65 Yaş ve 5400 gün katkı
<i>Tahakkuk (aylık bağlama) oranı</i>	İlk 3600 günün her 360 günü için % 3.5, sonraki 5400 günün her 360 günü için % 2 ve daha sonraki her 360 gün için % 1.5 oranlarının toplamı (lineer olmayan formül: %2.6 civarı)	Lineer formül olarak her yıl %2
<i>Endeksleme (güncelleme) katsayısı</i>	GSYH'deki büyüme TÜFE[(1+GSYH)*(1+TÜFE)]	GSYH'deki büyümenin %30'u

Tüm bu düzenlemelerin neticesinde, açık olduğu üzere, transfer metoduna dayalı SGK emeklilik sisteminde emekliliğe hak kazanmak yalnızca daha güç hale gelmemiş, sisteme reformdan sonra katılanların ileride elde edecekleri emeklilik geliri de daha düşük hale getirilmiştir. İşte tam da bu nedenle emeklilik gelirindeki azalmayı telafi etmek isteyenlere BES'e katılma alternatifi sunulmuştur.

Bireysel Emeklilik Sistemi

2001 yılı mart ayında TBMM'de kabul edilen 4632 sayılı Bireysel Emeklilik, Tasarruf ve Yatırım Sistemi hakkında kanun ile BES birikime dayalı (fonlama), belirlenmiş katkı yöntemiyle emeklilik gelirinun hesaplandığı ve katılımın gönüllülüğe bağlı olduğu özel emeklilik sistemi olarak kurulmuştur. BES'in amacı yasada SGK emekliliğini tamamlayan ek emeklilik geliri getirme olarak tanımlanmıştır. BES'ten ekonomik beklentiler arasında ise emeklilik tasarruflarını yatırıma yönlendirmek suretiyle uzun vadeli kaynak yaratılması ve ekonomik büyümeye katkı sunması sayılmıştır. BES'in hayata geçmesi emeklilik şirketlerinin kurulması, fonların kaydedilmesi ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılması için geçen zamanla birlikte 27 Ekim 2003 tarihini bulmuştur.

Sistemde katılımcı, emeklilik şirketi, portföy yöneticisinin yanında organizasyondan sorumlu kurumlar olarak Hazine Müsteşarlığı ve Sermaye

Piyasası Kurulu (SPK) denetleme ve yönetimden sorumlu kurumlardır. Sisteme ilişkin temel kararların alındığı 'Emeklilik Danışma Kurulu'nun yapısına baktığımızda ise bu iki temel kurumun yanında Maliye Bakanlığı ve ÇSGB'den temsilcilerin bulunduğunu görmekteyiz. Ayrıca, Emeklilik Gözetim Merkezi (EGM) aracılığıyla bilgi akışının sağlandığı bu sistemde, Takasbank garantör olarak hizmet vermektedir. Sistemin işleyişini özetlemek gerekirse, katılımcı emeklilik şirketi ile kendi risk ve getiri beklentisini yansıtan bir emeklilik planı seçerek sözleşme imzalar. Emeklilik şirketi ise bu sözleşme uyarınca katılımcının birikimlerini anlaşmalı olduğu portföy yöneticisi aracılığıyla finansal piyasalarda değerlendirir. Sonuç olarak, bu finansal yatırımların getirisi katılımcının emekli olduğu veya sistemden çıktığı zamanki gelirini belirlemektedir.

BES'in temel özellikleri

BES faaliyete geçtiği 2003 yılından beri hızlı bir büyüme katetmiştir. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere ilk kurulduğu dönemde BES'in 330 bin katılımcısı ve 296 milyon TL civarında fon değeri vardı. Özellikle 2013 yılından sonra ivmelenen katılımın sonucunda 2016 yılına dair açıklanan resmi verilere göre ise 6,5 milyon katılımcı ve 53 milyar TL fon birikimi mevcuttur (EGM, 2017).

Tablo 3. BES Temel Göstergeleri (2004-2015)

Yıl	Katılımcı sayısı	Fon değeri (TL)	Aracı sayısı	Emeklilik şirketi sayısı
2004	334.557	296.133.224	5.597	10
2005	714.146	1.227.661.174	10.029	11
2006	1.073.650	2.821.487.474	12.135	11
2007	1.457.704	4.570.924.599	12.422	11
2008	1.745.354	6.372.756.623	13.735	12
2009	1.987.940	9.097.436.467	15.666	13
2010	2.281.478	12.011.986.651	16.716	13
2011	2.641.843	14.329.771.986	17.868	15
2012	3.128.130	20.346.290.278	20.176	17
2013	4.153.055	25.145.718.418	26.639	18
2014	5.092.871	34.793.077.808	31.998	19
2015	6.038.432	42.979.056.589	36.000	19
2016	6.627.025	53.409.391.715	39.680	18

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporları 2004-2017 arası tüm raporlar çevrimiçi:<http://www.egm.org.tr/?pid=360>. Erişim tarihi 23.10.2017.

BES’i veriler ışığında analiz ettiğimizde üç temel sonuca varmaktayız:

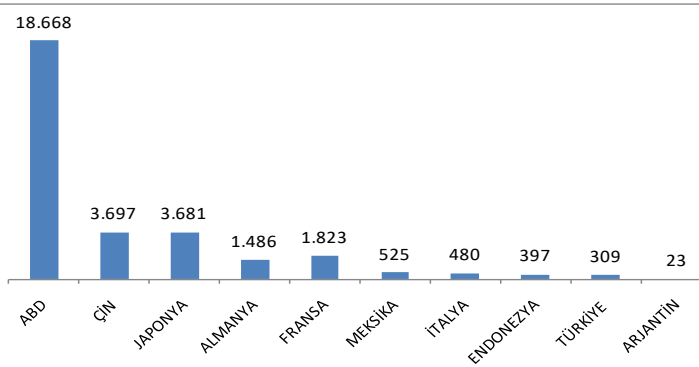
- BES hızla büyüyen bir sistem olmasına rağmen BES’in getirisi gerek uluslararası kıyaslamalara göre gerekse de ulusal yatırım seçenekleri arasında oldukça düşük kalmaktadır.
- BES için uygulanan kesintilerin yüksekliği ve getiri oranlarının düşüklüğü uygulanan devlet teşvikine rağmen BES’ten çıkış oranının yüksekliğini açıklamaktadır.
- Katılımcı profili BES’e katkıda bulunanların genellikle yüksek ve orta düzey gelir sahibi yükseköğrenim mezunu insanlardan oluştuğuna işaret etmektedir.

Bu hususlar detaylı tartışmayı gerektirmektedir.

i) BES’in getiri oranlarının düşüklüğü

BES gibi sistemlerin getirisi yalnızca birikim miktarına değil, bu birikimlerin değerlendirildiği finansal piyasaların performansına, yönlendirildiği yatırım araçlarına ve bu finansal işlemleri yürüten aktörlerin başarısına bağlıdır. Nitekim bu durum emeklilik gelirini risk altına sokan temel faktör olarak karşımızda durmanın yanısıra Türkiye emeklilik fonlarının uluslararası kıyaslamalara göre düşük performans göstermesinin nedenleri arasında sayılabilir. Nitekim Türkiye sermaye piyasaları her ne kadar 2001 sonrası gelişme gösterebilir de uluslararası kıyaslamalarda hala en küçük finansal piyasalar arasında sayılmaktadır.

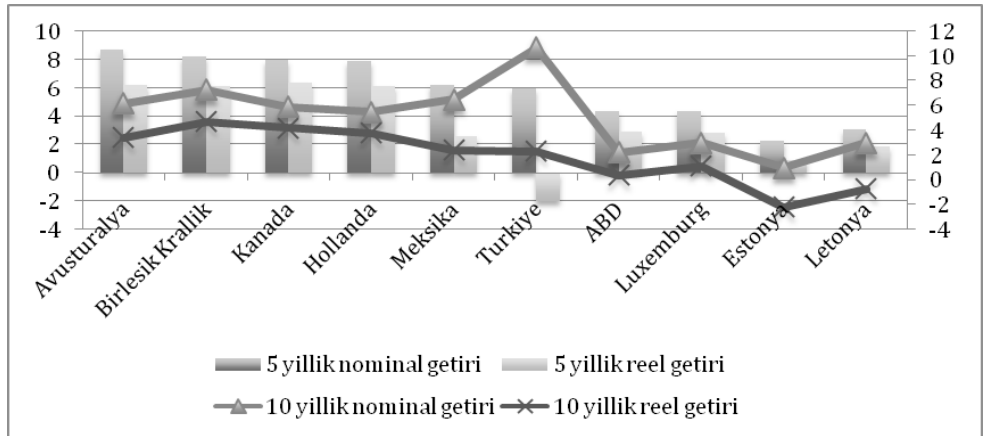
Şekil 1. En Yüksek ve En Düşük Piyasa Kapitalizasyonuna Sahip G20 Ülkeleri (2012, milyar USD)

Kaynak: Çevrimiçi: <https://www.quandl.com/c/economics/stock-market-capitalization-by-country>. Erişim tarihi: 28.05.2015

Bu çerçevede düşünüldüğünde, OECD'nin 2016 yılında yayınladığı rapora göre ortalama olarak Türkiye emeklilik fonlarının son beş yılda negatif reel getiriye sahip olan tek OECD ülkesi olması şaşırtıcı değildir. Ek olarak belirtilmelidir ki bu veriler tek tek fon gruplarının getiri oranlarını değil, bir ülkede faaliyette bulunan tüm emeklilik fonlarının ortalamasını ifade etmektedir (Değişik fon gruplarının getiri oranları aşağıda tartışılmıştır). Aşağıdaki şekilde görüldüğü üzere beş yıllık ortalama nominal getiri oranı Türkiye emeklilik fonları için diğer OECD ülkelerine kıyasla iyi düzeydedir (%6). Oysa, reel getiri oranına baktığımızda bunun negatif olduğunu görmekteyiz (-%2). Yani, Türkiye emeklilik fonlarının yaptığı yatırımlar katılımcıyı ülkedeki enflasyona karşı dahi koruyamaz durumdadır. Benzer bir tablo on yıllık ortalama nominal ve reel getiri oranlarını incelediğimizde de (nominal getiri %10,7, reel getiri %2,3) karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 2. Seçilmiş OECD Ülkelerinin Emeklilik Fonlarının Son Beş ve On Yıl İçerisindeki Nominal ve Reel Getiri Oranlarının Kıyaslanması (%)

Kaynak: (OECD, 2016:18)'den uyarlanmıştır.

Not: Sol eksen 5 yıllık ortalama nominal ve reel getiri oranlarını gösterirken sağ eksen 10 yıllık ortalama nominal ve reel getiri oranlarını göstermektedir.

Türkiye emeklilik fonlarının nasıl bu kadar düşük bir performans sergilediğine yakından bakmak için değişik fon gruplarının getirilerinin incelendiği aşağıdaki tablodan yararlanabiliriz. Şöyle ki, çeşitli şirketlerin çatısı altında kurulan benzer risk ve getiri özelliklerine sahip emeklilik fon tipleri veri analizini kolaylaştırması açısından yedi fon grubu altında toplanmaktadır. Bu açıdan aşağıdaki tablodan görüleceği üzere 2015 yılında 14,3 milyar değerindeki toplam varlığın yönetildiği 83 esnek fon en büyük fon grubunu oluşturmasına rağmen yıllık olarak sadece

%1,32 getiri sunmuştur. İkinci en büyük fon grubu olarak TL cinsinden Hükümet bono ve tahvilleri de 12,9 milyar TL toplam varlık değerine rağmen yalnızca %1,5 yıllık getiriye sahiptir. En düşük getiri oranı ise hisse senedi fon grubuna aittir (-%12,47).

Tablo 4. Fon Gruplarının Büyüklük ve Getiri Oranlarına Göre Dağılımı (2015)

Fon grubu	Fonların sayısı	Toplam varlık değeri (Milyar TL)	Yıllık getiri (%)
Hükümet bono ve tahvilleri (TL)	29	12,9	1,5
Esnek	83	14,3	1,32
Likit	23	4,9	9,52
Hisse senedi	29	3,2	-12,47
Standart	24	3,8	1,87
Hükümet bono ve tahvilleri (YP)	23	3	18,99
Kıymetli metaller	12	0,5	9,32
Toplam	223	42,9	2,12

Kaynak: (EGM 2016:64)'teki tablodan uyarlanmıştır.

Getirisi yüksek olan yabancı para cinsinden hükümet bono ve tahvilleri (%18.99), likit fon grubu (%9.52) ve kıymetli metaller (%9.32) gibi fon gruplarının toplam içerisindeki küçük payları ise ortalama getiri oranının %2.12 gibi düşük bir oranda seyretmesine neden olmaktadır.

ii) BES'ten Çıkış Oranının Yüksekliği

BES kurulduğu ilk günden beri devlet tarafından çeşitli yollarla teşvik edilmiştir. Bu teşvik başlangıçta vergi indirimi olarak uygulanmaktayken, 2013 yılından sonra %25'lik devlet katkısına dönüştürülmüştür. Yani, katılımcının yaptığı her 100 TL'lik katkı için, devlet 25 TL'lik katkıyı emeklilik şirketinin kurduğu devlet katkı fonlarına katılımcı adına yönlendirmektedir. Ne var ki, bir katılımcının bu katkının tamamına hak kazanması için sistemden emekli olması yani sisteme on yıl boyunca katkıda bulunmuş ve 56 yaşını tamamlamış olması gerekmektedir⁴. Devlet teşvikinin sisteme katılımcı girişini desteklemesine rağmen, katılımcıların sistemde uzun süre kalmasını sağlayamadığı gerçeği gözle görülebilir. Zira sistem hem bir önceki maddede bahsedilen düşük getiri oranları çerçevesinde, hem de yüksek kesintiler düşünüldüğünde katılımcılar tarafından karlı addedilmemektedir.

BES'e giren bir katılımcı emeklilik şirketine giriş aidatı ödemektedir. Buna ek olarak, şirketler katılımcılara yönetim gider kesintisi uygulamakta, bu kesintilerin alabileceği maksimum değer ise (yılın ilk altı ayında uygulanan) brüt asgari ücretin %8,5'u ile sınırlandırılmıştır. İlk beş yıl yapılan bu kesintilerin yanısıra fon işletim gider kesintisi de mevcuttur. Değişik fon gruplarında çeşitli oranlarda uygulanan bu kesinti günlük azami yüz binde olmak üzere 3 ve 6,25 aralığında değişmektedir (EGM, 2017).

Bütün bu kesintilere ek olarak sistemden ayrılırken ödenmesi gereken stopaj kesintisi de BES'te kalış kararı verilirken önemli bir faktör olarak görülebilir. Zira, sistemden emekli olanlara (ve vefat ve maluliyet durumlarında) %5 ile kısıtlanmış stopaj kesintisi, sistemde 10 yıldan az süre kalındıysa %15 olarak, sistemde 10 yıl kalmakla birlikte katılımcı emekli olmadan ayrıldıysa ise %10 olarak toplam birikimlere (katılımcı tasarrufu ve devlet katkısının toplamına) uygulanmaktadır. Tüm bu sebeplerle ilişkili olarak BES'te 2015 yılı sonuna kadar imzalanan 11,2 milyon sözleşmenin 3,6 milyonu iptal edilmiştir (EGM, 2016:12). Yani, sistemden çıkış %32 gibi hayli yüksek bir oranda gerçekleşmiştir.

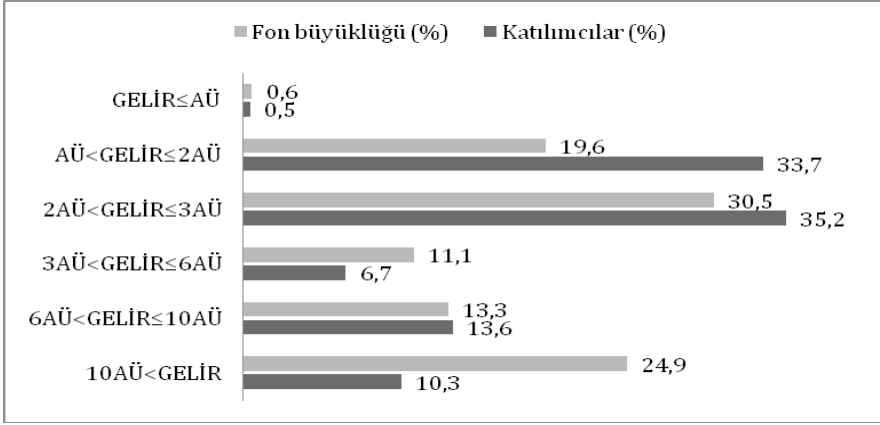
iii) BES'in Katılımcı Profili

Daha önce belirtildiği gibi BES gibi sistemler DB tarafından tasarruf yapabilecek kesimlerin kamu dağıtım emeklilik sistemi yerine kişisel birikime yönlendirilmesi amacını taşımaktadır. Bu çerçevede, devletin sosyal güvenlik harcamaları azalacak bu da tasarruf yapamayacak ve düşük gelir grubundaki insanların sosyal yardımlar ile kapsanmasını sağlayacaktır (DB, 1994). Bu bağlamda ILO raporunda fonlama usulüne dayalı emeklilik sistemine ilişkin temel beklenti özellikle kendi hesabına çalışanların ve çiftçilerin kişisel tasarruflara yönelmesi ve böylece emeklilik sisteminin kapsama oranının artırılması yönündedir (ILO, 1996). Öte yandan, BES katılımcı verileri incelendiğinde görülmektedir ki bu beklentiler çoğunlukla boşa çıkmış, BES kapsama oranını arttırmaktansa, yüksek öğrenim mezunu ve yüksek gelir grubuna mensup profesyoneller için bir tasarruf mekanizması olarak işlev görmeye başlamıştır.

Şekil 3'te BES katılımcılarından gelir düzeylerini beyan edenlerin toplam içerisindeki dağılımı ve değişik gelir düzeyine sahip grupların toplam birikimler içerisindeki payları görülmektedir. Buna göre düşük gelir grubu yani gelir düzeyi asgari ücretten az olanlar sistemde yalnızca %0,5 oranında bulunmakta olup, bunların biriken fonlardaki payları %0,6 ile oldukça küçüktür. Geliri asgari ücret ile iki asgari ücret arasında olanların oranı %33,7 olmakla birlikte, bu grubun toplam birikimlerdeki payı yalnızca %19,6 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan gelir düzeyi yüksek olanlar, yani asgari ücretin altı katından fazla kazananlar (10 katından çok olanlar dahil), sistemde %23,9 oranında bulunmalarının yanında

toplam birikimlerin %38,2'sini kontrol etmektedir. Geliri asgari ücretin iki ile üç katı arasında değişen ve sistemin en ağırlıklı grubu orta gelir grubuna mensup olanlar BES'i yoğun olarak tercih etmektedir (katılımcılar içindeki payları %35,2, birikimlerin ise %30,5'ini kontrol etmektedirler). Yani verilere göre BES çoğunlukla orta ve üst gelir grubuna hitap etmekte, alt gelir düzeyine sahip bireyler sisteme hem düşük oranda katılmakta, hem de katılsalar dahi küçük miktarlarda birikim yapabilmektedir.

Şekil 3. Katılımcıların ve Fon Büyüklüğünün Gelir Aralıklarına Göre Dağılımı (%)

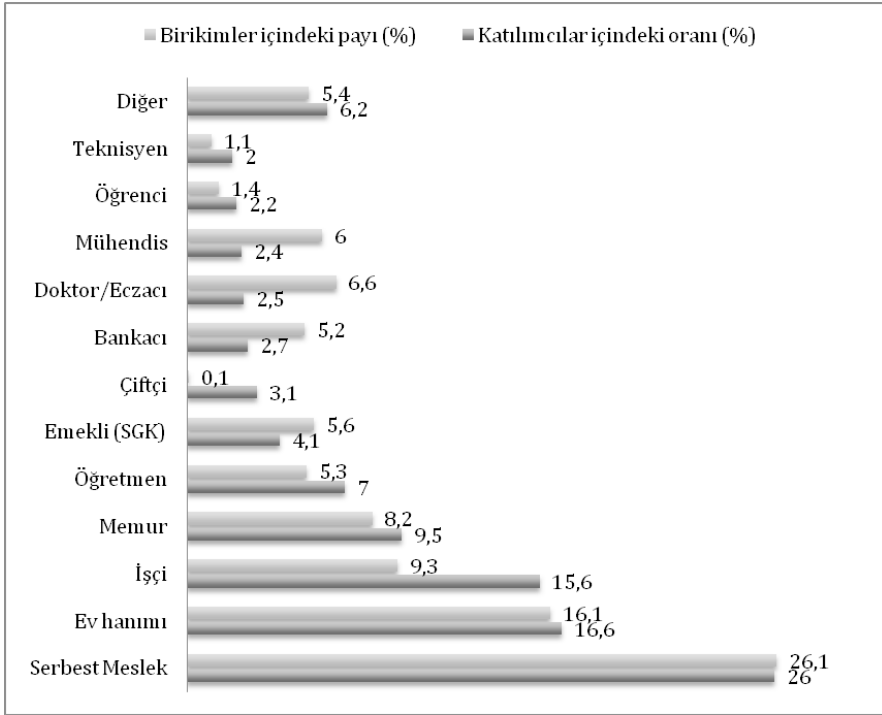
Kaynak: (EGM, 2017:26)

Benzer biçimde BES katılımcılarını meslek grubuna göre analiz ettiğimizde (bkz. Şekil 4) görmekteyiz ki hem toplam içindeki ağırlık bakımından hem de birikimlerdeki pay bakımından en baskın meslek grubu serbest mesleğe mensup olanlardır (her iki oran da %26 civarındadır). Bu önemli bir nokta zira ILO raporunda önerilen ve daha sonra BES olacak özel emeklilik sisteminden beklentilerin karşılandığı tek özelliğin bu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yani, tam da beklendiği üzere serbest meslek erbapları BES'i SGK emekliliğine tercih etmişlerdir. Öte yandan, ev hanımlarının %16 civarındaki BES katılımı dikkat çekici diğer bir unsurdur. Ne var ki, BES katılımcıları arasında işçilerin oranı %15,6 olmakla birlikte, birikimler içindeki payları yalnızca %9,3 olarak gerçekleşmiştir. Öğretmen, bankacı, doktor/eczacı ve memur gibi yükseköğrenim düzeyine sahip meslek gruplarının toplam içindeki payları %22 civarında iken, toplam birikimler içindeki payları %25 civarındadır. Diğer bir deyişle, BES hem gelir düzeyi hem de meslek grubu olarak oldukça spesifik bir toplumsal kesime hitap etmekte, bu da sistemden kapsama arttırma yönündeki beklentileri çoğunlukla boşa çıkarmaktadır. Ne var ki, bu hükümeti BES'e katılımı

otomatik yapma konusunda durdurmamıştır.

Şekil 4. Katılımcıların Meslek Grubuna Göre Toplam İçindeki Oranı ve Birikimlerdeki Payı

Kaynak: (EGM, 2017:20)

BES'e Otomatik Katılım

Daha önce belirtildiği üzere başlangıçta BES'e katılım gönüllülük esasına bağlı iken 2014 yılı itibariyle sisteme katılımı zorunlu hale getirmek için çalışmalara başlanmıştır⁵. Ne var ki uygulanan pilot çalışmalar ve sisteme yeni katılanlara yönelik teşviklerin halihazırda sistemde bulunanlar üzerinde meydana getireceği etkiler tartışılmaya devam ederken, 2016 yılı Temmuz ayında Olağanüstü Hal ilan edildikten sonra hayata geçirilen ilk yasalardan birisi olarak BES'e katılım otomatik hale getirilmiştir. 6740 sayılı ve 10 Ağustos 2016 tarihli kanuna göre, 45 yaşının altında olan ve özel sektörde veya kamuda ücretli olarak çalışan (31/5/2006 tarihli ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununun 4. maddesinin birinci fıkrasının (a) ve (c) bentlerine göre çalışan) tüm vatandaşlar işverenlerinin bu kanuna göre düzenlediği bir emeklilik sözleşmesi aracılığıyla BES'e dahil edilir.

Tablo 5. BES'e Katılım Takvimi

Kamu kurumları		Özel Kurumlar	
1. Kısım	Tarih	Çalışan Sayısı	Tarih
Genel bütçe kapsamındaki kamu idareleri, özel bütçeli idareler, düzenleyici ve denetleyici kurumlar	1/4/2017	1) 1000≤ Çalışan Sayısı	1/1/17
		2) 250≤Çalışan Sayısı<1000	1/4/17
		3) 100≤Çalışan Sayısı<250	1/7/17
		4) 50≤ Çalışan Sayısı<100	1/1/18
2. Kısım	Tarih	5) 10≤ Çalışan Sayısı<50	1/7/18
Diğer kamu idareleri	1/1/2018	6) 5≤ Çalışan Sayısı<10	1/1/19

Yasa BES'e katılacak kurum ve şirketlerin belirlenmesini Bakanlar Kurulu kararına bırakmış, takvim ise yukarıdaki tablodaki şekilde ortaya çıkmıştır. Buna göre, kamu kurumları tedrici olarak iki kısım halinde sisteme katılacaktır. Bu çerçevede Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununun eki (I), (II), (III) VE (IV) sayılı cetvellerde yer alan kamu idarelerinde çalışanlar 1 Nisan 2017'de BES kapsamına alınmıştır⁶. Diğer bir deyişle, TBMM, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay, AYM, HSYK, Bakanlıklar, Müsteşarlıklar, Başkanlıklar, YÖK, Üniversiteler, Yüksek Teknoloji Enstitüleri, RTÜK, SPK, EPDK, BDDK ve Sosyal Güvenlik Kurumu ile Türk İş Kurumu gibi kurumlar BES kapsamına alınmıştır. İkinci kısım katılımda ise diğer kamu idareleri, yani belediyeler, mahalli idareler ve KİT'ler 1 Ocak 2018 tarihinde sisteme dâhil edilecektir. Öte yandan özel sektör çalışanlarının BES kapsamına alınmasında belirleyici unsur işyerinde çalışan sayısı olmuştur. Buna göre tedrici olarak altı kısımda özel sektör çalışanları BES'e katılacaktır. Çalışan sayısı 1000'den fazla olan şirketler 1 Ocak 2017'de, 250 ile 999 arasında olan şirketler ise 1 Nisan 2017'de sisteme dâhil edilmişlerdir. Temmuz 2017 itibarıyla ise 100 ile 249 arasında çalışanı olan şirketler kapsama alınacaktır. 2018 yılı boyunca ise çalışan sayısı 50 ile 99 ve 10 ile 49 arasında olanlar ocak ve temmuz aylarında sisteme dahil edilecek, 2019 yılı Ocak ayında da çalışan sayısı 5 ile 9 arasında olan şirketlerin katılımıyla BES'e otomatik katılım tamamlanacaktır. Bu çerçevede 5'ten az çalışanı olan şirketlerin BES'e otomatik katılım kapsamına alınması beklenmemektedir. Ayrıca, taşeron firma çalışanlarına ilişkin işyeri çalışan sayısının belirlenmesinde, taşeron çalışanın bordro işlemlerini yapan taraf dikkate alınacaktır, eğer asıl işveren yapıyorsa asıl işverenin çalışan sayısı, taşeron firma bordro işlemlerinden sorumluyorsa bu firmanın çalışan sayısı BES'e katılımda belirleyici unsurdur⁷.

BES'e katılım kapsamına alınan işyeri belirli bir emeklilik şirketiyle anlaşılıp, çalışanların maaşından 5510 sayılı Kanunun 80. Maddesi çerçevesinde belirlenen prime esas kazancın yüzde üçüne (%3) karşılık gelen katkı payını en

geç çalışanın ücretinin ödendiği günü takip eden iş günü içerisinde emeklilik şirketine aktarır. %3'lük katkı payı ilk bakışta oldukça küçük görünmesine rağmen, bunu iki katına çıkarma, azaltma veya belirlenmiş kesinti haline getirme yetkisi Bakanlar Kuruluna verilmiştir. BES'e otomatik katılım sürecinde çalışana kapsama alındığı tarihten itibaren iki ay içerisinde cayma hakkı verilmiştir. Buna göre, eğer çalışan bu süre zarfında sistemden çıkmak istediğini emeklilik şirketine iletirse, hesabındaki katkı payları ve varsa yatırım gelirleri on iş günü içerisinde tarafına iade edilir. Aslında, sistemden çıkış her zaman mümkündür fakat cayma hakkı süresi içerisinde gerçekleştirilirse katkı paylarının değer kaybetmemesi garantisi verilmiştir. Zira, sistemden bu süreden sonra çıkışta gerek fon işletim gider kesintileri gerekse de yapılan yatırımların getirisinin enflasyonun altında kalması gibi sebeplerle sisteme yapılan katkıların iadesinde birikim değerinde azalma görülebilir.

Otomatik BES de 2013 yılından beri uygulanan %25'lik devlet katkısı çerçevesinde teşvik edilmektedir. Dahası, devlet tarafından otomatik BES çerçevesinde sisteme girişte bir defaya mahsus olmak üzere 1000TL'lik katkı yapılmaktadır. Buna ek olarak da emekli olunması halinde otomatik BES hesabında bulunan birikimi en az 10 yıllık gelir sigortası sözleşmesi kapsamında ve yıllık olarak almayı tercih eden çalışanlara birikimlerinin %5 karşılığında tekabül eden ek devlet katkısı ödemesi yapılacaktır. Ne var ki, bu sistemde de tıpkı otomatik katılım dışındaki BES kapsamında olduğu gibi devlet teşviklerinden yararlanma emekli olma şartına bağlıdır. Yani, eğer katılımcı sistemde en az on yıl kalıp 56 yaşını doldurduysa bu teşviklerin tamamını alabilmekte, bunun olmadığı durumda sistemde kalış süresine göre teşviklerin bir kısmına sahip olmakta (3 ile 6 yıl arasında kalınırsa devlet katkısının %15'ini, 6 ile 10 yıl arasında kalınırsa devlet katkısının %35'ini ve 10 yıl ve daha fazla kalınmasına rağmen emekliliğe hak kazanılmadıysa devlet katkısının %60'ını alır), sistemde üç yıldan az kaldıysa herhangi bir teşvikten yararlanmamaktadır. Sistemde biriken ve katılımcı tarafından hak kazanılmayan teşvikler Hazine tarafından gelir olarak kaydedilmektedir.

Tablo 6. BES ve Otomatik Katılım Temel Göstergeleri (16 Haziran 2017 itibariyle)

BES TEMEL GÖSTERGELERİ		
<i>Katılımcıların fon tutarı</i>	60.173,80	Milyon TL
<i>Devlet katkısı fon tutarı</i>	8.727,90	Milyon TL
<i>Katkı payı tutarı</i>	47.713,10	Milyon TL
<i>Şirket katılımcılarının toplamı</i>	6.803,664	Kişi
OTOMATİK KATILIM TEMEL GÖSTERGELERİ		
<i>Çalışanların fon tutarı</i>	534,1	Milyon TL
<i>Katkı payı tutarı</i>	574,1	Milyon TL
<i>Çalışan sayısı</i>	2.575.698	Kişi

Kaynak: EGM: <http://www.egm.org.tr/weblink/OKSgostergeler.asp>. Erişim tarihi: 28.06.2017.

Tüm teşviklere rağmen yukarıdaki tablodan görüleceği üzere otomatik BES'e katılım çok düşük olmuştur. 6 milyon katılımcı tarafından isteğe bağlı olarak 47 milyar TL civarında yapılan katkılar 60 milyar TL'lik BES fonlarında değerlendirilmektedir. Öte yandan, otomatik katılım çerçevesinde sisteme dâhil edilen iki buçuk milyon çalışan yarım milyar TL'lik fon biriktirmiş ve BES'ten çıkış oranının Haziran 2017 itibarıyla %52 civarında gerçekleşmesi hükümet tarafından "öngöremediğimiz kadar kötü" olarak değerlendirilmiştir⁸. Gönüllü olarak BES'e katılanlara yönlendirilen devlet katkısı miktarı 8,7 milyar TL seviyesine ulaşırken, otomatik BES kapsamında devletin teşvik olarak sunduğu katkı miktarı 143 milyar TL civarında hesaplanmaktadır.

Toparlamak gerekirse, BES emeklilik gelirin finansal piyasa performansına bağlı olduğu, bu bağlamda Türkiye'de şimdiye kadar iyi getirilerin elde edilmediği ve bu nedenle yüksek katılıma rağmen yüksek çıkışın da görüldüğü bir sistemdir. Bu sistem çoğunlukla orta ve yüksek gelir grubuna mensup yükseköğrenim sahibi profesyoneller tarafından ek tasarruf mekanizması olarak kullanılmasına ve bu bağlamda uluslararası finansal aktörlerin kapsamı arttırmaya dair öngörülerini boşa çıkarmasına rağmen, hükümet tarafından katılım otomatik hale getirilmiştir. Dolayısıyla, genel olarak finansallaşmış emekliliğin, özel olarak ise BES'e otomatik katılımın toplumun emeklilik geliri üzerindeki kritik etkilerinin orta ve uzun vadede görülmesi beklenmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'de emekliliğin finansallaşması süreci üç aşamada analiz edilmektedir. Öncelikle, finansallaşma neoliberalizm ile ilişkili olarak kavramsallaştırıp, emeklilikteki dönüşümün teorik çerçevesi ortaya koyulmaktadır. Buna göre, neoliberalizm güncel kapitalizmin var olma biçimi olup finansallaşma buna karakteristik özelliğini veren temel unsurdur (Fine, 2013; Saad-Filho, 2017). Diğer bir deyişle, finansallaşma neoliberal dönemin bir yan etkisi veya sonucu olmaktan ziyade, neoliberal dönemde sermaye birikiminin sınırlarını genişletmek için gereken temel fonksiyonları yerine getiren bir mekanizma işlevi görmüştür. Böylece finansal türev piyasaları, menkul kıymetleştirme ve gittikçe gelişen tekniklerle uluslararası sermayeye risk dağıtımı ve sigorta hizmeti sunarken, neoliberal dönemde uygulamaya konulan deregülasyonlar yoluyla finansın önündeki engeller de kaldırılmıştır (Panitch ve Gindin, 2011). Sonuç olarak, finansallaşma neoliberal döneme damgasını vururken, ekonomik ve sosyal hayatın her alanı finans tarafından sermayeleştirilmiş, neoliberalizasyon *her şeyin finansallaşmasını* getirmiştir (Harvey, 2007)⁹.

Finans hayatın her alanını hâkimiyeti altına alıp dönüştürürken, emeklilik sistemleri de bunun dışında kalmamaktadır. Bu çerçevede emeklilikte 1994 yılında başlayan reform dalgası hem finansallaşmanın ekonomik üretim ve yeniden üretim süreçlerinde meydana getirdiği değişimle, hem Dünya Bankası (DB) gibi uluslararası finansal aktörlerin artan güçleriyle, hem de hayatın her alanının biçimlenmesinde hâkim konuma yerleşen finansal saiklerle yakından ilişkilidir. Zira, finansallaşan sistemlerde emeklilik temel olarak özel fonların değerlendirildiği finansal piyasalarda yapılan yatırımlara bağlı bir yaşlılık geliri haline gelirken, kamu emeklilik sistemleri yalnızca başka geliri olmayan ihtiyaç sahibi kesimlere temel emeklilik geliri sunma görevini üstlenmektedir.

Analizimizin ikinci boyutu emeklilik reformlarının dünyada ve Türkiye’de izlediği tarihsel seyre odaklanmaktadır. Dünyada otuzdan fazla ülkede DB tavsiyelerine uyarak hayata geçirilen emeklilik reformları başta Latin Amerika olmak üzere, post-Sovyet ülkelerin de dahil olduğu geniş bir coğrafyayı yakından etkilemiştir. Bu ülkelerde kamu emeklilik sistemleri küçültülürken (eğer Şili’de olduğu gibi ortadan tamamen kaldırılmadıysa), finansal piyasaları destekleme misyonunun da yüklü olduğu özel fonlar hayata geçirilmiştir (Madrid, 2003; Muller, 2003; Orenstein, 2008). Nitekim Türkiye de 1994 yılında DB ile imzaladığı borç anlaşması ile ilişkili olarak (Alpar, 2000) ve DB tarafından finanse edilecek bir proje kapsamında (ITO, 1999) üç aşamalı olarak tamamladığı emeklilik reformunda, dağıtım esasına dayalı SGK emekliliğini zorlaştırmış, bu kaynaktan elde edilecek emeklilik gelirini azaltmış ve bu azalmayı telafi etme yöntemi olarak BES’i göstermiştir.

Üçüncü olarak analizin odaklandığı nokta BES olarak belirlenmiştir. BES, 2003 yılında hayata geçirildiğinde özel emeklilik fonlarının finansal yatırımlara yönlendirdiği birikimlerle ek emeklilik geliri sunma iddiasında olan ve katılımı gönüllülük prensibine dayalı bir sistemdi. Ne var ki yıllar geçtikçe BES hızla büyümüş, 2016 itibarıyla 6,5 milyon katılımcı ve 53 milyar TL fon değerine ulaşmıştır (EGM, 2017). Şüphesiz bu gelişme hızında sistemin başta %25’lik devlet katkısı olmak üzere çeşitli yöntemlerle teşvik edilmesi gelmektedir. Bununla birlikte, BES verileri incelendiğinde görülmektedir ki, BES getirileri gerek ulusal gerekse de uluslararası kıyaslamalara göre oldukça düşük seviyede seyretmektedir. Bunun ardında yatan nedenlere bakıldığında Türkiye sermaye piyasalarının derinliğinin oldukça düşük olması, ekonomik piyasalardaki dalgalanmalar ve enflasyona karşı koruma sağlamayan finansal yatırım tercihleri olduğu görülmektedir. Zira, Türkiye emeklilik fonları ortalama olarak (tek tek fon gruplarının getiri oranları değişmekle birlikte) son beş yılda negatif getiri sonucu veren tek OECD ülkesidir (OECD, 2016:18) Öte yandan, sistemin düşük getiri seviyesinin yanı sıra yeni bir sistem olmasından kaynaklı olarak

yüksek kesintilerin uygulanması sistemden çıkışların oldukça yüksek bir oranda (%32) gerçekleşmesine neden olmaktadır (EGM, 2016). Ayrıca, BES katılımcı profili incelendiğinde ise sisteme dair öngörülerin gerçekleşmediği, emeklilik reformunun Türkiye emeklilik sisteminin kapsamını artırma ve kayda değer bir emeklilik geliri sunmaktan ziyade, eğitim düzeyi yüksek, orta ve yüksek gelir grubuna mensup kesimlere tasarruf mekanizması olarak hizmet ettiğini göstermektedir (EGM, 2017).

BES, tüm bu olumsuz özelliklerine rağmen Ağustos 2016'da çıkarılan bir yasayla katılımın otomatik olduğu bir sistem haline getirilmiştir. 45 yaşın altındaki kamu çalışanları iki, özel sektör çalışanları ise tedrici olarak altı kereden itibaren BES'e işverenleri tarafından kaydedilecek ve ücretlerinin %3'ü anlaşmalı olunan özel emeklilik şirketine aktarılacaktır. Ne var ki, çalışanların sistemden cayma hakkı bulunmaktadır ve ilk iki ayda bu hakkın kullanılması halinde çalışandan yapılan tüm kesintilerin iadesi garantisi verilmiştir. Öte yandan, daha sonra gerçekleştirilen cayma durumunda gerek yatırımlar gerekse de kesintilerden kaynaklı olabilecek bir zarardan çalışan sorumludur. Nitekim, cayma hakkı çerçevesinde otomatik BES'e katılım oldukça düşük düzeyde kalmış olup, 2017 yılının ilk altı ayı itibarıyla kapsama alınan 2,5 milyon çalışan yalnızca yarım milyar TL fon birikiminde bulunmuştur (EGM). Tüm bu verilere dayanarak denilebilir ki, BES Türkiye'de emekliliğin finansallaşması anlamına gelmekte olup, Türkiye'de finansal birikimin yatay ve dikey olarak büyümesi ile ilişkili olarak ortaya çıkmış, başta emeklilik olmak üzere ekonomik ve sosyal hayatın her alanında finansın gittikçe daha etkin olduğu finansallaşma sürecinin bir parçası, sonucu ve bu süreci emeklilik fonları aracılığıyla besleyen bir mekanizmadır.

DB'nin 1994 yılındaki ünlü raporunda açık olduğu üzere, fonlama esasının sermaye birikimini ve finansal piyasa gelişimini teşvik edeceği özellikle vurgulanırken, dağıtım esasına dayalı sistemlerin sermaye piyasası gelişimine dair fırsatları kaçırmaları eleştirilmektedir. Diğer taraftan, zorunlu birikim planlarının uzun vadeli tasarruf düzeyini yükselterek finansal enstrümanlar için gereken talebi uyaracağı iddialar arasındadır (DB, 1994:13-16). Gerçi, daha sonraki değerlendirme raporları çok katmanlı sistemlerin gelişmekte olan ülkelerde ne emeklilik kapsamını arttırdığı ne de tasarrufları yükseltmek ve sermaye piyasası gelişimine katkıda bulunmak gibi etkileri yerine getirdiğini itiraf etmektedir (Andrews, 2006).Yine de uluslararası finansal kuruluşların emeklilik reformları çerçevesinde değiştirilen kamu emeklilik sistemlerinin uzun vadeli etkilerine bağlı olarak toplumun büyük kesiminin yetersiz emeklilik gelirine sahip olabileceği kabulü ve bunu telafi etmek amacıyla özel emeklilik fonlarına daha çok alan açılacağı yaklaşımı değişmemiştir (OECD, 2014). Özellikle otomatik katılımın hayata geçirildiği 2017 yılı sonrasında BES'in

emeklilik sistemindeki sorunlara çözüm olmaktan ziyade finansal piyasaları derinleştirme, finansal inovasyonu destekleme böylece emeklilik gelirini gittikçe spekülasyonlara bağlama yönündeki sonuçları dikkatle incelemeye değer konulardır.

Sonnotlar

¹ Doktora tez danışmanım Prof. Ben Fine ve isimsiz hakemlerime teşekkürü borç bilirim. Tüm hatalar şahsıma aittir.

² Bu çalışmanın temel teorik vurgusu finansallaşmayı neoliberal dönemin karakteristik özelliği olarak konumlandırmak olup, bu bağlamda neoliberalizm ile finansın egemenliğinin yükseldiği diğer tarihsel dönemlere ilişkin tartışmalar çalışmanın sınırları çerçevesinde dışarıda bırakılmıştır. Konuya ilişkin detaylı bir tartışma için bkz. (Saritaş Oran 2015).

³ Orjinal İngilizce alıntı şöyledir: "All of this connected to the strong burst in activity and power within the world of finance. Increasingly freed from the regulatory constraints and barriers that had hitherto confined its field of action, financial activity could flourish as never before, eventually everywhere. A wave of innovations occurred in financial services to produce not only far more sophisticated global interconnections but also new kinds of financial markets based on securitization, derivatives, and all manner of futures trading. Neoliberalization has meant, in short, the financialization of everything" (Harvey, 2007:33). Burada vurgulanan nokta, neoliberalizmin değişik görüngülerine rağmen karakteristik olarak finansallaşmanın hayatın değişik alanlarına sirayetmesi olduğu noktasıdır.

⁴ Eğer katılımcı sistemden emekli olmadan ayrılırsa, devlet katkısından sistemde kalış yılına göre: sistemde 3 ile 6 yıl arasında kaldıysa %15, 6 yıl ile 10 yıl arasında kaldıysa %35, 10 ve daha fazla kalıp emekliliğe hak kazanmadan (yaşı doldurmadığı için) ayrıldıysa %60 olmak üzere yararlanabilmektedir. Emekliliğin yanında vefat ve maluliyet durumlarında da devlet katkısının tamamına hak kazanılmaktadır.

⁵ Türkiye Sigorta, Reasürans ve Emeklilik şirketleri Birliği yayını *Birlik*'ten, Nisan-Haziran 2014, sayı:36. https://www.google.com.tr/url?sa=t&vct=j&eq=veesrc=svesource=web&ved=0ahUKEWjz9dzlq_bSAhUFQZoKHQGcDWQQFggBMAAveurl=http%3A%2F%2Fwww.tsb.org.tr%2FDocument%2FYayinlar%2FSay%25C4%25B1-36.pdf&usg=AFQjCNHJ3584r6dBjRJKabSrjNQ0y6Yngvesig2=IOZoJrLjYtbv4vB32NDGsg. Son erişim tarihi, 27.03.2017.

⁶ Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu - Mevzuat Bilgi Sistemi. https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEWjY4KT6jd7UAhUFyRQKHXTiC00QFggNMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.mevzuat.gov.tr%2FMevzuatMetin%2F1.5.5018.pdf&usg=AFQjCNFvMioFoOrOHHMJL3dCo3q_

RsHX8WA. Son erişim tarihi, 28.06.2016

⁷ EGM Otomatik katılım sistemine ilişkin sıkça sorulan sorular. [http://www.egm.org.tr/OtomatikKatılım/Sıkça%20Sorulan%20Sorular%20\(SSS\).pdf](http://www.egm.org.tr/OtomatikKatılım/Sıkça%20Sorulan%20Sorular%20(SSS).pdf). Son erişim tarihi, 28.06.2017

⁸ <https://www.dunya.com/ekonomi/simsek-otomatik-besten-cikis-ongoremedigimiz-kadar-kotu-haberi-367376>. Son erişim tarihi 18.10.2017

⁹ “Neoliberalization has meant, in short, the financialization of everything” (Harvey, 2007:33).

Kaynakça

Aglietta M (2000). Shareholder Value and Corporate Governance: Some Tricky Questions. *Economy and Society*, 29(1), 146–159.

Akçay Ü ve Güngen A R (2014). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*. Ankara: NotaBene.

Akkemik K A ve Özen S (2014). Macroeconomic and Institutional Determinants of Financialisation of Non-financial Firms: Case Study of Turkey. *Socio-Economic Review*, 12(1), 71–98.

Alpar B M (2000). ILO Sosyal Güvenlik Nihai Raporu ve Gerçekleşen Değişiklikler. *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 5(4), 1–16.

Andrews E S (2006). Pension Reform and the Development of Pension Systems. The World Bank. <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/978-0-8213-6551-9>. Son erişim tarihi, 14.10.2015.

Arrighi G (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso.

Aybar S ve Doğru C (2013). Finansallaşma ve İktisadi Sonuçları: Türkiye Örneği. *Finans Maliye Yazıları*, 100, 9–39.

Bakır C ve Öniş Z (2010). The Regulatory State and Turkish Banking Reforms in the Age of Post-Washington Consensus. *Development and Change*, 41(1), 77–106.

Balcı İzgi B (2008). Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Son Gelişmeler. *Çalışma ve Toplum*, 2008(1), 85–106.

Baran P A ve Sweezy P M (1973). *Monopoly Capital; an Essay on the American Economic*

and *Social Order*. Harmondsworth: Penguin Books.

Becker J vd. (2010). Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective. *Competition & Change*, 14(3/4), pp. 225–247. doi: 10.1179/102452910X12837703615337.

Bedirhanoğlu P vd. (2013). *Comparative Perspective on Financial System in the EU: Country Report on Turkey* (FESSUD). http://fessud.eu/wp-content/uploads/2012/08/Turkey-Studies.pdf#page=1&zoom=auto,0,507_ Son erişim tarihi, 27.01.2014.

Beland D ve Orenstein M A (2013). International Organizations as Policy Actors: An Ideational Approach. *Global Social Policy*, 13(2), 125–143.

Boyer R (2000). Is a Finance-Led Growth Regime a Viable Alternative to Fordism? A Preliminary Analysis. *Economy and Society*, 29(1), 111–145.

Çelik A (2006). Sosyal Güvenlik Reformu'nun Gerekçeleri ve Gerçekler. *TES-İş Dergisi*, 2006(3), 53–59.

ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (2005). Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform (Beyaz Kitap). Ankara: ÇSGB.

Deken J D (2013). Towards an Index of Private Pension Provision. *Journal of European Social Policy*, 23(3), 270–286.

DB (Dünya Bankası) (1994). Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect Old and Promote Growth (Policy Research Report). The World Bank. http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/IW3P/IB/1994/09/01/000009265_3970311123336/Rendered/PDF/multi_page.pdf. Son erişim tarihi, 18.11.2013.

Dumenil G ve Levy D (2001). Costs and Benefits of Neoliberalism. A Class Analysis. *Review of International Political Economy*, 8(4), 578–607.

Dumenil G ve Levy D (2012). Neoliberalism. İçinde: B Fine ve A Saad-Filho (der), *The Elgar Companion to Marxist Economics*, UK ve USA: Edward Elgar Publishing, 240–245.

Egeli H ve Özen A (2009). Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Reform Sürecinin Değerlendirilmesi. *Mevzuat Dergisi*, 12(142), 1–15.

EGM (Emeklilik Gözetim Merkezi) (2016). *Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2015*. <http://www.egm.org.tr/bes2015gr.asp>. Son erişim tarihi, 23 Ekim 2017.

EGM (Emeklilik Gözetim Merkezi) (2017) *Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2016*. <http://www.egm.org.tr/bes2016gr.asp>. Son erişim tarihi, 23 Ekim 2017.

Elveren A Y (2008). Assessing Gender Inequality in the Turkish Pension System. *International Social Security Review*, 61(2), 39–58.

Elveren A Y ve Hsu S (2007). Gender Gaps in the Individual Pension System in Turkey. Working Paper, No. 2007-06. University of Utah, Department of Economics, <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/64431/1/572640889.pdf>. Son erişim tarihi, 18.06.2013.

Epstein G (2002). Financialization, Rentier Interests, and Central Bank Policy. Department of Economics and Political Economy Research Institute (PERI). http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/financial/fin_Epstein.pdf. Son erişim tarihi, 07.02.2013.

Epstein G ve Yeldan E (2008). Inflation Targeting, Employment Creation and Economic Development: Assessing the Impacts and Policy Alternatives. *International Review of Applied Economics*, 22(2), 131–144.

Ercan H, Taymaz E ve Yeldan E (der) (2010). *Crisis and Turkey: Impact Analysis of Crisis Response Measures*. Ankara: ILO. www.ilo.org/public/english/region/eurpro/ankara/info/kriz.pdf. Son erişim tarihi, 27.02.2014.

Ertürk İ (2003). Governance or Financialisation: The Turkish Case. *Competition and Change*, 7(4), 185–204.

Fine B (2010). Locating Financialisation. *Historical Materialism*, 18(2), 97–116.

Fine B (2013). Financialization from a Marxist Perspective, *International Journal of Political Economy*, 42(4), 47–66.

Fine B (2014). The Continuing Enigmas of Social Policy. Working Paper, No.10, UNRISD. <http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/search/30B153EE73F52ABFC1257D0200420A61?OpenDocument>. Son erişim tarihi, 02.10.2015.

Fine B ve Saad-Filho A (2016). Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism. *Critical Sociology*, 43(4-5), 685–706.

Froud J, Johal S ve Williams K (2002). Financialisation and the Coupon Pool. *Capital & Class*, 26(78), 119–151.

Gökbayrak Ş (2010a). *Refah Devletinin Dönüşümü ve Özel Emeklilik Programları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Gökbayrak Ş (2010b). Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Dönüşümü. *Çalışma ve Toplum*, 2010(2), 141–162.

Gültekin Karakaş D (2009). *Hem Hasımız Hem Hısımız : Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Güzel A (2005). Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Öngörülen Reform Mevcut Sorunlara Çözüm Mü?. *Çalışma ve Toplum*, 2005(4), 61–76.

Harvey D (2006). Neo-Liberalism as Creative Destruction. *Human Geography*, 88(2), 145–158.

Harvey D (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Hilferding R (1981). *Finance capital: a study of the latest phase of capitalist development*. London ; Boston: Routledge&Kegan Paul.

ILO (International Labour Organisation) (1996). Türkiye Cumhuriyeti Sosyal Güvenlik Nihai Rapor. Geneva: ILO.

İTO (İstanbul Ticaret Odası) (1999). *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi'nde Arayışlar: Özelleştirme ve Yeniden Yapılanma*. 1999–69. İstanbul.

Karaçimen E (2015). Interlinkages between Credit, Debt and the Labour Market: Evidence from Turkey. *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 751–767.

Langley P (2008). *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Lapavitsas C (2008). Financialised Capitalism: Direct Exploitation and Periodic Bubbles. http://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.leftlibrary.com%2Flapavitsas1.pdf&ei=Hf0VU6StEe-S7Abs4lClBg&usg=AFQjCNGmncWjiX4b2-H_Hy7hapN8eFeROw&bvm=bv.62286460,d.ZGU. Son erişim tarihi, 04.03.2014.

Lapavitsas C (2009). Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation. *Historical Materialism*, 17(2), 114–148.

Lapavitsas C (2013). *Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All*. London: Verso.

Lazonick W ve O'Sullivan M (2000). Maximizing Shareholder Value: A New Ideology for Corporate Governance. *Economy and Society*, 29(1), 13–35.

Lazzarato M (2012). *The Making of the Indebted Man: An Essay on the Neoliberal Condition*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

Madrid R L (2003). *Retiring the State: The Politics of Pension Privatization in Latin America and Beyond*. Stanford: Stanford University Press.

Marois T (2012). *States, Banks and Crisis: Emerging Finance Capitalism In Mexico*

and Turkey. Cheltenham: Edward Elgar.

Martin R (2002). *Financialization of Daily Life*. Philadelphia, PA: TempleUniversityPress.

Muller K (2003). *Privatising Old-Age Security: Latin America and Eastern Europe Compared*. UK: Edward ElgarPub.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2014). Pensions Outlook 2014. OECD Publishing. http://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-pensions-outlook-2014_9789264222687-en, Son erişim tarihi, 13.02.2015.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2016). Pension Markets in Focus. OECD Publishing. <http://www.oecd.org/finance/private-pensions/pensionmarketsinfocus.htm>. Son erişim tarihi, 15.01.2017.

Onaran O, Stockhammer E ve Grafl L (2011). Financialisation, Income Distribution and Aggregate Demand in the USA. *Cambridge Journal of Economics*, 35(4), 637–661.

Orenstein M A (2005). The New Pension Reform as Global Policy. *Global Social Policy*, 5(2), 175–202.

Orenstein M A (2008). *Privatizing Pensions: The Transnational Campaign for Social Security Reform*. USA: Princeton UniversityPress.

Orhangazi Ö (2014). Capital Flows and Credit Expansions in Turkey. Review of Radical Political Economics. İnternet Basımı. 1-8 doi: 10.1177/0486613414537993.

Panitch L ve Gindin S (2011). Capitalist Crises and the Crisis this Time. *Socialist Register*, 47, 1-20.

Pierson P (2001). Post-Industrial Pressures on the Mature Welfare States. İçinde: P Pierson (der), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford: Oxford UniversityPress, 80–106.

Saad-Filho A (2011). Crisis in Neoliberalism or Crisis of Neoliberalism?. *Socialist Register*, 47, 242–259.

Saad-Filho A (2017). Neoliberalism. İçinde: D M Brennan, D Kristjanson-Gural, C P Mulder, E K Olsen (der) *Routledge Handbook of Marxian Economics*, UK: Routledge, (245–254).

Sarıtaş Oran S (2015). Bireysel Emeklilik Sisteminin Finansallaşma Emek Gücünün Değeri Bağlamında İncelenmesi, içinde H Mihçı (der), *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*. Ankara, İstanbul: NotabeneYayınları.

Sarıtaş Oran S (2017). *Bireysel Emeklilik Sistemi ve Emekliliğin Finansallaşması: Sermayeyi BES'lemek*. İstanbul: Notabene Yayınları.

Stockhammer E (2004). Financialisation and the Slowdown of Accumulation. *Cambridge Journal of Economics*, 28(5), 719–741.

Sumaria S (2010). Social Insecurity: The Financialisation of Healthcare and Pensions in Developing Countries. BrettonWoods Project Report, <http://ssreform.treasury.gov.za/Publications/Social%20Insecurity-%20The%20Finanacialisation%20of%20Healthcare%20and%20Pensions%20in%20Developing%20Countries%20%28Sumaria,%202010%29.pdf>. Son erişim tarihi, 18.06.2013.

Toporowski J (2000). *The End of Finance: Capital Market Inflation, Financial Derivatives and Pension Fund Capitalism*. London : Routledge.

Whitehouse E, Pallares-Miralles M ve Romero C (2012). International Patterns of Pension Provision II: A Worldwide Overview of Facts and Figures. No, 70319, The World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2012/06/16406441/international-patterns-pension-provision-ii-worldwide-overview-facts-figures>. Son erişim tarihi, 10.02.2015.

Yörükoğlu M ve Çufadar A (2008). Capital Flows to Turkey: Financial Implications and Policy Responses. BIS Papers No:44. Available at: <https://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDAQFjAA&url=https%3A%2F%2Fwww.bis.org%2Fpubl%2Fbpbpdf%2Fbispap44x.pdf&ei=XgANU4nDFePD7AaMj4GIBQ&usq=AFQjCNGWHJawmnfqmHICWPdTtLyPUjXv1A&bvm=bv.61725948,d.ZGU>. Son erişim tarihi, 25.02.2014.

Çağrı Üzerine İş İlişkinin Güvencesizliğinde Çalışan Üniversite Öğrencileri

Nilgün Kaner Koç, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, e-posta: nilkaner@hotmail.com

Özet

Küresel ekonomik düzen, iş ve emek piyasalarını sürekli yeniden biçimlendirerek esnek, düşük ücretli ve güvencesiz iş türleri yaratmaktadır. İşgücü açısından sürekli ve güvenceli istihdam, yerini artık adına esnek çalışma denilen kısa süreli, geçici, kuralsız ve güvencesiz istihdama bırakmıştır. Günümüzde iş yasaları, küresel rekabete ve esnek çalışmaya uygun olarak yeniden düzenlenerek, güvencesiz çalışmanın hukuki dayanakları oluşturulmaktadır. Nitekim Türkiye’de geçmişte fiilen uygulanan “güvencesiz” istihdam biçimleri, 2003 yılında İş Kanunu’nda yapılan yeni düzenlemeler ile birlikte çalışma yaşamında “yasal” olarak yerini almıştır.

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de üniversite öğrencileri başta hizmet sektöründe olmak üzere, bu güvencesiz ve esnek iş piyasalarının vazgeçilmez elemanlarından biri haline gelmiştir. Bu çalışmada, Akdeniz Üniversitesi’nde eğitim gören ve ‘ucuz işgücü’ olarak, işgücü piyasalarına dâhil olan öğrencilerin esnek çalışma türlerinden birisi olan “çağrı üzerine işlere” ulaşma yöntemleri, çalışma koşulları ve güvencesiz çalışmaya karşı yaklaşımları “derinlemesine görüşme” tekniği ile sağlanan veriler üzerinden tartışılmaktadır. Bu çalışmanın, gençliğin esnek ve güvencesiz çalışmaya yönelik bakışını kavrama konusunda bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: esnek çalışma, güvencesiz iş, kısmi çalışma, çağrı üzerine iş, çalışan üniversite gençliği.

College Students Working For On-Call Under Precarious Work Conditions

Abstract

Global economic order creates flexible, low-paying and insecure job types by constantly reshaping the labour markets. Continuous and secure employment in terms of labour force now gives way to short-term, temporary, irregular and insecure employment which is called flexible work. Today the legal basis of insecure employment has been established through reforming labour legislations in line with global competition and flexible working. Thus, the former forms of de facto employment insecurity within the working life in Turkey gained legal form with the Labour Act of 2003.

College students have been one of the indispensable employees of the insecure and flexible labour markets mainly in the service sector of Turkey, as is the case for many

other countries. This study discusses how the students of Akdeniz University who are included in the labour market as low-cost workforce find their jobs as “on-call workers”, working conditions and approach to the insecure employment and flexible working over the data gathered from in-depth interviews. In doing so, this study is considered to make a contribution to our understanding of the view of the youth on flexible and precarious work.

Keywords: Flexible working, unsecured job, part-time job, on-call working, University student employees.

Giriş

Türkiye’de, esnek çalışma biçimleri neo-liberal ekonomik politikalara paralel olarak tüm sektörleri kapsayacak biçimde yaygınlaşmıştır. Ülkemizde bazı esnek çalışma biçimleri (ödünç, çağrı üzerine iş ilişkisi vb. gibi) İş Kanunu’muzda yer almamasına rağmen uygulama da yaygın kabul görmüştür. Bu tip istihdam biçimleri, 2003 yılında İş Kanunu’nda yapılan değişikliklerle yasal koruma altına alınmıştır.

Esnek çalışma biçimleri, uygulandığı her yerde süreksizliği, güvencesizliği ve belirsizliği içinde barındırdığından dolayı çalışanlar için cazip olmasa da zorunluluk halinde kabullenilen bir çalışma biçimi olmuştur. Avrupa ülkelerinde 1970’lerin ortalarına kadar ücretli çalışanların yüzde 80’ni sürekli iş sözleşmeleri ile çalışırken, günümüzde özellikle de yeni işe başlayan gençlerin ve kadınların iş sözleşmelerinin üçte ikiden fazlası kısa süreli ve geçici hale gelmiştir (Castel, 2017: 349). Amerika’da ise başta sağlık ve emeklilik sigortası işleri ile perakende satış alanında, restoranlarda ve diğer hizmet işlerinde sigortasız ve kısa süreyle istihdam edilenlerin sayısı, emek gücünün beşte birini oluşturmaktadır (Sennett, 2009: 11-41). Gerek Avrupa’da gerekse Amerika’daki emek piyasalarında esnek çalıştırılan işçi sayısının giderek arttığı görülmektedir.

Esnek çalışma biçimlerinden biri olan çağrı üzerine çalışma, önceden yapılan iş sözleşmesi gereğince işçinin, işveren tarafından çağırıldığında işyerine gelerek çalışmasıdır. Bu istihdam türünde çağırılmak, işe başlamak için şart koşulmuş olup, çağrı yapılmadan çalışmayı olanaksız kılmıştır (Tokol, 1992: 6). Çağrı üzerine çalışma düzenli bir çalışma biçimi olmayıp, özellikle otel, lokanta gibi hizmet sektöründe iş yoğunluğunun arttığı dönemlerde (sezon, bayram, düğün, nişan, mezuniyet, kongre gibi) başvurulan bir istihdam biçimidir. İşletmeler, çağrı üzerine iş ilişkisi ile çalıştıracakları işçileri ise genelde konumları itibarıyla, bu tip çalışmaya daha uygun olarak gördükleri öğrencilerden temin etmektedirler.

Türkiye’de, 1980’den sonra üniversite sayısı hızla çoğalmış, neredeyse her şehre

açılan fakülte, yüksekokullar ile üniversite eğitimi ayrıcalıklı bir eğitim olmaktan çıkarak, üniversite eğitimine ulaşmak toplumdaki her kesim için daha olanaklı hale gelmiştir. Üniversite eğitiminin, ekonomik açıdan daha yoksul kesimleri de içine alarak yaygınlaşması ve bu kesimden gelen öğrencilerin eğitim giderlerini karşılamakta zorlanması, gençlerin çalışma yaşamına katılımını zorunlu hale getirmiştir. Birçok üniversitenin ikili eğitime geçmesi, yeni iletişim ve bilişim teknolojisinin gelişmesi ve yaygınlık kazanmasıyla uzaktan ya da online eğitime yönelmesi, öğrencilerin emek piyasalarına dâhil olmasını kolaylaştırmıştır.

Ülkeler bazında öğrenci istihdamına yönelik resmi veriler yeterli olmasa dayatılan bazı araştırmalarda; esnek çalışma türlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte hem okuyan hem de çalışan gençlerin sayısında giderek artış olduğu gözlenmektedir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'nin 23 ülkede 2012 yılında karşılaştırmalı olarak yaptığı iş ve okul istatistiklerinde; 16-29 yaş arası gençlerin ortalama yüzde 39'unun okul ve işi bir arada yürütmekte olduğu tespit edilmiştir. Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM)'ın, 2012 ve 2013 Hanehalkı İşgücü Anketi Mikro Veri Setleri'ne dayanarak hazırlanan bir araştırmada ise; Türkiye'de 15-19 yaş arası gençlerden, 2012 yılında hem okula hem de işe devam eden erkeklerin oranı yüzde 9.8 iken, bu oranın 2013 yılında yüzde 13.2'ye, kadınlar da ise yüzde 4.6'dan yüzde 6.4' yükseldiği ortaya konulmuştur (Karaboğa, 2015).

Bugün tüm dünyada uygulanmakta olan ekonomik, sosyal ve eğitim politikalarının yetersizliği sonucunda emek piyasalarında çalışan öğrenci sayıları her geçen gün daha da artmaktadır. Emek piyasalarında sayıları giderek artan bu gençlerin, hangi koşullarda istihdam edildikleri, ne tür işlerde çalıştırıldıkları ve iş tatminlerine yönelik alan araştırmaları ise çok az sayıdadır. Ülkemizde bu alana yönelik yapılan araştırmalar (Gemlik:1997, Kaya: 1998, Özman: 2001, Doğan vd.: 2015 gibi) genel olarak esnek ve kısmi çalışma yapan tüm çalışanların, bu tür işlere yönelik tutum ve iş tatminlerini ölçmeye yönelik nicel çalışmalar olmuştur. Çalışan üniversite öğrencilerini baz alan Balkız, 2015 yılında yaptığı çalışmada; bu gençlerin emek piyasalarına dahil olma nedenleri ile çalışılan işlerin türleri ve geçim-tüketim ilişkilerinin analizine ağırlık vermiştir. Yurt dışında çağrı üzerine iş ilişkisi kapsamında çalışanlara yönelik yapılan alan çalışmalarında ise (Hardy vd., 2000; Kalleberg vd., 2000; Lin vd., 2013; Nicol vd., 2004; Ziebertz vd., 2015) yine genel olarak çağrı üzerine çalışanların iş tatminleri analiz edilmiştir. Ancak, yapılan literatür taramasında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında spesifik olarak çağrı üzerine çalışan üniversite öğrencilerini ele alan bir çalışmaya rastlanılamamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'de giderek yaygınlaşan esnek çalışma biçimlerinden birisi

olan “çağrı üzerine iş ilişkisi” ile üniversite öğrencilerinin emek piyasalarına dâhil olma biçimleri ele alınacaktır. Bu doğrultuda, üniversitedeki öğrenimleri sırasında çeşitli nedenlerle emek piyasalarına çağrı üzerine iş ilişkisi ile ücretli katılan gençlerin işe ulaşma yöntemleri, çalışma koşulları, iş tatminleri ve güvencesiz çalışmaya yönelik duygu ve düşünceleri ile gelecek beklentileri “derinlemesine görüşme” tekniği ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada ayrıca şu sorunlarda tartışılmaktadır; işçi bulmaya yetkili olmayan işletmeler aracılığı ile çağrı üzerine işlere yönlendirilen bu gençlerin, çalışmaları ilgili yasalarca koruma altına alınmakta mıdır? İş Kanunu’nda 2003’te yapılan değişiklikler, uygulamada esnek çalışma biçimlerine hukuki bir koruma mı, yoksa güvencesiz çalışmaya hukuki bir dayanak mı oluşturmuştur?

Çalışmada, öncelikli olarak, iş yasalarında neo-liberal ekonomik politikaların dayatması sonucu meydana gelen esnek çalışma ve çağrı üzerine iş ilişkisi ile bu çalışma biçimlerinin işçi ve işveren açısından ne anlama geldiği eleştirel olarak ele alınıp incelenecektir. Daha sonra çağrı üzerine iş ilişkisinin 4857 Sayılı İş Kanunu’ndaki düzenlenme biçimi ele alınacaktır. Çalışmanın kapsamına giren üniversite gençliğinin içinde yer aldığı yükseköğretimin 1980’lerden sonra ülke genelinde geçirdiği değişimler ve bunun öğrencilere yansımalarına değinildikten sonra, üniversite öğrencilerinin çağrı üzerine iş ilişkisi ile çalışma pratiği, çalışma koşulları, iş ilişkileri, işe yönelik aidiyet duyguları ve çalışma koşullarında geleceğe yönelik beklentileri elde edilen veriler bağlamında tartışılacaktır.

İşçi ve İşveren Açısından Esnek Çalışmanın Anlamı

1970’lerden sonra tüm dünyada ekonomik krizler daha sıklıkla yaşanmaya başlamıştır. Kapitalizm, krizi daha fazla “kâr” ve “verimlilik” ile aşabilmek adına ekonomik ve sosyal alanda esnekleştirme, serbestleştirme ve sosyal refah devletinin tasfiyesi gibi yeni oluşumlara yönelmiştir. Küresel ekonomik rekabetin artması, teknolojik alanda yaşanan hızlı gelişmeler klasik üretim biçimlerini değiştirmekle kalmamış, istihdam biçimlerinde de köklü dönüşümlere yol açmıştır.

Küresel ekonomi, günümüzde işgücünü farklı istihdam biçimlerine göre parçalamakta ve kendi verimliliği doğrultusunda çalışma koşullarını alabildiğine esnetmektedir. Esnekliğe dayalı istihdam stratejileri, çalışanların kendilerini işlevsel ve sayısal esneklik kapsamında, giderek daha güvencesiz bir çalışma yaşamı içinde bulmalarına neden olmakta ve ikili bir işgücü piyasası yaratmaktadır. Birincisi, merkezde bulunan, sürekli ve tam gün istihdam edilen,

profesyonel hareketlilik yeteneğine sahip, güvenceli ve kariyer olanaklarına sahip, vasıflı, ücretli işgücünden oluşmaktadır. İkincisi ise, işgücü piyasasında daha korunmasız olan vasıfsız, farklı ücret ve çalışma saatleri olan geçici işsizlerden oluşan çevre işgücüdür (Gorz, 2001: 71).

İşlevsel esneklik esasen iş organizasyonunun esnekliğidir. İşletmenin, talep, teknoloji ve pazarlama politikalarındaki değişime bağlı olarak çalışanlarının gördüğü işleri çeşitlendirebilme kapasitesidir. Bu piyasada sahip olduğu teknik bilgi, eğitim ile sınırlı sayıda tam süreli çalıştırılan çekirdek işgücünden, beklenen sürece hız ve fark katmalarıdır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere, yerleştirilmiş emek yoğun imalat aşamalarında egemen olan esneklik ise sayısal esnekliktir. İşletme talepteki dalgalanmalara bağlı olarak çalıştırdığı işçilerin sayısını, ücretini, iş süresini ve diğer iş koşullarını esnek bir biçimde düzenleyebilmektedir. Bu anlamda, iş görme edimi bakımından işçinin kişiliğinin hiç bir önemi yoktur. İşletme, yeri her an ve her yerde bir başkası tarafından doldurulabilen bu tip işçilerle, doğrudan iş ilişkisi kurmak yerine bir diğer işletme ile yani özel istihdam büroları aracılığıyla ilişki kurmayı tercih etmektedir(Erdut T, 2004: 11-37).

İşyerlerinde, genel olarak merkezde daha vasıflı ve güvenceli olan az sayıda bir kesim, onun çevresinde ise daha vasıfsız ve güvencesiz ancak sayıca daha fazla bir kesimi içine alan taşeron, geçici, çağrı üzerine veya saatlik işlerde çalışan işgücü yer almaktadır. Merkezden, çemberin dışına doğru ilerledikçe, ücretli çalışanlar arasında gerek ücret, gerekse çalışma koşulları ve en önemlisi de “güvence” giderek daha da azalmaktadır. Merkez dışında kalan işgücü için bir işyerine bağlı, tam zamanlı, güvenceli istihdam yapısı giderek aşınmakta, çalışma koşulları işgücü açısından her geçen gün daha da parçalanarak “esnek”, “güvencesiz”, “kualsız” ve “istikrarsız” hale gelmektedir.

Standing (1999, 102-108), Amerika’da çok sayıda çalışanın, son yıllarda belli bir firmaya uzun süreli bağlanamayan ve belirli bir işvereni olmayan enformel sektörün bir parçası olduğunu ileri sürmektedir. Sennett (2009), iş gücünün “geçicileşmesi”nin dışarıdan geçici çalışanlar ya da taşeron kullanılmasından daha fazlasını ifade ettiğini, işverenlerin çoğu zaman çalışanları kısa süreli sözleşmelerle işe alarak, sağlık ve emeklilik sigortası primlerini ödemediklerini ifade etmektedir. Ayrıca, işverenin bu işçileri görevden göreve kolaylıkla hareket ettirebildiğini, ihtiyaç fazlası personelden anında kurtulduğunu ya da ihtiyaç halinde personel ekleyerek, hızla daralıp genişleyebildiğini belirtmektedir (Sennett, 2009: 11-41). Gray (2004: 3), esnek çalışma koşullarının, eğitimi ve deneyimi daha az, zayıf pazarlık gücüne sahip ve düşük ücretle çalışan işçileri daha derinden etkilediğini ve bunlar üzerindeki sömürüyü daha da artırdığını ileri sürmüştür.

Esnekleştirme, aynı zamanda işçilerin kendi aralarında dayanışmaya dayalı işbirliğini ve uzlaşma zeminini de ortadan kaldırmaktadır. Esnek ve geçici çalışan işçilerin, tam zamanlı çalışanlara göre sendikaya katılım olasılığının düşük olması, güvencesizlik, işten çıkarılma tehdidi, işverenlerin işçiler üzerinde daha sert iş disiplini kurmalarına da imkân vermektedir (Gray, 2004: 137). İşçiler, artık ortak amaçlar etrafında birleşmek yerine birbirlerini rakip olarak görmekte ve işgücü piyasası kendi içinde katmanlaştıkça daha da parçalanmaktadır.

Emek rejimindeki esnekleşme ve güvencesizleşme, beyaz yakalılar için de yaratıcılık ve insani ilişki deneyiminin yanı sıra büyük bir tatmin kaybı yaşatmaktadır. Stajdan staja sürüklenen genç kuşaklar, bu tatminsizlik ve değersizlik duygusuyla erkenden tanışmaktadırlar. Şirketler basit-rutin-geçici işler için mesleki açıdan yüksek vasıflı gençleri istihdam ederek, bu tatminsizliği daha da derinleştirmektedirler (Bora vd., 2011: 26).

Günümüzde güvencesiz çalışma koşulları, artık sadece yoksulları, işsizleri, belirli bir cinsiyetideğil, giderek tüm çalışanları kapsayan genel bir uygulama haline gelmektedir. Ancak, güvencesiz çalışma biçimleri göçmen, taşeron, kiralık işçi gibi sayılanlar arasında görece de olsa farklı uygulanabilmektedir. Bu bağlamda, güvencesiz çalışanların olduğu bir işyerinde, güvenceli çalışanların kendilerini güvende hissetmeleri son derece yanıltıcı olabilmektedir (Özveri, 2012: 147-172).

Castel, günümüz çalışma koşullarını, sosyal devlet öncesi sanayi toplumlarındaki çalışma ve yaşam koşullarının farklı biçimler altında yeniden gündeme gelmesi olarak değerlendirmektedir. Castel (2017:16-20), ücretli emek içinde yaşam ve çalışma koşulları giderek daha da düzensizleşen ve kırılganlaşan *prekarya*'nın¹ büyümekte olduğuna işaret etmektedir. Sosyal korumasızlık, güvencesiz çalışma ve yakın çevre desteğinin kırılganlığının bir araya geldiği bu istikrarsız ara bölgede, toplumsal mensubiyet yitiminin, dışlanmanın ve değersizleşmenin yaşandığına vurgu yapmaktadır. Bugün gördüğümüz haliyle açık ve genişlemekte olan bu istikrarsızlık ve korumasızlık bölgesi, kazanılmış konumları kırılganlaştıran ve güvence altındaki statüleri bozan sarsıntıları beslemektedir. Görüldüğü üzere, işgücü "güvencesiz çalışma" ve işsizlik ile yalnız ekonomik alanda değil, sosyal ve psikolojik alanda da pek çok sorunla karşı karşıya kalmaktadır.

Günümüzde esnek çalışma, geleneksel işçi işveren ilişkilerini, çalışma yerini, süresini ve şartlarını önemli ölçüde değiştirmektedir. Çalışma sürelerinin esnekleştirilmesi, iş sürelerinin kısaltılması farklı çalışma türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Erdut, 1997:15). Örneğin, tam zamanlı olmayan

kısa süreli, geçici, düzensiz, mevsimlik, çağrı üzerine işler giderek yaygın uygulamalar haline gelmiştir.

Esnek çalışmanın bir çeşidi olan, çağrı üzerine çalışma 1970'li yıllardan beri uygulanmakta ve giderek yaygınlaşmaktadır. 1986 yılı sonunda Almanya'da kısmi süreli çalışanların %10'unun çağrı üzerine çalıştığı ifade edilmektedir (Eyrenci, 1993: 233). Çağrı üzerine çalışmanın Almanya'da yaygınlaşması, arz ve talebin ileri bilgisayar teknolojilerinin kullanımı ile tam olarak hesaplanması sayesinde olmuştur. İşletme, bu hesaplamalara dayalı olarak, üretim ve personel planlaması yapmakta, talep daralması yaşandığı zamanlarda iş sürelerini azaltmakta veya aksine sadece talebin genişlediği dönemlerde çağrı üzerine çalıştırma olanaklı hale gelmektedir (Eyrenci, 1994: 166).

Çağrı üzerine işler, standart olmaması nedeniyle pek çok kesim tarafından "kötü işler" olarak nitelendirilmektedir. Amerika'da 1995 yılında "Mevcut Nüfus Saha Çalışması" verileri kullanılarak yapılan bir araştırmada; 18 yaş üstü çalışanlardan yüzde 31'inin standart dışı işlerde çalıştığı saptanmıştır. Çalışmada, çağrı üzerine çalışma gibi standart dışı çalışmanın çalışanların kötü iş koşullarına maruz kalmalarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında standart dışı çalışma sözleşmelerinin, çalışan ve işveren arasındaki güç dinamiklerini de değişime uğrattığı ve bu sözleşmelere dayanılarak ücretlerin daha da aşağılara çekildiği tespit edilmiştir (Kalleberg vd., 2000: 256-278)

Türkiye'de de işverenler, hızlı teknolojik gelişmelerin işin düzenlenmesi ve uygulanmasında yeni çalışma türlerini ortaya çıkardığını ileri sürerek, yeni bir iş yasasının çıkartılması noktasında fikir birliği içinde olmuşlardır. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), esnek bir iş yasasına olan ihtiyacı şu sözlerle ifade etmiştir; "Çalışma hayatını yakından etkileyen ekonomik, sosyal ve siyasal koşullar, Türkiye Cumhuriyeti'nin iş hukuku alanındaki yetmiş yıla yaklaşan birikimi, uygulamada karşılaşılan sorunlar, esnekleşme gereksinimi, Avrupa Birliği ve Uluslararası Çalışma Örgütü normlarına uyum sağlama zorunluluğu mevcut İş Kanununda bazı değişiklikler yapılması yerine, yeni bir iş yasasının hazırlanmasını zorunlu kılmıştır" (2009: 72-73). Türkiye'de yasal bir dayanağa sahip olmadan başlayan esnek çalışma uygulamaları işverenlerin bu doğrultudaki görüşleri de dikkate alınarak, 2003 yılında çıkartılan 4857 Sayılı İş Kanunu ile yasal çerçeveye kavuşmuştur.

Çağrı Üzerine İş İlişkisinin Yasal Düzenlemesi

Çağrı üzerine iş ilişkisi, işverene, işin yerine getirilmesini kendi durumuna göre ayarlama hakkı veren bir esnek kısmi çalışma türüdür (Demircioğlu ve Centel,

2017: 86). Çağrı üzerine çalışmada; iş sözleşmesiyle işçinin hizmetine ihtiyaç duyulması halinde iş görme edimini yerine getireceği kararlaştırılmaktadır (Alpagut, 2008: 30).

Türkiye’de genel olarak hizmet sektöründe özellikle de konaklama ve lokanta işyerlerinde fiilen uygulanan çağrı üzerine iş ilişkisi, 4857 Sayılı İş Kanunu’nun 14. maddesinde düzenlenerek, yasal bir nitelik kazanmıştır. 14. madde; “Yazılı sözleşme ile işçinin yapmayı üstlendiği işle ilgili olarak, kendisine ihtiyaç duyulması halinde iş görme edimini yerine getirmeyi üstlenmesi ile kurulan iş ilişkisi, çağrı üzerine çalışmaya dayalı kısmi süreli bir iş sözleşmesidir. İşçinin, iş sözleşmesinde ne kadar çalışacağı taraflarca kararlaştırılmadığı takdirde, haftalık çalışma süresi yirmi saat olarak belirlenmiş sayılır. İşveren, aksi kararlaştırılmadıkça, işçiden iş görme borcunu yerine getirmesini işçinin çalışacağı zamandan en az dört gün önce bildirim yapmak zorundadır. İşçi ise, süreye uygun çağrı üzerine iş görme edimini yerine getirmekle yükümlüdür. İş sözleşmesinde günlük çalışma süresi kararlaştırılmamış ise, işveren her çağrıda işçiye günde en az dört saatlik ücret ödemek zorundadır” biçiminde düzenlenmiştir. Çağrı üzerine çalışma, kısmi süreli çalışmanın bir türü olduğu için çağrı üzerine yapılan iş sözleşmesinde hüküm bulunmayan konularda kısmi çalışmaya ilişkin genel hükümler uygulanması öngörülmüştür.

İş Kanunu’nun 13/2. maddesine göre, kısmi süreli çalışan işçinin ücret ve paraya ilişkin bölünebilir menfaatleri, tam süreli emsal işçiye göre çalıştığı süreyle orantılı olarak ödenmek zorundadır. Çağrı üzerine çalışan işçi, fazla çalışma ve genel tatil ile ulusal bayram günü ücreti, yıllık ücretli izin süresi, bildirim önelleri, kıdem tazminatı gibi işçilik hak ve alacakları konusunda tam süreli çalışan işçiye göre farklı işleme tabi tutulmamalıdır. İş Kanunu’na ilişkin Çalışma Süreleri Yönetmeliği’nin 6. maddesine göre, işyerinde kısmi süreli çalışma, tam süreli iş sözleşmesi ile yapılan emsal çalışmanın üçte ikisi oranına kadar yapılan çalışma olarak tanımlanmaktadır. Kısmi çalışmanın bir türü olan çağrı üzerine çalışmada da sözleşmede haftalık çalışma süresinin belirlenmemesi halinde, çalışma süresi haftalık 30 saati geçmemelidir. Aksi takdirde, bu çalışma türü, kısmi süreli bir çalışma olmaktan çıkarak, tam süreli bir çalışmaya dönüşmektedir. Ayrıca, yasa ile çağrı üzerine çalışmaya dayanan iş sözleşmesinin yazılı olması gerekmektedir. Çağrı üzerine çalışma hükümlerine aykırı davranma halinde ise İş Kanunu’nun 99/b maddesi uyarınca işverene her bir işçi için idari para cezası ödemesi öngörülmektedir.

Çağrı üzerine çalışma sözleşmelerinde, işçinin haftada, ayda veya yılda kaç gün çalışacağı, çağrının kaç gün önceden yapılacağı, her çağrıda günlük çalışma süresinin kaç saat olacağı bilgilerine yer verilmelidir. Bu düzenlemeye göre;

taraf lar sözleş me ile ç a lış ma sü resini hafta, ay veya yıla dayalı olarak herhangi bir şekilde belirlemedikleri takdirde, sözleş me sü resi haftalık 20 saat olarak uygulanmalıdır. Düzenlemeye rağmen taraflarca aksi kararlaştırılabilir. Çağrı üzerine ç a lış tırılmak için belirlenen sü rede iş ç i ç a lış tırılın veya ç a lış tırılmasın ü crete hak kazanır. Böylece çağrı üzerine ç a lış tırılan iş ç inin ü creti gü vence altına alınmıştır (Süz ek, 2009:249).

Murat ve Ş ahin, taraflarca çağrı üzerine iş sözleş mesinde günlük, haftalık ç a lış ma sü resinin kararlaştırılmaması halinde, yasada belirtilen sü relerin geçerli olacağı na yönelikkoruyucu düzenlemeleri uygulamada iş verenleri daha çok kayıt dışı iş ç i ç a lış tırmaya sevk edeceğini ileri sürerek, eleştirmişlerdir (2005: 408-421). Bu eleştiride doğruluk payı bulunmakla birlikte, Türkiye’de kayıt dışı ç a lış ma, çağrı üzerine iş ilişkisine yönelik koruyucu katı düzenlemelerin daha da çok esnetilmesi ya da tamamen kaldırılmasıyla önlenemesi de mümkün gözükmemektedir.

İş Kanunu ile getirilen esnek ç a lış ma biçimlerine paralel olarak, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nda da esnek ç a lış anların sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. İşsizlik Sigortası Kanunu’nda, bu ödeneğe hak kazanma şartlarından biri olan iş ten ayrılmadan önceki son 120 gün içerisinde sürekli ç a lış mış olma koşulu, 6111 sayılı Yasa’nın 71. maddesi ile 4447 sayılı Yasa’nın 51. maddesinin birinci fıkrasına “bu Kanun’da yer alan prim ödeme koşullarını sağlamış” olma hükmü eklenerek, düzeltilmiştir. Böylece, kısmi süreli ç a lış an tüm sigortalılar için, son 120 gün içerisindeki sürekli ç a lış ma şartı kaldırılarak, ç a lış ılmayan sü relerin isteğe bağı lı olarak sigorta primlerini ödeyerek işsizlik ödeneğinden yararlanma koşulu sağlanmıştır. Ancak, isteğe bağı lı sigortalılık esnek ç a lış anlar için, önemli bir alternatif olarak görülmekle birlikte, hizmet akdi kapsamında kurulan ilişki çerçevesinde ç a lış anın sosyal güvenlik imkanlarından faydalanabilmesinde yalnızca kendi ödeme gücünün belirleyici olması nedeniyle eleştirilmektedir (ÇSGB, 2014: 27). Sosyal güvenlik sisteminin sunduğu haklara ulaşmada temel kriterlerden biri olan prim ödeme gün sayısının esnek ç a lış anlar için, ç a lış ma saatleri dikkate alınarak ödenmesi ve geriye kalan prim gün sayılarının kendileri tarafından yatırılması, aldıkları ücret ve aylık kazançları dikkate alındığında pek de mümkün görünmemektedir. Bu açıdan bakıldığında ise esnek ç a lış anlar, işsizlik, emeklilik gibi hakları kazanabilmek için gerekli olan şartları yerine getiremeyecekleri öngörülerek,daha baştan kayıt dışılığa itilmektedirler.

Sonuç olarak çağrı üzerine iş ilişkisinde; iş veren, talebin artması ya da işlerin yetişmemesi gibi durumlarda yani kendi koşullarına uygun olarak, iş ç i ne zaman ve ne kadar süreyle ç a lış tıracağı konusunda kendi karar vermektedir.

Yeni yasa, işçi açısından bu “belirsiz” ve “düzensiz” çalışmaya yönelik esnekliği ortadan kaldırmak yerine çalışma süreleri, ücret ve sosyal güvenlik hakkı gibi bazı koruyucu düzenlemeler ile esneklikle ilgili güvencesizliği azaltmakta, kısaca “güvenceli esneklik” yönünde bir adım atmaktadır. Ancak, öğrencilerle yapılan görüşmelerin değerlendirildiği bölümde de görüleceği üzere bu yasal güvencelerin, alanda filli uygulanabilirliğine ise pek rastlanılmamaktadır.

Yükseköğretimin Değişen Yapısı ve İşgücü Piyasalarına Savrulan Öğrenciler

Üniversiteler, en üst eğitim ve araştırma kurumu olarak, maddi ve manevi farklı türden her türlü sorunun en üst düzeyde incelenip irdelendiği, elde edilen bulguların yine öğretim ve yayın yolu ile aktarıldığı merkezler olarak evrensel ölçekte insanlığa hizmet vermektedirler. Üniversiteler en üst düzeyde teknik imkânlarla donatılmış ve örgütlenmiş, çağın önünü açan, bulunduğu bölgenin bilinç ve kültür düzeyini yükselten, sorunları doğru tespit ederek, geleceğe yönelik planı ve projesi olan, vizyonu açık kurumlardır (Ortaş, 2002: 3). Bilimsel bilginin üretildiği üniversitelerde, öğrenciler belirli bir mesleğe yönelik vasfın yanı sıra yaşam tarzı, deneyim ve düşünceler de kazanmaktadırlar.

Küreselleşme, üretim ve istihdam biçimlerinde olduğu gibi yüks eköğretimin yapısı, içeriği, bileşenlerinded e değişim yol açmıştır. Son otuz yılda yükseköğretime erişim daha geniş kitleler için olanaklı hale gelirken, sayısı artan öğrenciler başta barınma, beslenme ve ulaşım olmak üzere pek çok maddi sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Bu çalışmada, eğitimin içeriğinde yaşanan sorunlardan ziyade kitleleşen üniversite eğitimine dâhil olan gençlerin, hem eğitim hem de diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmek için iş piyasalarına katılma süreçleri ele alınacaktır.

Eğitimin tabana yayılarak kitleleşmesi aynı zaman da birçok ülkede eğitimin finans yükünün de devletten bireylere doğru kaymasına yol açmıştır. Örneğin, İngiltere’de 1980’lerden sonra düşük sosyo-ekonomik profilli öğrencilerin üniversiteye giriş ve devam oranı yükselmiş ancak, devlet bütçelerinden üniversitelere ve öğrencilere ayrılan paylar giderek azaldığından yükseköğretimin finansmanı da devletten öğrencilere doğru kaymıştır. Bu durum, düşük sosyo-ekonomik kesimlerden gelen öğrencileri, ücretli çalışmaya yöneltmiştir. Üniversiteli gençlerin öğrenim süreçleri devam ederken, çalıştıkları iş türleri ise genelde yarı zamanlı ve düşük ücretli gündelik tarzda, kariyer hedefi olmayan, ancak üniversite öğretiminin yarattığı ekonomik maliyetleri finanse edilebilecek nitelikte olan işlerdir (Robbins’ten aktaran Balkız, 2010: 8-11).

Yükseköğretim sisteminde yaşanan kitleleşme, kamu harcamalarında

önemli bir artışa yol açarken, aynı zamanda kamu otoritelerinin üniversite sistemine müdahalesinin de artmasına neden olmuştur. Büyük finansman artışı sorununa karşılık olarak “özelleştirme” eğilimlerine yani, kâr amacı güden yahut gütmeyen özel yükseköğretim kurumlarına izin verilmeye başlanmış ve vakıf/özel yükseköğretim kurumlarının sistem içerisindeki rolleri artmaya başlamıştır (Çetinsaya, 2014: 26).

Türkiye’de yükseköğretimin örgütlenme yapısının ve içeriğinin değişimi, 1982’den bu yana hem üniversite, hem de öğrenci sayılarında oldukça yüksek artışlara neden olmuştur. Türkiye’de 1982 yılında 27 üniversitede toplam 281.539 öğrenci eğitim görürken, 2016 yılında üniversite sayısı 193, öğrenci sayısı da 6.689.185’e yükselmiştir (<https://istatistik.yok.gov.tr/yuksekokretimistatistikleri/2016>). Üniversitelere giriş sistemlerinde yapılan değişiklikler ile örneğin meslek liselerinden, meslek yüksekokullarına sınavsız geçiş, uzaktan eğitim veya ikinci öğretim gibi ücretli eğitim veren birimlerin giderek yaygınlaşması öğrenci sayısında olduğu kadar öğrenci profilinde de önemli değişimlere yol açmıştır.

Yükseköğretimde sürekli artan öğrenci sayısı ve öğrenci başına yapılan harcamanın çok yüksek olması da maliyet paylaşımı sistemini gündeme getirmekte ve bu doğrultuda öğrenci katkı paylarının artırılması gerektiği tartışılmaktadır (Çetinsaya, 2014: 27). Üniversite öğrencileri ise artan öğrenim harçlarını ödeyebilmek, barınma, ulaşım ve beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yarı zamanlı ya da uzaktan eğitimin olanaklarından da yararlanarak, çalışma yaşamına katılmaktadırlar. Emek piyasalarının esnekleşen yapısı da öğrencilerin çalışma yaşamına katılımını artırmaktadır. Önceki yıllarda üniversite öğrencileri, çoğunlukla okudukları şehirler için önemli bir tüketici grubu iken, bugün artık özellikle de hizmet sektörünün geliştiği şehirlerde ucuz işgücü olarak değerlendirilmektedirler.

Üniversite eğitiminin tam zamanlı bir etkinlik olmaktan çıkarak, yarı zamanlı bir etkinliğe dönüşmesi, derslerin teorik içeriklerinin hafifletilmesi ve mezuniyet sonrasına ilişkin iş bulma kaygısı, birçok öğrenciyi öğrenim süreci içerisinde çalışmaya yöneltmiştir. Neo-liberalizm, üniversiteleri araştırmacı, sorgulayıcı, neden-sonuç ilişkisi kurabilen ve eleştirel düşünebilen kuşaklar yetiştirmek yerine ‘müşterilerine’ meslek edindirmek için diploma dağıtan kurumlar haline dönüştürmüştür (Balkız, 2015: 13).

Sonuçta, üniversite öğrencileri hem okuyup hem de çalışmayı sadece öğrenim masraflarını karşılayabilmek için değil, gelecekte karşı karşıya kalacakları işsizlik riskine karşı farklı deneyimleri edinebilmek amacıyla da yapmaktadırlar.

Ancak, bu çalışmada üniversite öğrencilerinin çalışma nedenlerinden ziyade, esnek çalışma türlerinden olan çağrı üzerine iş sözleşmesi kapsamında ‘ucuz işgücü’ olarak çalışanların; işe ulaşma yöntemleri, çalışma koşulları, iş tatminleri ve güvencesiz çalışmaya karşı yaklaşımları ele alınacaktır.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışmada, literatür araştırmalarıyla elde edilen verilerin test edilebilmesine olanak sağlaması nedeniyle alana yönelik araştırma tercih edilmiştir. Araştırma kapsamında, Akdeniz Üniversitesi’nde eğitim gören ve değişik sektörlerde çağrı üzerine iş ilişkisi kapsamında çalışmaya giden lisans ve ön lisans öğrenciler arasından “tesadüfî” olarak seçilmiş 20 öğrenci ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Araştırmada, yöntem olarak “derinlemesine görüşme tekniği” kullanılmıştır. Görüşmecilerin, çalışırken yaşadıkları sorunları kendi anlam dünyalarında nasıl deneyimlediklerini tespit edebilmek amacıyla bu yöntem tercih edilmiştir. Araştırmada, toplanan veriler saptanan temalar çerçevesinde düzenlenmiştir. Görüşmeler, yarı yapılandırılmış sorularla öğretim elemanının ofisinde yaklaşık 30-40 dakika sürmüş ve öğrencilerden izin alınarak kayıt altına alınmıştır. Daha sonra kayıtlar çözülerek yazılı metine dönüştürülmüştür. Görüşmeler, 2016-2017 eğitim öğretim dönemi içinde yapılmıştır.

Araştırmaya katılan 20 öğrencinin her birinin birbirinden ayırt edilebilmesi ve görüşlerinin düzgün şekilde aktarılabilmesi amacıyla Tablo 1’de; sıra sayısının hemen yanına cinsiyetini gösteren erkek ise “E” kadın ise “K” harfi ile devamında okuduğu bölüm kodlaması ve bazı demografik bilgilere yer verilmiştir. Yorumlama aşamasında, görüşmelerdeki verilere dayanarak araştırmanın yönergesi şu şekilde oluşturulmuştur:

- *Görüşmeye katılanların demografik özellikleri
- * Çağrı üzerine işlere ulaşma yöntemleri ve yapılan işler
- * Çalışma koşulları
- * İş tatminleri ve güvencesiz çalışmaya yönelik yaklaşımları

Veriler analiz edilirken konu ile ilgili literatürden de yararlanılarak değerlendirilmeler yapılmıştır.

Görüşmeye Katılanların Demografik Özellikleri

Tablo 1, incelendiğinde görüşmeye katılan 20 öğrencinin 5’i kadın, 15’i erkek öğrenci olup, yaş aralıkları 18-24 yaş arasındadır. Bu öğrencilerden 9’u okumak

amacıyla Antalya'ya gelmiştir. Diğer 11 öğrenci ise aileleri ile birlikte eğitim gördükleri Antalya'da yaşamaktadırlar.

Tablo 1: Demografik Özellikler

Katılımcı Kodu	Yaş	Okuduğu Bölüm	Antalya'da Bulunma Nedeni
1E-ÇMP	18	Çağrı Merkezi Programı	Okumak için
2E-ÇMP	22	Çağrı Merkez Programı	Antalya'da yaşıyor
3E-ÇMP	19	Çağrı Merkezi Programı	Antalya'da yaşıyor
4E-ÇMP	22	Çağrı Merkezi Programı	Antalya'da yaşıyor
5E-SHP	20	Sivil Hava Programı	Okumak için
6E-SHP	20	Sivil Hava Programı	Okumak için
7E-SHP	19	Sivil Hava Programı	Antalya'da yaşıyor
8E-SHP	20	Sivil Hava Programı	Okumak için
9E-TP	21	Turizm Programı	Antalya'da yaşıyor
10E-MUHP	23	Muhasebe Programı	Antalya'da yaşıyor
11E-MUHP	26	Muhasebe Programı	Antalya'da yaşıyor
12E-MM	23	Makine Mühendisliği	Okumak için
13E-MM	24	Makine Mühendisliği	Okumak için
14E-BP	19	Bilgisayar Programı	Antalya'da yaşıyor
15K-BYP	20	Büro Yönetimi Programı	Okumak için
16K-SHP	21	Sivil Havacılık Programı	Okumak için
17 K-SHP	21	Sivil Havacılık Programı	Okumak için
18K-SHP	20	Sivil Havacılık Programı	Antalya'da yaşıyor
19K-BYP	20	Büro Yönetimi Programı	Okumak için
20K-MUHP	21	Muhasebe Programı	Antalya'da yaşıyor

Çağrı Üzerine İşlere Ulaşma Yöntemleri ve Yapılan İşler

Türkiye'de, çağrı üzerine iş ilişkisinin nasıl kurulacağı, tarafların sorumlulukları, sosyal güvenlik ve sona erme biçimi yasada düzenlenerek, çalışan güvence altına alınmış olsa da uygulamada sıklıkla yasal düzenlemeye aykırı davranıldığı görülmüştür. İşletmeler, genel olarak hizmet sektöründe çağrı üzerine iş ilişkisi ile çalıştırdıkları öğrencileri, kendileri temin etmek yerine, ajans, arkadaş, hemşeri gibi farklı kaynaklardan temin etmekte ve herhangi bir iş sözleşmesi yapmadan çalıştırmaktadırlar. Konaklama hizmetlerin de çağrı üzerine iş ilişkisiyle çalıştırılanların büyük bir bölümünü, üniversite öğrencileri ile başka otellerde fiilen çalışan işçilerden oluşmaktadır. Başka otellerde fiilen çalışmakla birlikte haftalık veya yıllık izin kullanmakta olan işçiler, bu izin günlerinde de çağrı üzerine işlere giderek çalışmalarını sürdürmektedirler. Öğrenciler görüşmelerde, hem iş deneyimine sahip olmaları, hem de sigortalı olmaları

nedeniyle işverenlerin, bu tip işçileri çağrı üzerine işlerde daha çok tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 2: Yapılan İşler- İşe Ulaşma Yöntemi- Günlük Çalışma Saati- İş Sözleşmesi ve Sigorta Durumu

Katılımcı Kodu	Yapılan işler	İşe Ulaşma Yolları	İş sözleşmesi Yapılmış mı?	Günlük Çalışma Saati	Sigorta Yapılmış mı?
1E-ÇMP	Garson	Hemşeri-arkadaş	Yok	8	Yok
2E-ÇMP	Garson	Arkadaş-İnternet	Yok	12	Yok
3E-ÇMP	Garson	Arkadaş	Yok	8	Yok
4E-ÇMP	Garson	Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
5E-SHP	Transfer	Ajans	Yok	8	Yok
6E-SHP	Garson	Arkadaş-Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
7E-SHP	Magnet yapımı	Arkadaş	Yok	8	Yok
8E-SHP	Satış elemanı	Kendisi bulmuş	Yok	9	Yok
9E-TP	Aşçı	Arkadaş	Yok	16	Günlük yatıyor
10E-MUHP	Garson	Arkadaş	Yok	12	Yok
11E-MUHP	Garson	Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
12E-MM	Kargo işlerinde	Hemşeri	Yok	8	Günlük yatıyor
13E-MM	Kongrelerde	Ajans	Var	12	Günlük yatıyor
14E-BP	Garson	Arkadaş	Yok	12	Yok
15K-BYP	Garson	Ajans-İnternet	Yok	8	Günlük yatıyor
16K-SHP	Garson	Arkadaş-Ajans	Yok	12	Günlük yatıyor
17 K-SHP	Garson	Arkadaş-Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
18K-SHP	Garson	Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
19K-BYP	Garson	Ajans	Yok	8	Günlük yatıyor
20K-MUHP	Market standları	Arkadaş	Yok	12	Yok

Tablo 2’de de görüldüğü üzere, işletmelerin genelde çalıştırdıkları üniversite öğrencilerini işçi bulmaya aracılık etme yetkisi olmayan ajanslar vasıtasıyla ya da öğrencilerin birbirine haber vermesi veya sosyal medya aracılığıyla temin ettikleri görülmüştür. İşletmelerin, Türkiye İş Kurumundan izin alarak ve İş Kanunu’na uygun kurulmuş özel istihdam bürolarının dışında bu ajanslardan, eleman temin etmesi ise yasaya karşı hileli bir işlemdir. İş Kanunu’na göre işçi, özel istihdam büroları aracılığıyla temin edilecekse, o zaman iş sözleşmeleri bu kurumlarca yapılmalı ve işçi isteyen işyerlerine ödünç iş ilişkisi kapsamında gönderilmelidir. Ancak, görüşmecilerin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere uygulamada genellikle bu gibi yasal sınırlara hiç de uyulmadığı görülmüştür.

Görüşmeye katılan öğrencilerin tamamı hizmet sektörünün değişik alanlarında olmak üzere; 13'ü otellerde garsonluk, 1'i aşçılık, 6'sı ise farklı işlerde çağrı üzerine iş ilişkisi ile çalışmaktadır. Öğrenciler, bu işlere genelde tanıdıkları kişiler ve hemşeri aracılığıyla ulaşmışlardır. Görüşmecilerden 1'si kendi imkânıyla işe ulaşırken, 6'sı doğrudan kendisinin bulduğu ajans kanalıyla, geriye kalanları ise sosyal medya, hemşeri ve arkadaşlarının kanalıyla işe gitmişler ve genel olarak da eğitim gördükleri alanların dışındaki işlerde bedenen çalıştırılmışlardır.

“Bana arkadaşlar tarafından haber geliyor. Onlar da öğrenci. Bu arkadaşlarım da Antalyalı ve çevreleri daha geniş. Daha çok hemşerilik ilişkimiz var. Onlar da tanıdıkları vasıtasıyla buluyorlar. Zincirleme şeklinde haber alıyorlar onların tanıdıkları işe gitmeyince haber geliyor işe gitmeyenine yerine biz gidiyoruz.” (10E-MUHP)

“2 yıldır ayrı ayrı kargo şirketlerinde bazen tırdan yük indirme işlerinde bazen de nakliye dağıtım işlerinde çalışıyorum. Bu işlere başlamadan daha önce tanıdığım ...ağbi var. Onun firması yok, İstanbul'daki firmanın Antalya'daki ekstra işlerini üstlenmiş ihtiyaca göre bana akşamdan haber verir mesela 'yarın iş var, gel' diye.” (12E-MM)

“Marketlerde ürün tanıtımı yapıyorum, sucuk ve benzeri ürünleri tattırıyoruz. Okuldan arkadaşım aracılığı ile ...beyle tanıştım. Beni işe ...bey çağırıyor. Onun kendi ajansı var. Öğrenci veya çalışmak isteyen daha çok belli yaş aralıklarındaki görsel olarak ön planda olan genç kızları işe çağırıyor.” (20K-MUHP)

Hemşerilik zor durumda olanların yararlandığı, güven unsurunun söz konusu olduğu yardımlaşma ve dayanışma ilişkileridir (Özdemir, 2014: 107). Öğrenciler için de iş seçiminde “güven” duygusu önemli bir faktör olduğundan, iş bulmada arkadaş-hemşeri kanallarına sıklıkla başvurulduğu görülmüştür. Arkadaşları kanalıyla ajanslara gidenler, daha sonra kendilerine iş bulan bu ajanslarla doğrudan ilişkiye geçmişlerdir. Görüşmecilerin, bazı otellerin sezon bitimi iş sözleşmesini askıya aldığı kendi işçilerini bile, işin yoğunlaştığı dönemlerde maliyeti daha düşük olduğu için ajans kanalı ile işe çağırdığını belirtmişlerdir. Bu ifadelerden hareketle çağrı üzerine çalışmanın, sadece öğrenciler açısından değil, tüm çalışanlar için ne denli sömürüye açık bir çalışma biçimi olduğunu daha net anlaşılmaktadır.

“Ücret konusunda, kişiye güvendiğim için gidiyorum. Bazı ajanslara hiçbir şekilde güven yok. Bazı ajanslar, 'sen ücretini 60 gün sonra almayı kabul edersen, sana günlük 50 lira üzerinden veririm' diyor. Eğer, '60 günden 1 gün önce alırsan' diyor, ben sana ücretini 40 lira ya da 45 lira üzerinden veririm diyor. Oteller

çağrı üzerine işçi çalıştırarak, bu hizmeti faturalandırıyorlar. Devletten vergi amaçlı düşürüyorlar. Örneğin, otel kendi elemanlarını askıya alıyor, aynı askıya aldığı elemanları ekstra firması üzerinden otelde yine çalıştırıyor. “ (4E-ÇMP)

“Kongrelerin düzenlendiği değişik otellerde salonlara sandalyelerin taşınması sahne platformunun ayarlanması gibi işler yapıyorum. Otel yada büyük iş veren diyelim, geliyor ajansa ‘bana 100 tane eleman lazım’ diyor. Ücretimizi, sigortamızı ajans ödüyordu. Supervisor, çalışacak 10 kişi bulursam ‘250 TL vereceğini’ söyledi ancak paramı vermedi. Supervisor, eleman bulan kişi ve elemanların başında duran kişi bir nevi çavuş gibi insan gütme işi yapar. Supervisor, insan başına 1 gündelik alır. Bende supervisor oldum, 80 kişi işe soktum günlük ücret 50 TL ise 80X50:4000 TL aldım. Eleman 4 gün çalışıyorsa ben bulduğum için 1 günlük ücreti bana veriliyordu. Otel eleman için adam başı 200 lira veriyorsa 100’ü patrona 50’si bana kalıyor. Yani işçi dörtte birini alıyor. İnsan komisyonculuğuna benziyor.” (13E-MM)

Yukarıda yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır ki, işte çalışan öğrenci bir başka arkadaşına iş bulduğunda onun üzerinden para kazanabilmektedir yani işçi simsarlığı gerek işveren gerekse çalışanlar açısından meşru bir uygulama haline gelmiştir.

“... bey bizi direkt iş yerine yönlendirebiliyor ya da farklı bir ajansa yönlendirip o ajans bizi iş yerine yönlendirebiliyor. ... beyin yönlendirdiği farklı bir ajans tarafından işe gitmiş olsak bile ücret her zaman ...bey tarafından ödeniyor. ... işyerine hostes olarak gittiğimizde bizi çağırınlar ‘biz bir hostes için günlük ...beye 200 TL veriyoruz’ dediler. Fakat ...bey bize 200 TL’ den isteği kadar veriyor yani günlük 50 TL ye çalışıyoruz.” (20K-MUHP)

Katılımcılar, iş bulmada aracılık eden bu ajans ve kişilerin kendileri üzerinden fazla para kazanmalarından oldukça şikâyetçidirler. Yasal olmayan bir biçimde iş ve işçi bulmaya aracılık eden bu ajans ve kişiler, özel istihdam bürosuymuş gibi faaliyet yürütmektedirler. Görüşmecilerin ifadelerine göre, işe ulaşmada kaç kişi aracılık etmişse (ajans, arkadaş gibi) her biri alınacak ücretten ayrı ayrı pay almaktadır ve kimi zaman alınan bu paylardan sonra çalışana hak ettiği ücretin dörtte biri ödenmektedir. Bu tıpkı tarladaki domatesin üreticiden 1TL’ye alınıp, büyük şehirlere gelene kadar araya giren komisyoncuların aldığı paylarla nihaiyi tüketiciye 10 TL’ye satılması gibi, işgücünün üzerinden de işe aracılık eden herkes payını almaktadır. Katılımcılar, iş bulmaya aracılık eden her bir kişinin/ajansın kendi üzerlerinden para kazanmalarından rahatsız olmalarına rağmen ekonomik ihtiyaçlarından dolayı buna rıza gösterdiklerini belirtmişlerdir.

“Kimse ücretini alamayınca bir günlük ücret için yasal bir yola başvurmuyor.”
(9E-TP)

“...Herhangi bir sözleşmem olmadığı için ücretim ödenmezse bir şey yapamam. Çağrı üzerine çalışmanın güvenli olmaması da tam bu yüzdendir. Türk mantığı ile ‘sözümüz senettir’ derler, bizde çalışmaya gideriz.” (5E-SHP)

“... Mecbur kaldığımız için elimize para geçsin diye çalışıyoruz ama çalıştığımız zaman paramızda gecikmeli yatırılıyor çalıştığımıza değmiyor. “ (20K-MUHP)

“...gittik çalıştık aradan haftalar geçti parayı vermediler. ‘Ajansa gelin ajansta konuşalım’ dediler. Gittim ajansa, bize iş bittikten hemen sonra paramızı vereceğinizi söylediniz’ dedim. ‘Biz öyle bir şey yapamayız’ dedi.” (15K-BYP)

“...Ücretimizi ajans bazen ‘yarın yatıracağız’ diyor ama 1-1,5 ay sonra ödüyor.”
(16K- SHP)

Görüşmeciler, çalıştıktan sonra ücretin ödenip-ödenmeyeceği konusunda da güvencesizlik içinde olduklarını ifade etmişlerdir. İş bulmaya aracılık eden ajans veya kişiler, ödenmeyen 1-2 günlük ücret için öğrencilerin yasal yollara başvurmayacaklarını veya uzun süre peşine düşmeyeceklerini düşündüklerinden olsa gerek, ücret ödemede güçlük çıkarmakta ya da bazen hak edilen ücretleri hiç ödememektedirler. Bu nedenle görüşmeciler, çalıştıktan sonra ücretlerinin gecikmeli ya da ödenmeyeceği olasılığını da göz önünde bulundurarak, iş seçerken tanıdık, hemşeri kanalı ile işe gitmeyi tercih ettiklerini beyan etmişlerdir.

“Yeni iş sözleşmesi yapıyorlardı, 10 sayfalık bir kitapçık veriyorlardı, baya bir imza atıyorduk. Gittiğimiz işyerleri, sigorta olmasını istiyorlardı.” (13E-MM)

“İş sözleşmesi imzalamadık. Sadece telefon ve TC kimlik numaramızı alıyorlar. Sigortayı çalışılan gün kadar yapıyorlar.” (16K- SHP)

“Çalıştığım ajanslar sürekli değişiyor, hiçbirisiyle iş sözleşmem yok. Sigorta primlerimde yatırılmıyor.” (10E-MUHP)

Görüşme yaptığımız öğrencilerden birisi hariç tamamı, ne kendilerine iş bulan ajansların, ne de çalıştırıldıkları işyerlerinin kendileriyle hiçbir şekilde iş sözleşmesi yapmadığını beyan etmişlerdir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın konaklama ve eğlence işlerinde 2013 tarihinde yaptığı denetimlerde 4 işverenin çağrı üzerine çalışan 105 işçiyle çağrı üzerine çalışmaya dayanan kısmi süreli yazılı iş sözleşmesi yapmadığı, 3 işverenin ise 57 işçiyi en az 4 gün

önceden çağırma zorunluluğuna uymadığı, böylelikle 4857 sayılı İş Yasasının 14 üncü maddesini ihlal ettiği tespit edilmiştir (2013: 33). Görüşmecilerin, çalışırken kendileri ile iş sözleşmesi yapılmadığına ilişkin beyanları, Bakanlığın bu sektöre yönelik denetim sonuçları ile uyumlu gözükmektedir.

“Ajans, sigortayı yaptığına dair otele, mail gönderiyor. Sigortanın bir önceki günden yapılmış bir şekilde gitmesi gerekiyor, değilse otel bizi çalıştırmıyor.” (4E-ÇMP)

“Ben sigortanın ödenip-ödenmediğini e-Devlet’ten kontrol ediyorum ama çalıştığım otellerin sigortanın yatırılıp-yatırılmadığını denetlediğini pek düşünmüyorum.” (9E-TP)

Görüşmeci öğrencilerden, 9’u çalıştıkları sürelerle ait kendileri adına sosyal güvenlik kurumuna herhangi bir sigorta priminin yatırılmadığını, geriye kalanlar ise çalıştıkları günlere ait sigorta primlerinin işi bulan ajanslar tarafından yatırıldığını söylemişlerdir. Görüşmeciler, özellikle kurumsal firmaların kendilerine işçi temin eden ajansların sigorta primlerini yatırıp-yatırmadıklarını denetlediklerini ve sigorta yapılmadan kendilerini işe başlatmadıklarını ifade etmişlerdir. Sigortalı çalışmaya önem veren bazı görüşmeciler ise çalıştıkları sürelerle ilişkin, sigorta primlerinin yatırıp-yatımadığının takibinin kendileri tarafından yapıldığını beyan etmişlerdir.

Çalışma Koşulları

Katılımcılar, çağrı üzerine gittikleri işyerlerinde çok ağır şartlarda ve görev tanımları dışındaki işlerde de çalıştırıldıklarını beyan etmişlerdir. Görüşmecilerin ifadelerine göre, çalışmaya gittikleri işyerlerinde kendilerine çağrı üzerine iş ilişkisine yönelik Yasa’da öngörülen koruyucu düzenlemelerin çoğu (çalışmanın 4 gün önceden haber verilmesi, haftalık ve aylık çalışma süreleri gibi) uygulanmamıştır. Görüşmeye katılan öğrenciler, 8 ile 16 saat arasında çalıştırıldıklarını beyan etmişlerdir. Bu çalışma biçimini kabul eden öğrenciler açısından çalışma sürelerinin sıklıkla yasal sınırları aştığı görülmüştür.

“Bize, söylenen standart 8 saat ama, 16 yada 18 saat arası çalıştığım oldu.” (9E-TP)

“Eğer sabahdan gidersek 12 saat çalıştığımızda oluyor. Yazın çok sık ‘double’ çalıştığımız oluyor. O zaman iki kat ücret alıyoruz ama hiç dinlenemiyoruz, 16 saat çalışıyoruz.” (16K- SHP)

“İşyeri, müşterisi gelmediği günler çağırıyor beni. İşin, en yoğun olduğu günlerde 3 gün çağırıyor. Ben o 3 günde, 5 gün çalışmış gibi yoruluyorum yani” (8E-SHP)

Çağrı üzerine olan işlerle ilgili literatürde büyük bir çalışma boşluğunun olduğunu ve bu boşluğun yapılacak yeni çalışmalarla kapatılması gerektiğini savunan Nicol ve Botterill, çağrı üzerine işlerin insan sağlığına etkilerini ortaya koyan bir çalışma yapmışlardır. *Çağrı Üzerine Yapılan İşler ve Sağlık: Bir Değerlendirme (On-call Work and Health: A Review)* başlıklı çalışmalarında; çağrı üzerine yapılan işlerin, çalışanların uyku düzenleri, zihinsel sağlıkları ve kişisel hayatlarında negatif etkilere yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır (2004: 3-15).

Görüşmecilerin neredeyse tamamı, kadrolu çalışanların çalışmaya gittikleri işyerlerinde kendilerini rakip olarak gördüklerinden ve üzerlerinde baskı kurarak, onları ezmeye çalıştıklarından şikâyet etmişlerdir. Oysaki istikrarsızlık, güvencesizlik ve belirsizlikle çevrili bir istihdam rejiminde, ayrıcalıklar bağlamında belirlenmiş konum farklılıkları hiçbir çalışan için sabit bir nitelik arz etmemektedir (Kart, 2016: 225-251). Kadrolu çalışanların çağrı üzerine çalışmaya gelenleri ezici bu davranışları, her an güvencesiz çalışmayla karşı karşıya kalabileceklerinin yani güvencesizliğin gerçekten de genel ve bulaşıcı olabileceği kaygısının dışı vurumu olarak da yorumlanabilir. Çalışanlar, ağır ve güvencesiz çalışma koşullarına karşı birleşmek yerine kendi içinde parçalandıkça kendilerine dayatılan bu ücret ve çalışma koşullarına rıza göstermeleri kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca, kendi aralarındaki bölünme ve çatışma arttığı oranda yaşadıkları güvencesizliğin asıl failleri de o oranda görünmez olmaktadır.

“Kadrolu çalışanlarla aramızda belirli bir hiyerarşi var. Üzerimde baskı kurulduğunu hissediyorum. Kendimi oraya ait hissetmiyorum. Tipten para verilmiyor. Kadrolu çalışanlar kendi aralarında paylaşıyorlar. Beni ötekileştirdiklerini düşünüyorum. Bende çalışırken işimi yapayım, paramı alayım, biran önce bitsin diye bekliyorum, o işyerine karşı hiçbir aitlik duygusu hissetmiyorum.” (2E-ÇMP)

“Kadrolu çalışanlar, ‘ bunu yapacaksın, şunu yapacaksın’ diye hor kullanmaya çalışıyor. Kendi yüklerini hafifletmek için daha angaryalı işleri bize veriyorlar. Bizim iyi çalışmamız kadroluların iş hayatının bitmesine neden olacağı içinde bize iyi davranmıyorlar. “ (9E-TP)

İşyerlerinde, emekçilerin kendi içindeki katmanları arasında öfke ve kötü muamele birbirine karşı yönelttiği şiddet, “yıkıcı emek rejimlerinde emekçiler arası şiddet” olarak kavramsallaştırılabilir. Yıkıcı emek rejiminde, karakter aşınması sonrası emekçiler arası şiddet, bıktırma, yıldırma, dışlanma ve aşağılanma artmaktadır. Yıkıcı emek rejimlerinde hem üretimin örgütlenmesinde yaşananlar hem de örgütsüzlük ve güvencesizlik nedeniyle emeğiyle geçinenler kaygı, korku, yalnızlık ve özsaygı yitimi içindeler ve bu da

emekçiler arası şiddete yol açıyor. Güvencesiz çalışmanın yarattığı belirsizlikler, riskler ve bunun neden olduğu iş yaşamındaki sürekli rekabet, kararlılık ve uzun vadeli düşünme gibi duyguları erozyona uğrıyor (Özdemir, 2014: 202). Sonuç olarak da çalışanlar, kendileri dışında tek taraflı belirlenen tüm çalışma koşullarını kabullenmek zorunda kalıyorlar.

“Sürekli farklı otellerde hiç bilmediğim bir yer, görmediğim bir yer, bilmediğim insanlarla çalışıyorum. İlk önce bir muhabbet kurmaya çalışıyorsun onlarla. O bizi de geliştiriyor ama orada kadrolu çalışanlar bize hani gelip geçici, sokaktan toplama başı boş insanları toplamışlar da getirmişler gibi bakıyorlar.” (4E-ÇMP)

“Sürekli başka bir yerlere çalışmaya gidiyorsun. Farklı insanlarla tanışıyorsun. Sürekli hepsi seni dışlıyor, bir yere bir türlü alışamıyorsun. Ruhsal olarak da çalışma isteği gelmiyor mutlu hissetmiyorum mesela o gün paraya ihtiyacım olsa bile sırf bu nedenle işe gitmek istemiyorum. “ (15K-BYP)

Katılımcılar, sürekli farklı yerlerde ve ne zaman çağrılacaklarını bilmeden çalışmanın kendilerini ruhsal olarak yıpratıldığını ifade etmişlerdir. Ziebertz ve arkadaşları yaptıkları araştırmada, çağrı üzerine çalışma görevlerine maruz kalma ve çalışanların çağrı üzerine işe gitme deneyimleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada, çağrı üzerine işlerde, çalışma deneyimlerinin belirsizliğinin kişilerde yarattığı stres, performans zorlukları ve iş tatmini gibi unsurları değerlendirmişlerdir. Hollandalı çalışanlar arasından seçilen heterojen bir örneklem ile yaşları 23-69 arasında olan ve yüzde 71'i erkek olan 157 çağrı üzerine çalışan kişiyle görüşmeler yapılmıştır. Sonuç olarak; çağrı üzerine iş deneyiminin sistematik olarak ortaya çıkardığı tükenmişliğin, iş ortamında yaşanan sıkıntılarla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın sonuçları, çalışanların çağrı üzerine iş deneyimlerinin özellikle belirsizlik nedeniyle yaşanan streste etkili olduğu savını desteklemektedir. (2015: 246-250)

“Biraz daha insancıl davranmalarını istiyorum verdikleri günlük 50 TL için sonuna kadar çalıştırıyorlar. Uykusuzluktan, açlıktan, yorgunluktan fenalaşıp bayılanlar oluyor. İnsani bir çalışma olduğunu düşünmüyorum.” (20K-MUHP)

“ Ne zaman çağrılacağını bilmiyorsun? Saatleri belli değil, bir gün oluyor bir gün olmuyor aile hayatımı, arkadaş çevremi, okul hayatımı etkiliyor. Kendimizi onlara göre ayarlayamıyoruz ki biz, bu beni yoruyor, bundan sıkıldım. “ (16K-SHP)

Katılımcılar, çağrı üzerine çalışmanın yarattığı stres ve yorgunluktan hastalandıklarını ve hatta bayıldıklarını ifade etmişlerdir. Yurt dışında çağrı üzerine yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

Örneğin, Hardy vd., tüketim talebinin giderek arttığı günümüzde özellikle işverenler için revaçta bir çalışma şekli olan çağrı üzerine işlerde çalışanların, çalışma koşulları üzerine bir çalışma yapmışlardır. Yapılan çalışmada, Avrupa Birliği genelinde çalışanların beşte birinin çağrı üzerine işlerde çalıştığı tespit edilmiştir. Hollanda’da çağrı üzerine işte çalışan 169 erkekle yürütülen bu çalışmada, yüksek düzeyde iş yorgunluğu ve iyileşme/yenilenme ihtiyacı duymaları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma sonucunda; çağrı üzerine çalışanların, çalışmaya ara verdikleri zamanlarda, normal standartlarda çalışanlardan daha fazla yenilenme/iyileşme ihtiyacı duydukları ortaya konulmuştur (2015: 1927-1938). Lin vd. (2013) yaptıkları benzer bir çalışmada, çağrı üzerine yapılan işlerin tıp öğrencileri üzerindeki etkilerini, uyku bozuklukları ve stresli iş koşulları bağlamında incelemişlerdir. Çalışmada tıp öğrencilerinin, çağrı üzerine iş görevleri esnasında uyku düzenlerinin bozulduğu hipotezi öne sürülmüştür. Hipotezleri test etmede kardiyolojik birtakım ölçümler kullanılmıştır. Kardiyolojik temelli ölçümler 13 tıp öğrencisinin çağrı üzerine çalışma ve bunların dışında kalan zamanlarında uyku düzenlerinin psikolojik parametrelerini ölçmek üzere kullanılmıştır. Sonuçta tıp öğrencilerinin çağrı üzerine iş durumunda çalışmak zorunda kaldıklarında düzenli uyku durumlarında önemli ölçüde azalma olduğu saptanmıştır. Yapılan analizler, stresli çalışma koşulları altında tıp öğrencilerinin çalışma performanslarındaki azalmayı da ortaya koymuştur.

Tüm bunların yanı sıra çalışma koşulları çalışanların iş tatminini etkilediği gibi iş dışı aile ve sosyal yaşamını da etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Kirel (1999: 115-136), esnek çalışma modellerinin çalışanlara daha fazla zaman tanıdığı için, çalışanların kendilerine, ailelerine ve özel yaşamlarına daha çok zaman ayırabileceklerini iddia etmiştir. Ancak, esnek çalışma koşulları altında düzensiz ve daha uzun çalışma süreleri ile çalıştırılan işçiler ne kendilerine ne de ailelerine ve arkadaşlarına yeterli vakit ayıramamaktadırlar. Sennett (2016: 51), esnek çalışma modellerinin, çalışanlara daha fazla zaman kalmasını sağlayarak onları, özgürleştirmede tam tersine çalışanlar üzerinde yeni iktidar ve kontrol yapıları ürettiğini ileri sürmüştür.

“İlkokul mezunu olan kişide aynı işi yapabiliyor benimle. Ben üniversiteye gidiyorum, yirmi yaşındayım, bende gidip aynı işi yapıyorum. Bunların arasında hiçbir ayrıcalık bir fark yok.” (3E-ÇMP)

“Çağrı üzerine gittiğim işyerlerinde kendimi yabancı gibi hissediyorum. Kadrolu çalışanlardan kendimi geri hissediyorum, onlarla eşit değilim.” (1E-ÇMP)

Sennett, sosyal beceriyi, kısa ömürlü ekipler içinde başkalarıyla iyi çalışma

kabiliyeti olarak tanımlamaktadır. Sennett'e (2009: 90-91) göre, potansiyel kabiliyetin sosyal ifadesi "herkesle çalışabilirim"dir. Şirketlerde, hızlı bir şekilde değişen öteki insanların kim olduğu önemli değildir. Sahip olmanız gereken beceri, koşullar ne olursa olsun işbirliği yapma becerisidir. Bu ideal benlik nitelikleri, büyük bir kaygı kaynağı olarak işçi kitlesini güçsüzleştirmektedir (Sennett, 2009: 90-91). Nitekim görüşmecilere ait aşağıdaki ifadelerde Sennett'in bu tespitini doğrular niteliktedir. Görüşmeciler, çalıştıkları işlerle eğitimleri arasında hiçbir bağın olmadığını, bu tür işlerin herhangi bir eğitimi olmayan vasıfsız kişilerce de yapılabileceğini vurgulayarak, yaşadıkları değersizliğe ve tatminsizliğe de dikkat çekmişlerdir.

Genç kuşaklar, bu tatminsizlik ve değersizlik duygusuyla erkenden tanışmaktadırlar. Şirketler basit-rutin-geçici işler için mesleki açıdan yüksek vasıflı gençleri istihdam ederek, bu tatminsizliği daha da derinleştirmektedirler (Bora vd., 2011: 26). İş piyasalarında yaşanan bu "kuralsızlaştırma" çalışanlar açısından "işe yaramazlık duygusunu" da tetiklemektedir (Sennett, 2009, 66). Nitekim bazı görüşmeciler çağrı üzerine gittikleri işyerlerinde kendilerini "sığıntı", "başı boş" ya da "işe yaramaz" gibi hissettiklerini ifade etmişlerdir.

Sürekli olarak farklı işyerlerinde, farklı insanlarla ve o işyerine ilişkin herhangi bir aitlik duygusu olmaksızın, oranın kadrolu çalışanları tarafından "dışlanarak" kısa süreli çalışmaların, işveren açısından ne denli verimli bir çalışma olacağı ise ayrı bir araştırma konusu olmalıdır.

İş Tatmini ve Çağrı Üzerine Çalışmaya Yönelik Yaklaşımlar

"Geçici çalışanların düşü", kalıcı olma arzudur; kalıcı bir işe kavuşma umuduna ise buna asla ulaşamama kaygısı eşlik etmektedir. Karşı çıkılan şey, çalışmadan ziyade, hâkim olunabilir bir gelecek ihtimaline dayanak oluşturmayan süreksiz ve kelimenin gerçek anlamıyla önemsiz olan bu istihdam türüdür. Lüzumsuz görülen bu insanlar ise yer yer şiddet, çoğunlukla kendini yok edici bir "öfke" ve boyun eğme arasında seçim yapmak zorundadırlar (Castel, 2017: 374-375). Nitekim, görüşme yaptığımız öğrencilerin tamamı da gelecekte "güvenceli", "kalıcı" ve "insani ilişkilerin" hâkim olduğu işyerlerinde çalışmak istediklerini belirtmişlerdir.

"Çağrı üzerine çalışmak, belirli bir gelir sağlayan ve düzenli bir iş değil, isterlerse seni bir daha çağırabilirler. Bu yüzden ilerde kadrolu çalışmak isterim."
(1E-ÇMP)

"Ben devlet dairesinde memur olmak isterim. Mesela benim sigortamın yaptırılması lazım, herhangi bir iş kazasında bir sıkıntı olduğunda bunu

karşılacak birilerinin olması lazım. Çünkü ben orda çalışıyorum ve orda çalışırken başıma bir iş gelmiştir. Bunun sorumluluğu çalıştığım iş yerindedir. Bu yüzden benim işimin bir güvencesi olması lazım.” (7E-SHP)

“İlerde çalışacağım işte benim için en önemlisi çalışma arkadaşları sanırım. İş güvencesi, sigorta, çalışma yasalarına uyulması, kiralık işçi olmak istemiyorum, sürekli farklı işyerlerine gitmek istemiyorum. Kadrolu çalışmak istiyorum.” (15K-BYP)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere öğrenciler gelecekte “güvenceli” ve “kadrolu” olacağı için kamuda çalışmayı istediklerini beyan etmişlerdir. Yalçinkaya da, esnek çalışanların iş tatminini ölçmeye yönelik yaptığı çalışmada benzer sonuçlara ulaşmıştır. Yalçinkaya, alan çalışmasında katılımcılara yönelttiği; “seçim yapma şansınız olsaydı hangi çalışma biçimini tercih ederiniz” sorusuna, 142 katılımcıdan yüzde 44,4 “devlet güvencesinde, düzenli bir işte çalışmak” cevabın vermiştir. Ankete katılan çalışanların, büyük bir bölümü kısmi çalışmayı zorunlu olarak tercih ettiklerini ifade etmişlerdir (Yalçinkaya, 2006: 88).

“Kamuda çalışmak” ve “memur olmak”, kapitalist üretimin tam yerleşip gelişmediği ve kapitalist emek süreci örgütlenmesinin olmadığı taşrada “rasyonalite”, “düzen” ve “standart”ı sağlayan yapının tek adresi olarak hep önemli olmuştur. Kamu istihdamının görece “güvenceli” pozisyonu nedeniyle taşrada çalışanlar için “kamuya geçmek” tek hayal olmuştur (Özdemir, 2014: 104). Ancak, TÜİK 2017 verilerine göre genç işsizliğinin yüzde 24,5’e ulaştığı yani her dört gençten birinin işsiz olduğu Türkiye’de sadece taşradaki gençler değil, büyük şehirlerdeki gençler de kamuda kendilerine daha güvenceli iş arayışı peşindedirler.

“ Daha iyi koşullarda çalışabilmek için okuyorum.” (16K- SHP)

“Sonuçta o iş yerinin elemanı değilsin, bir sığıntı gibisin yani...”(17 K-SHP)

“İnsanların birbirini ezmeden çalışan arkadaş ortamı isterim.” (19K-BYP)

Gençler, geçici ve kısmi işlerde çalışarak geçirilen ilk birkaç yılı genellikle tatmin edici bulsalar bile, bu tür işlerde sürekli çalışmanın sinir bozucu olduğunu düşünmektedirler (Sennett, 2009: 58). İşe ne zaman çağrılacaklarının ve çalışma sürelerinin belirsizliği görüşmecilerin yaşamlarını olumsuz etkilerken, çalışmaya gittikleri işyerlerinde çalışanlar kastının en altında yer almaları kendilerini bir “sığıntı” gibi görmelerine yol açmaktadır. Emek rejimindeki esnekleşme ve güvencesizleşme, çalışanlar arasında insani ilişkinin yok olmasının yanı sıra

büyük bir tatmin kaybına da yol açmaktadır. Üniversiteli çalışan gençler, bu “güvencesiz” çalışma sistemleri sayesinde tatminsizlik, değersizlik duygusuyla erkenden tanışmaktadır.

Sonuç

İşletmeler, işgücü maliyetlerinden tasarruf ederek, kârlarını artırmak ve yasal sınırlamaları aşmak amacıyla esnek çalışma biçimlerine sıklıkla başvurumaktadırlar. Esnek çalışma biçimleri arasında yer alan çağrı üzerine iş ilişkisinin “güvencesiz”, “istikrarsız”, “kuralsız”, “geçici” ve “belirsiz” yapısı çalışanları fiziksel olduğu kadar ruhsal olarak da olumsuz yönde etkilemektedir. Çağrı üzerine iş ilişkisi, esnek çalışmanın neredeyse istismara en açık ve en güvencesiz biçimi olmuştur. Eğitimlerini maddi imkânsızlıklar altında kalmadan, devletin koruyucu sosyal politikaları altında sürdürmeleri gereken üniversite gençleri ise bugün “ucuz işgücü” olarak, bu çalışma biçiminin vazgeçilmez elemanları haline gelmişlerdir.

Derinlemesine görüşme ile sağlanan verilerin ortaya koyduğu sonuçlara göre; eğitim masraflarını karşılamak için çağrı üzerine işlere giden üniversite öğrencilerinin, İş Kanunu’nun yazılı sözleşme ve sigortalı çalışma gibi en temel koruyucu düzenlemelerinden bile mahrum çalıştırıldıkları tespit edilmiştir. Çağrı üzerine iş ilişkisinin nasıl kurulacağı, çalışma şartları ve çalışanın yasal hakları İş Kanunu’nda düzenlenmiş olmasına rağmen alan araştırmasında bunun uygulanabilirliği ya da uygulanabilirliğinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Öğrencilerin otellerde çalışmaya, iş ve işçi bulmaya yetkili olmayan ajans veya kişiler hatta arkadaşları aracılığı ile yönlendirildiği saptanmıştır. Çağrı üzerine işe giden bu öğrenciler iş sonunda, bazen ücretlerini alamadıkları ya da çok geç tarihlerde aldıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcı öğrenciler, kendilerine iş bulan ajans ve arkadaşlarının, kendi ücretlerinin üzerinden yüksek oranlarda komisyon almalarını kabullenseler bile aslında bundan rahatsızlık duyduklarını söylemişlerdir. Ayrıca, öğrencilerin anlatımlarından, kamu otoritesinin çağrı üzerine iş ilişkisi ile işçi çalıştıran işyerlerini ve işçi temin eden ajansları yasal açıdan yeterli sıklıkta denetlemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Derinlemesine yapılan görüşmelerin ortaya koyduğu diğer sonuçlar ise öğrencilerin kısmen daha güvenceli çalışma olanaklarına sahip kadrolu işçiler tarafından dışlanması, hor görülmesi olmuştur. Çağrı üzerine çalışanların, çalışmaya gittikleri işyerlerinin kadrolu çalışanlarınca dışlanmaları ise kendilerini sığıntı gibi hissetmelerine neden olmuştur. Kendi aralarındaki bölünmüşlükleriyle baş edemeyen, bir araya gelip sendikalaşamayan kadrolu işçiler, bu “güvencesiz çalışma” biçimlerinin ileride kendilerini de tehdit

edebileceği endişesinden hareketle çağrı üzerine çalışmaya gelenlere karşı tepki göstermişlerdir.

Çağrı üzerine iş ilişkisi ile her defasında farklı işyerlerinde, farklı iş arkadaşlarıyla çalışma, yani hem işin, hem de çalışma alanı ve süresinin belirsizliği, işçileri tatmin etmediği gibi aidiyetlik duygusunu da ortadan kaldırmış, fiziksel ve ruhsal sağlıklarını olumsuz yönde etkilemiştir. İşyerine aidiyet duygusu ortadan kalktığı için verimli çalışma ortamı baştan yok edilmiş, öğrenci “paramı alayım, gideyim” düşüncesi içinde çalışmıştır. Nitekim, görüşmecilerin çalışırken yaşadıkları “dışlanma”, “ötekileştirme”, “sığıntı” gibi ruh hallerinin iş verimlerini artıracaklarını kim iddia edebilir ki? Sonuç itibarıyla, güvencesiz, geçici ve düşük ücretli bu tür istihdam biçimlerinin uzun vade de ne işçiyi, ne de işvereni memnun edeceğini iddia etmek pek mümkün görülmemektedir.

Kadrolu çalışanlar, güvenceli çalışmanın korunaklı limanlarının, yarın güvencesizliğin yıkıcı dalgaları ile yerle bir olabileceğinin çaresizliği içinde çağrı üzerine çalışmaya gelenlere karşı ezici, dışlayıcı davranışlarda bulunmaktadır. Sanki güvencesiz ve ağır çalışma koşullarının başlıca sorumlusu çağrı üzerine çalışan işçiler gibi. İşgücü, bu şekilde kendi içinde parçalandıkça dayanışmadan uzaklaşmakta, bireyselleşmekte ve kendilerine dayatılan bu çalışma koşullarının temel kaynağı ve sorumluları da bulanıklaşmaktadır. Kanımızca, güvencesizliği üreten koşullar ortadan kalkmadığı sürece, güvenceli çalışma hiç bir çalışan için kalıcı olamayacaktır.

Sonnotlar

¹ Standing, küreselleşme sonrası üretim ilişkilerinde yeniden meydana gelen güvencesiz ve esnek çalışma koşulları altında çalışan kesimleri tanımlamak amacıyla prekarya tanımlaması yapmıştır. Ancak, Standing’in prekaryayı “yeni bir işçi sınıfı” olarak tanımlaması tartışmalı olup, bazı çevrelerce eleştirilmektedir.

Kaynakça

Alpagut G (2008). AB’nde Güvenceli Esneklik ve Türkiye’deki Yasal Düzenlemeler, TİSK Akademi, 3 (5), 6-37. http://tisk.org.tr/tr/edergiler/akademi/mart_2008/index.html. Son erişim tarihi, 01.06.2016.

Balkız Ö I (2015). Üniversite Öğrencileri İşgücü Piyasasında, Ankara: Detay.

Bora T ve Erdoğan N ve Bora A ve Üstün İ (2011). “Boşuna mı Okuduk?” Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği. İstanbul: İletişim.

Castel R (2017). Ücretli Çalışmanın Tarihçesi Sosyal Sorunun Dönüşümü. Çev. I Ergüden, İstanbul: İletişim.

Çetinsaya G (2014). Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası. Yükseköğretim Kurulu Yayın No: 2014/2.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2013). Konaklama ve Eğlence İşleri işkolunda Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi ve Sosyal Tarafların Bilinçlendirilmesi Programlı Teftişi Sonuç Raporu. Ankara.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023. <http://www.uis.gov.tr/media/1370/uis-2014-2023.pdf>. Son erişim tarihi, 01.04.2017.

Demircioğlu A M ve Centel T (2017). İş Hukuku. 19. Baskı, İstanbul: Beta.

Doğan A Bozkurt S ve Demir R (2015). Çalışanların Esnek Çalışmaya İlişkin Tutumlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İnceleme Dergisi*, 14, 375-398.

Erdut T (1997). Yeni Teknolojilerin İş İlişkilerinin Yapısı Üzerindeki Etkisi. *Çimento İşveren Dergisi*, 11(5).

Erdut Z (2004/2). Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 11-37.

Eyrenci Ö (1993). İş Sürelerinin Esnekleştirilmesi ve Türk İş Hukuku, İş Hukukunun Ulusal ve Uluslararası Temel ve Güncel Konuları. Ankara: KAMU-İŞ Yayınları,

Eyrenci Ö (1994). Türkiye’de Çalışma Sürelerinin Esnekleştirilmesi, Çalışma Hayatında Esneklik. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını

Gemlik H N (1997) Part-Time Çalışma ve Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Gorz A (2001). Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri. Çev. N Tural, İstanbul: Ayrıntı.

Gray A (2004). Unsocial Europe: Social Protection or Flexploitation?. London: Pluto Press.

van de Ven H A vd (2015). Need for Recovery Among Male Technical Distal On-Call Workers. *Ergonomics*, 58(12), 1927-38.

Kalleberg A L, Reskin B F ve Hudson K (2000). BadJobs in America: Standard and Nonstandard Employment Relations and Job Quality in the United States. *American Sociological Review*, 65(2), 256-278.

Karaboğa K (2015). İş ve Okulu Kombinleyenlerin Sayısı Artıyor. <https://tr.linkedin.com/pulse/iş-ve-okulu-kombinleyenlerin-sayısı-artıyor-kezban-karaboğa>. Son erişim tarihi, 03/10/2017

Kart E (2016). İstihdam İlişkilerinin Taşeronlaşmış Formları ve “Aracı” Aktörleri: İnşaat Sektöründe Ustabaşılar. *Gaziantep University Journal of SocialSciences*, 15(2), 225-251.

Kaya S (1998). Çalışma Sürelerinde Esneklik ve Kısmi Süreli (Part-Time) Çalışma. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi

Kirel Ç (1999). Esnek Çalışma Saatleri Uygulamalarında Cinsiyet, İş Tatmini ve İş Bağlılığı İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 28 (2),115-136.

Lin Y H vd. (2013). On-Call Duty Effects on Sleep-State Physiological Stability in Male Medical Interns. *PLoS ONE*, 8(6).

Murat S ve Şahin L (2011). AB’ye Uyum Sürecinde Genç işsizliği. Avrupa Birliği Araştırmaları, Yayın No: 2011-35, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları

Nicol A M ve Botterill J S (2004). On-call Work and Health: A Review. *Environmental Health: A Global Access Science Source*, 3 (15).

Ortaş İ (2002). Üniversitelerin Sorunları. *Üniversite ve Toplum*, 2 (4). <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=98>. Son erişim tarihi, 01.04.2017.

Özdemir G Y (2010). Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 27, 35-50.

Özman S (2001). Uygulamada Esnek Çalışmadan Doğan sorunlar ve Çözüm Önerileri. (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi

Özveri M (2012). Güvencesiz Çalışmanın Hukuki Dayanakları. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 33, 147-172.

Robbins W M (2010). Learning with Hard Labour: University Students as Workers. *Australian Bulletin of Labour*, 36 (1), 103-120. http://search.informit.com.au/documentSummary;dn=940636322394946;res=IELBUS>_ISSN:0311-6336. Son erişim tarihi, 01.04.2017.

Sennett R (2009). Yeni Kapitalizm Kültürü. Çev. A Onacak, İstanbul: Ayrıntı.

Sennett R (2016). Karakter Aşınması. Çev. B Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı.

Standing G (1999). Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice Standing,

Süzek S (2009). İş Hukuku. 5. Baskı, İstanbul: Beta.

TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) (2009). 4857 Sayılı İş Kanunu ve Gerekçesi. Yenilenmiş 4.Baskı, Yayın No:293, https://tisk.org.tr/tr/eyayinlar/is_kanunu_yenilenmis_4_baski/pdf_is_kanunu_yenilenmis_4_baski.pdf. Son erişim tarihi, 01.04.2017.

Tokol A (1992). Avrupa Topluluğunda Part-Time Çalışma. Bursa: Uludağ Üniversitesi

Koç N K (2017). Çağrı Üzerine İş İlişkinin Güvencesizliğinde Çalışan Üniversite Öğrencileri. *Mülkiye Dergisi*, 41 (3), 83-110.

Güçlendirme Vakfı Yayın No: 69.

Tunçcan O N (2004). Esneklik Yaklaşımının İstihdam Hacmi Açısından Değerlendirilmesi. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3, 123-142.

Yalçinkaya N (2006). Kısmi Çalışma: Ankara-Çankaya Bölgesi'nde Bir Uygulama Örneği, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi

Ziebertz C M vd. (2015). The Relationship of On-Call Work with Fatigue, Work-Home Interference, and Perceived Performance Difficulties. *BioMed Research International*, 10.

Yükseköğretim Kurumu, <https://istatistik.yok.gov.tr/yuksekogretimIstatistikleri/2016>, Son erişim tarihi, 01.04.2017.

AB ve Türkiye Mevzuatında Çocuk İşgücünün İş Sağlığı ve Güvenliği

Naciye Yıldız, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
e-posta: naciyeildiz@dicle.edu.tr

Özet

Günümüzde farklı ekonomik sektörlerde çocuklar çalıştırılmaya devam etmektedir. Çocuklar yoksulluk ve diğer nedenlerle çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Ucuz, örgütsüz, savunmasız, itaatkar olması çocuk emeğine olan talebi artırmaktadır. Çocukların çalışması bedensel ve ruhsal gelişimlerini olumsuz etkilemektedir. Çocuk çalışanlar eğitimsiz, donanımsız ve deneyimsiz olduğu için yetişkin çalışanlarla karşılaştırıldığında daha fazla iş kazası geçirmektedir. Yetişkin çalışanlar için tehlikeli olmayan işler çocuk çalışanları için riskli olabilmektedir. Bu bağlamda iş sağlığı ve güvenliği alanında çocuk çalışanlar özel bir grubu oluşturmaktadır. Bu nedenle çocuk çalışanlar için ayrı yasa ve programlar gerekmektedir. Bu makale AB ve Türkiye'nin çalışan çocuklara ilişkin iş sağlığı ve güvenliği mevzuatlarını karşılaştırmalı bir biçimde incelemektedir.

Anahtar Sözcükler: Çocuk işgücü, çalışan çocuklar, iş sağlığı ve güvenliği, Avrupa Birliği, Türkiye.

Occupational Health and Safety of Child Labor in EU and Turkish Legislation

Abstract

Children are employed in different industries nowadays. Children are obliged to work due to poverty and other various reasons. There is an increasing demand of child labour because children are underpaid, unorganized, defenceless and obedient. Employing children has adverse impact on physical and psychological development of them. Compared with adults, child workers face increased numbers of work-related accidents due to being uneducated, unequipped and inexperienced. Child workers face with risky jobs while they are not as risky for adults. In this sense child workers constitute a special group in the field of occupational health and safety. Thus, there have to be special/different regulations and programmes for them. This article investigates the occupational health and safety of child workers by making comparison between regulations of Turkey and European Union.

Keywords: Child labour, child workers, occupational health and safety, Turkey, European Union.

Giriş

Türkiye ve dünyanın diğer ülkelerinde önemli ekonomik ve toplumsal değişimler yaşanmaktadır. Yetmişli yıllardan itibaren içinde bulunulan ekonomik değişim ve kriz istihdam yaratmayan bir büyüme ile yayılmaya devam etmektedir. Bunun sonucu olarak bir taraftan işsizlik artarken, diğer yandan emek ücretleri düşmekte ve yoksullaşma yoğunlaşıp yaygınlaşmaktadır. Yoksullaşma ve ucuz emek ise beraberinde çocuk işgücünün ekonomik dolaşım sürecine daha fazla katılmasını getirmektedir. Böylece üretim ilişkilerinin sanayileşmenin erken dönemlerine yakınlaşmasıyla birlikte emek tarafında da aynı döneme benzer değişimler gerçekleşmektedir. Ucuz, örgütsüz, esnek, “itaatkar” emek önem kazanmakta, kadın ve çocuk emeğinin kullanımı daha çekici hale gelmekte, bu emeğe olan talep artmaktadır.

Kuşkusuz izlenen yeni liberal ekonomik politikalar beraberinde kendisine uygun eğitim politikalarının uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Hem eğitim sektörünün kendisinin piyasa mekanizmasının bir unsuru haline gelmesi, hem de eğitim süreçleri içerisinde yer alan insan ögesinin bu işleyişin ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde eğitilmesi ekonomi-istihdam politikalarıyla eğitim politikalarının iç içe geçerek güdümlü bir biçim almasını zorlamaktadır. Bu bağlamda ülkemizde uygulanmaya başlanan aşamalı zorunlu 12 yıllık eğitim ile mesleki ve teknik eğitim uygulamaları çocuk işgücünün piyasa mekanizması içine çekilmesine olumsuz yönde etkide bulunabilmektedir.

Diğer taraftan sosyal ve kültürel normların eğitim ve ekonomik alanda oluşan değişimlerle karşılıklı etkileşimi sonucu bazı çocuk gruplarının daha dezavantajlı duruma geldikleri gözlenmektedir. Genel olarak ekonomik ve toplumsal cinsiyet farklılığına dayanan ayrımcılıklarla karşı karşıya kalan çocukların daha fazla çalışma yaşamı içinde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca ülke gündeminin yoğunluğundan kendisine yer bulamayan göçmen Suriyeli çocuklar da iş yaşamının ağır yükü altına girmektedirler. Kısaca yoksulluk, sosyal devletin dönüşümü, zorunlu göç, eğitim sistemindeki değişimler, sosyal ve kültürel normlar v.b. nedenlerle hem çalışan çocukların sayısı artmakta, hem de çalıştırıldıkları koşullar kötüleşmektedir. Bu sayısal artış ve çalışma koşullarının kötüleşmesi beraberinde çalışmak zorunda kalan çocukların iş sağlığı ve güvenliğini sorgulamayı ve tartışmayı kaçınılmaz hale getirmektedir.

Bu makale yukarıda çizilen karşılıklı ilişkisellik ve çok boyutluluk çerçevesi içinde çocukların çalıştırılmasını, çocuk işçilerin iş sağlığı ve güvenliği sorununu eleştirel bir yaklaşımla ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma esas olarak çalışan çocuklarla ilgili ulusal mevzuat ile Avrupa Birliği mevzuatını karşılaştırmayı

hedeflemektedir. Bu kıyaslama için önce çocuk ve çalışma kavramlarını, çocuk emeğinin kullanımının değişik nedenlerini, çocuk işçilerin iş sağlığı ve güvenliği alanında yaşadıkları sorunları içeren tarihsel ve toplumsal eksenlere dayanan kuramsal çerçeve çizilmekte, daha sonra çocuk işçilerle ilgili uluslararası, AB ve ulusal mevzuat ele alınarak bir kıyaslama yapılmaktadır. Makalenin savlarını destekleyen olgular ise resmi ve sivil toplum kuruluşlarının çocuk çalışanlarla ilgili verileri ile basında yer alan iş kazaları ilgili haberlere dayanmaktadır.

Çocuk ve Çalışma: Ekonomik ve Toplumsal Bağlamlar

Çocukluk kavramı esas olarak tarihsel ve toplumsal bağlamlara sahip sosyal bir kuruma işaret etmektedir. Bu kurumsal çerçevede tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak çocuklara yönelik ve onlardan beklenen davranış biçimleri belirlenmektedir. Böyle bir toplumsal ve tarihsel bakış açısıyla yaklaşıldığında biyolojik yaş aralıklarına dayanarak toplumsal ve kültürel bağlamlardan soyutlanmış, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki coğrafi dağılımı, cinsiyet farklılıklarını dikkate almayan “çocuk” ve “çocuk işçi” tanımlarının sorgulanmaya muhtaç olduğu ileri sürülebilir (Kuschnerreit, 2001: 288). Bu nedenle çocuk çalışanlar, çocuk emeği, çocuk işgücü gibi ekonomik boyutlara sahip kavramların toplumsal ve kültürel bağlamlar içine yerleştirilmiş bir çocukluk tanımıyla ilişkisellik içinde tartışılması daha kapsayıcı ve açıklayıcı olacaktır.

Çocuk çalışanlarla ilgili bir tartışmanın kapsamı gereken temel kavramlardan bir diğeri “iş” kavramıdır. Kuşkusuz ulaştığımız uygarlık düzeyinde “çocuk” ve “iş” kavramlarının yan yana gelememesi gerektiği ileri sürülebilir. Ancak çalışmak zorunda kalan çocuklar bir toplumsal gerçeklik olarak var oldukça “iş” kavramı da yetişkin ve çocuk çalışanlar bakımından farklılıklara duyarlı olmak zorundadır. Kuschnerreit’a (2001: 288) göre çalışan çocuklar bağlamında iş, boş zaman ve eğitime ayrılmamış zaman dilimi olarak kavranmalıdır. Diğer bir ifadeyle çocukların okul ve dinlenme, oyun gibi boş zamanları korunma altında olmalıdır. Oysa çalışan çocuklar veya çocuk işçiliği için yapılan tanımlamalarda iş sıklıkla dar anlamda ele alınarak iş kavramı içinde ekonomik olarak faal olmak, düzenli, ücretli ve pazar için yapılan üretim faaliyetleri anlaşılmaktadır. Çalışan çocuklar bağlamında işi dar anlamda tanımlama ücretli iş ve pazar ilişkileri içinde yer almayan çalışan çocukları dışarıda bırakmaktadır. Bu durumda çocukların oyun, fiziksel ve sosyal gelişimleriyle ilgili diğer faaliyetler için sahip olmaları gereken zamanlar bir zorunluluk değil, vazgeçilebilir, “olmasa da olur” zaman dilimleri olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle çocuk çalışan veya çocuk işçi kavramı esas olarak boş zaman ve eğitime ayrılmayan zaman aralıklarını belirli yaş gruplarıyla ilişkisellik içinde tanımlamaya elverişli olmalıdır. Böyle bir

kavramsallaştırma sadece ücretli, pazar ilişkileri içinde yer alan çocukları değil, kırsal alanda, tarım kesiminde, ev işlerinde, okulla birlikte yürütülen formel olmayan işlerde çalışan çocukları da görebilecektir.

Çocuk kavramı ile çalışma yaşamı arasındaki ilişkisellik üzerinde duran çalışmalarda sıklıkla “çocuk işgücü” (*child-labour*) ve “çocuk çalışması” (*child-work*) kavramları arasındaki ayırmadan hareket edilmektedir. Çocuktan ücret karşılığı işgücüne sahip bir iş sözleşmesi öznesi olarak söz etmek bir yana, çocuk işgücü kavramı ücretli işgücü ile ilişkisellik içinde kavrandığı için bu ilişki içinde yer almayan çocukları dışarıda bırakmaktadır. Bu durumda emeği ücret karşılığı harcanmayan çocukların çalışması veya herhangi bir işi yerine getirmesi söz konusu olduğunda daha kapsayıcı bir kavrama ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çerçevede ücretli emek çalışma formu dışında kalan çocuk çalışanları içeren daha geniş bir kavram olarak “çocuk çalışması” önerilmekte ve kullanılmaktadır. Bu çerçevede “çocuk işgücü, çocuğun eğitimini engelleyen, çocuğun fiziksel, duygusal, zihinsel, ahlaksal ve sosyal gelişimini olumsuz yönde etkileyen işlerde çalışan çocuklar olarak” tanımlanırken, “çocuk çalışması” ise, “çocuğun eğitimini engellemeyen, çocuğun fiziksel, zihinsel, duygusal, ahlaksal ve sosyal gelişimini olumsuz yönde etkilemeyen işlerde” çalışması olarak açıklanmaktadır (Günöz, 2007: 5). Böyle bir kavram seti kullanılmakla birlikte örneğin “kadın işçi”, “erkek işçi” gibi tekil çalışanları tanımlamada kullanılan tamlamalar çocuk işgücüne işaret eden “çocuk işçi” kavramı söz konusu olduğunda tercih edilmemektedir. Bu bağlamda ekonomi bilimine uygun bir kavram olan “çocuk işgücü” kavramının daha teknik, kabul edilebilir bir nitelik gösterdiği, “çocuk işçi” kavramının ise en azından gelişmiş toplumlarda daha “sert”, kabul edilemez bir özelliğe işaret ettiği açıktır. Bu bağlamda çocuktan işçi olmayacağı ve çocukların işçi olduğu bir toplum tipinin reddiyle böyle bir kavramın kullanılmasından kaçınıldığı ileri sürülebilir. Oysa günümüz yeni liberal toplumlarında formel ve enformel çalışan çocukların büyük kısmının sözcüğün gerçek anlamında yetişkin işçilere benzer koşullarda çalıştırıldığı resmi ve resmi olmayan raporlarda ortaya konmaktadır.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) çocuk işçilerin sayısının azaltılması amacıyla hazırladığı bir raporda (ILO, 2006: 6) daha detaylı bir ayrıma gitmektedir. ILO, bu raporunda genel olarak çalışan çocuk, çocuk işçi ve tehlikeli işlerde çalışan çocuklar olmak üzere üç ayrı tanımlamaya yer vermektedir. Rapora göre çocuk çalışması veya çalışan çocuk kavramı oldukça geniş, esnek ve istatistiksel bir kavramdır. Bu kavramın kapsamı içinde ücret karşılığı kısa-uzun süreli, ücretli-ücretsiz, yasal-yasal olmayan, pazar ilişkileri içinde olan veya olmayan, ara sıra veya düzensiz yapılan çalışma biçimleri yer almakta, ancak ev içi işler bu kapsamın dışında bırakılmaktadır. Bu kapsamda çalışan çocuk kavramı yedi

günlük zaman dilimi içinde günde en az bir saat çalışan çocukları içermektedir. Bu çerçevede bakıldığında ILO'nun çalışan çocuk kavramının oldukça yaygın ve toplumsal cinsiyet ekseninde de olan ev işlerini görmezden geldiği ileri sürülebilir. Oysa Türkiye ve onun gibi geleneksel çocukluk yaklaşımının egemen ve yoksulluğun etkili olduğu ülkeler için altı çizilmesi gereken çalışan çocuk grubu ev işlerinde ve ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılan çocuklardır. Nitekim DİSK-AR'a (2015) göre istihdam ilişkileri içinde değerlendirilmeyen, ancak ev işlerinde¹ çalışan çocukların sayısı Türkiye'de 1999 yılında 4.447 binden, 2006 yılında 6.540 bine, 2012 yılında ise 7.503 bine yükselmiştir. DİSK-AR'a (2015) göre 2006-2012 yılları arasında okula devam ederken evde çalışan çocukların oranı % 43'ten % 50'ye yükselmiştir. Türkiye'deki geleneksel çocukluk yaklaşımı ve toplumsal cinsiyet bağlamında bakıldığında kız çocuklarının geniş çalışma kavramı içinde oldukça büyük sayılarda yer aldıkları ve buna bağlı olarak daha dezavantajlı bir konumda buldukları ileri sürülebilir.

ILO'ya (2006: 6) göre çocuk işgücü kavramı ise çalışan çocuk kavramına kıyasla daha dar bir kapsama sahiptir ve haftada birkaç saat izin verilmiş basit-hafif bir işi yerine getiren 12 yaş üstü bütün çocukları ve yaptıkları iş "tehlikeli" olarak tanımlanmamış 15 yaş üstü çocukları kapsamaktadır. Bu kavrama temel oluşturan hukuksal metin ILO'nun çocukların en düşük çalıştırılma yaşıyla ilgili 138 numaralı sözleşmesidir. Çocuklar tarafından yerine getirilen "tehlikeli" iş kavramı ise çocukların doğal yapılarına, bedensel ve ruhsal sağlıklarına ve gelişimine zarar verecek etkide olan ve olabilecek olan işleri içermektedir. Rapor ayrıca "tehlikeli" olarak kayıtlanmamış ve "güvenli" olarak tanımlanmış işlerin de aşırı, ölçsüz çalıştırma, fiziksel çalışma koşulları, iş yoğunluğu açısından çocukların doğal yapısına zarar verecek unsurlar arasında bulunduğu vurgulamaktadır. Bu bağlamda çocukların çalışma koşullarının aynı zamanda "tehlike" bağlamında gözetilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak ILO çocuklar için bazı özellikleri gösteren işleri tehlikeli olarak tanımlamış olmakla birlikte bu özellikleri taşımadığı halde yerine getirilme ve tekrarlanma koşullarının yapılan işleri tehlikeli duruma getirebileceğini belirtmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında çocuklar için bütün işlerin tehlike potansiyeli taşıdığı ve buna bağlı olarak işleri tehlikeli olarak sınıflamanın yeterli olmadığı, dolayısıyla tehlikeli sınıfına girmeyen işlerin çalışma koşulları bakımından denetlenmesi gerektiği açıktır.

ILO'nun tanımlarına ve raporlarına eleştirel yaklaşan çalışmalarda (Liebel-Saadi, 2011: 335) çalışma örgütünün Dünya Bankası'nın "ekonomik gözlüklü" yaklaşımlarına bağımlılık içinde çalışan çocukları öncelikli olarak "harcanmakta olan insan sermayesi" olarak değerlendirdiği ileri sürülmektedir. Çocuklara "insan sermayesi" bağlamında yaklaşıldığında çocuklar öncelikle özne insan

olarak, insan onuru ve çocuk hakları bağlamında değil, ekonomik büyümede etkili bir potansiyel, ekonomik kalkınmanın bir unsuru olarak görülmektedir². Liebel ve Saadi'nin, ILO'nun katılımlarını sağlamamak ve seslerini duymamakla eleştirdiği Çalışan Çocukları ve Gençleri Koruma Derneği (ProNATs.de) ise çocuk işçi veya çocuklar tarafından yapılan iş kavramının kendi başına, bağlamlarından yalıtılmış biçimde kötü, tehlikeli olarak tanımlanmasını eleştirmekte ve kendilerinin çocuk işçi tanımında çocuklar tarafından yapılan, onların yaşam güvenliği ve ihtiyaçlarının karşılanması için önemli olan bütün işleri dikkate aldıklarını ileri sürmektedir. ProNATS'a göre çalışmanın çocuklar için yararlı veya tehlikeli olması çocukların içinde çalıştıkları koşullara bağlıdır. ProNATS çocukların risklerden korunma, desteklenme, sömürülme ve işin tehlikeli olup olmadığını tanımlayabileceklerini, bunu yapacak bilinçte olduklarını ve bu konularda onlara güvendiklerini belirtmektedir. Bu bağlamda esas meselenin yetişkinlerin onları dinlemesi, kendilerini ifade etmesi için onlara alan açması ve taleplerine yanıt vermesi olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bununla birlikte ProNATS diğer çocuk hareketleri gibi zorla çalıştırılma, fabrikalarda kölelik, seks işçiliğini kesinlikle "iş" olarak değil, "suç eylemleri" olarak gördüğünü belirtmektedir.

Buraya kadar çizilen çerçeveden bakıldığında çocukluk, çocuk işçi, çalışan çocuk, genç çalışan, genç işçi kavramlarının tarihsel ve toplumsal bağlamlara sahip kavramlar olduğu, dolayısıyla biyolojik yaş aralıklarına sıkıştırılmış bir çocukluk kavramının farklılıklara karşı kör olduğu, oysa çocuklar arasında başta toplumsal cinsiyet olmak üzere bölgesel ve kültürel farklılıklara bağlı olarak ayrımcılıklar yaşandığının altını çizmek gerekir. Ayrıca çocuklar, içinde yer aldığı türlü çalışma ve iş ilişkileri bağlamında her ne kadar farklı düzenlemelerde farklı yaş grupları içinde kategorize edilseler de uluslararası düzeyde çocuklar hakkında temel unsurlardan biri olan Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi 18 yaşına kadar bütün kişilerin çocuk tanımı içinde yer aldığını belirtmektedir. Dolayısıyla çocuk çalışan, çocuk işçi, genç çalışan, genç işçi, çırak ve benzeri tanımlamalarda olduğu gibi çocuk ve genç çalışanlar arasında yapılan ayırım özellikle ekonomik ilişkiler içinde olan çocuklar bakımından dikkat dağıtmak ve çocukların çalıştırılmasını meşrulaştırmaktan başka bir işlev görmemektedir. Günümüzde ulaşılmış olan ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel seviye artık çocuk kavramının 18 yaşın altına düşürülmemesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda makalede çalışma ve eğitim yaşamına ilişkin çeşitli düzenlemelerde yer alan çocuk işçi, genç işçi, çırak gibi tanımlamalar yerine Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin belirlediği 18 yaş sınırlaması esas alınmaktadır. Bu nedenle makalede yürütülen tartışma içerisinde bu farklı tanımlara yer verilmekle birlikte esas olarak çocuk kavramı tercih edilmiştir ve bu kavram

çocuk işçi, genç çalışan ve çırakları da kapsayacak biçimde kullanılmaktadır. Çünkü söz konusu gruplar gerçekten de çocukluk çağı içinde bulunmaktadırlar. Diğer bir anlatımla kapitalist modern sistemin temeli olan sözleşme (başta evlilik, oy kullanmak olmak üzere pek çok sözleşme biçiminde olduğu gibi) kavramı reşit olma halini 18 yaş olarak belirlediği için iş sözleşmelerinin de bu yaşla sınırlandırılmasının gerektiği ileri sürülebilir. Diğer taraftan çalışan çocuklar bağlamında “iş” veya “çalışma” boş zaman ve çalışma koşullarıyla ilişkisellik içinde tanımlanmalıdır. Kısaca çocukların özne olarak merkezde olduğu bir yaklaşım benimsenmeli ve onların ekonomik mekanizmanın birer nesnesi olmadığı görülmelidir. Bu çerçevede ekonomik pazar ve çocuk emeği ilişkiselliğine bakılmalıdır.

Arz-Talep Çarkı İçinde Çocuk Emeği

Çocuk emeğinin “çekiciliği” ve karlılığı kadın emeğinde olduğu gibi oldukça eski tarihlerde keşfedilmiştir. Tarımsal ekonomiden çıkışın, merkezleşmenin ve sömürgeciliğin ilk duraklarından olan merkantilist dönemde nüfus ve ucuz emek önemli bir ekonomik faktör olarak önem kazanmaya başlayınca Fransız merkantilizminin isim babası olan Colbert³ için “hiçbir çocuk, işe koşulmak için yaşça küçük sayılmazdı. Devlet çocukları çalıştırmak için gücünü kullanmalıydı.” Colbert, ülkesinin dantela üretiminin gerçekleştirildiği bölgesinde uygulanmak üzere bütün ana ve babaları, altı yaşına basan çocuklarını işe göndermek zorunda bırakan bir yasa çıkarmıştı. Bu yasaya uymayan anne ve babalar para cezasına çarptırılmaktaydı (Selik, 1974: 128).

Dörr’e göre (2004: 143) endüstrileşmeyle birlikte çocuk işçilerin artması bu dönemde yaşanan yoksullaşmayla ilgilidir. Ailelerin içine düştüğü sefalet onları çocuklarının kazancına bağımlı hale getirmektedir. Dolayısıyla yoksulluk bugün olduğu gibi erken endüstrileşme döneminde de çocukların çalışmaya zorlanmasında en önemli nedenlerin başında gelmektedir. Ona göre erken sanayileşme döneminde çocuk işçiliğini teşvik eden diğer bir değişim ise yetişkin erkeklerin kas gücünü gereksiz kılan makinelerin kullanılması ve bu işgücüne kıyasla çocuk ve kadın işgücünün daha ucuz ve itaatkar olmasıdır. Öyle ki, bu dönemde çocuklar yetişkin erkeklerin aldığı ücretin ancak onda birini almaktadırlar. Kapitalist üretim biçiminin temelinde yatan çarpıklığı gözler önüne seren Marx ise (2007: 138) makinelerin “meslek yaşamına girmesinin hiç de insancıl olmayan işlerle” başladığını, çocukların kırbaçla çalıştırıldıklarını, alışverişe nesne olduklarını ve öksüz yurtlarıyla bu konuda anlaşmalar yapıldığını belirtmektedir. Fabrikalarda çalışan çocukların ağır çalışma ve yaşam koşulları nedeniyle 1850 yılında sahip oldukları yaşam süresi yaklaşık 35 yaştır ve Almanya’da çocuk pazarları ancak 1915 yılında yasaklanmıştır (Dörr, 2004: 142, 150).

Kuschnerreit (2001: 287 v.d.) çocuk emeğine duyulan ihtiyacı veya çocukları çalışmaya iten nedenleri genel olarak arz ve talep eksenleri üzerinden tartışmaktadır. Bu dağılıma göre arz cephesindeki nedenler arasında çocuğun zamanının dilimlenmesine kimin, hangi önceliklere göre karar verdiğine bakmak gerekmektedir. Kuşkusuz çocukların zamanının nasıl kategorize edileceğine ebeveynleri karar vermektedirler. Dolayısıyla ebeveynler bunu yaparken aynı zamanda çocuklarının kimin için ve ne kadar çalışması gerektiğine de karar vermektedirler. Bu çerçevede ailenin önceliklerine göre eğitim, çalışma, boş zaman faaliyetlerinden oluşan seçeneklerin hangisinin erişilebilir olduğu çocukların çalıştırılmasını etkilemez. Örneğin, bir eğitim kurumu olarak okulun bulunmadığı ve ulaşılabilir olmadığı yerde eğitim seçeneği dikkate alınmamaktadır. Arz cephesinde ayrıca çocukların çalışmasının yarar ve zararlarını etkileyen faktörler önem kazanmaktadır. Bu faktörler, çocuğun çalışmasının hane gelirin olan görece katkısı, hane büyüklüğü, okula gitme olasılığı ve sosyal normları içermektedir. Bu etkenler çerçevesinden bakıldığında hanenin mutlak yoksulluğunun ve gelir kırılganlığının çocukların emeğinin arzını açık biçimde artırdığı görülmektedir. Ailede çocuk sayısının fazla olması durumunda eğitime ayrılan kaynağın ve eğitim başarısının azalmasıyla birlikte çocuk emeğinin arzı artma eğilimine girmektedir. Diğer taraftan okula gitme olasılığını ekonomik düzeyle birlikte ebeveynlerin, onlardan da annenin eğitim seviyesi öncelikli olarak belirlemektedir. Bu nedenle eğitilmiş anneler çocuk emeği arzını düşüren bir etkiye sahiptir. Ve son olarak sosyal normlar çocukların çalıştırılması için önemli bir etken olarak işlevselleşmektedir. Yazar bu bağlamda Hindistan'da kast sisteminin ve eğitime biçilen değer düşüklüğünün bu ülkede çocukların çalıştırılmasında etkili olduğunu ileri sürmektedir. Türkiye'de özellikle az gelişmiş bölgelerde gezici-geçici tarım işçileri ve Suriyeli göçmenler bağlamında yukarıda çizilen çerçevede çocuk emeği arzının yüksek olduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan ev içi işlerde ve tarım işçiliği alanında kız çocuklarının eğitime büyük değer biçilmemesi ve bunun bir ekonomik kayıp olarak görülmesi sonucu bu çocukların emek arzının daha yüksek olduğu ileri sürülebilir.

Çocukların emeğine olan talebi belirleyen faktörler arasında üretim teknolojisi, işgücü pazarının yapısı ve sosyal normlar ağırlık taşımaktadır (Kuschnerreit, 2001: 289). Yazar teknoloji bağlamında çocuklara özgü bazı özelliklerin altının çizildiği çalışma biçimleri yanında esas olarak zaman isteyen, tekrar gerektiren su taşıma, bir şeyler alma, hayvanları otlatma, odun toplama, diğer "ufak tefek" ev ve tarla işlerinde yoğunlaşma olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre iş pazarının enformel sektöre dayandığı az gelişmiş ülkelerde çocuk emeğine olan talep daha yüksektir. Çünkü çocuklar ücret, örgütlülük, hak arama, kolay işten çıkarma, geçici çalıştırma v.b. birçok alanda yetişkin işgücüne

kıyasla daha savunmasız durumda oldukları için işverenler tarafından tercih edilmektedir. Çocuklar sendikal örgütlenme içinde yer almadığı için ücret düşüklüğüne karşı yetişkin çalışanlara kıyasla daha dezavantajlı durumdadırlar ve bu da özellikle enformel sektörün yoğun olduğu ülkelerde onların emeğine olan talebi artırmaktadır. Özellikle tarım sektöründe ailesiyle birlikte çalışan çocukların ücretleri ile yetişkinlerin ücretleri arasındaki fark sanayi kesimine kıyasla oldukça yüksektir. Yazar ayrıca işverenlerin çocuk çalışanların yetişkin çalışanlara kıyasla en çok çalışma saatlerine ve iş yerinde düzensiz biçimde ortaya çıkan taleplere uyum gösterme yeteneklerine, bunları kabullenmelerine, yüksek güvenilirlik düzeyleri ve sabırlı olmalarına büyük değer verdiklerinin altını çizerek bu özelliklerin özellikle enformel sektörde faaliyet gösteren işverenlerin karşılaştığı güvensizlik, istikrarlı olmayan üretim talebi gibi koşullarla örtüştüğüne dikkat çekmektedir (Kuschnereit, 2001: 289, 290).

Kısaca çocuk emeği arzı öncelikle ailenin ekonomik ve eğitim düzeyi ile kültürel normlara bağımlı iken, çocuk emeğine olan talep daha çok işverenlerin onların emeklerinde gördükleri niteliklerle ilişkilidir. Bu çerçeveden bakıldığında enformel sektör, küçük ve orta boy işletmelerin gelişmesinin ve desteklenmesinin çocuk emeğine olan talebi artırıcı yönde etkide bulunduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan ailelerin gelir ve eğitim seviyeleri ile kız çocuklarına karşı ayrımcılık içeren sosyal normların genel olarak çocuk emeği, özel olarak kız çocuğu emeği arzını artırıcı yönde işlevselleştiğini belirtmek gerekir. Bu çerçeveden bakıldığında küresel ekonomik kriz başta olmak üzere bölgemizdeki çatışmaların harekete geçirdiği göçün çocuk emeğine yönelik arz ve talebi arttırdığı, çocukların giderek daha fazla çalışmaya zorlandıkları ileri sürülebilir. Bu çerçevede kuşkusuz öncelikle çocukları çalışmaya zorlayan koşullarla mücadele edilmelidir. Ancak bu öncelikli hedefe ulaşıncaya kadar çalışmaya zorlanan çocuklar için işyeri sağlığı ve güvenliği konusunda önlemler almak kaçınılmazdır. İzleyen bölümde tarihsel bir bakış açısıyla çalışan çocuklarla ilgili düzenlemeler uluslar arası, Avrupa Birliği ve ulusal düzeyde ele alınarak karşılaştırılacaktır.

Yasal Düzenlemeler ve Çocuk İşçiler

Çocukların çalıştırılmalarıyla ilgili ilk yasal düzenlemeler endüstrileşmenin beşiği olan İngiltere’de yapılmıştır. İngiltere’de 1819 yılında yapılan düzenleme ile dokuz yaşın altındaki çocukların pamuk dokumacılığı alanında çalıştırılması yasaklanmıştır. Daha sonra 1833’te 9-12 yaş arası çocukların haftada en fazla 48, 14-18 yaş arası çocuklar ise en fazla 68 saat çalıştırılabilecekleri karara bağlanmıştır⁴. İngiltere’de gerçekleştirilen yasal düzenlemeler daha sonra Almanya tarafından aynı alanda yapılan çalışmada örnek olarak alınmıştır (Dörr, 2004: 146).

Prusya'da çocukların ağır koşullarda çalıştırılması 1837 yılında çalıştığı işyerinde, dikkatsizliği sonucu ücretinde kesintiye gidildiği için ailesi tarafından cezalandırılacağını düşünerek başarısız bir intihar girişiminde bulunan 12 yaşındaki bir kız çocuğunun basında haber olarak yer almasıyla parlamentoya gelebilmiştir. Ancak yapılan düzenlemeyle çocuk işçiliği yasaklanmak yerine on yaş ve birçok istisna ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca söz konusu düzenlemenin gerisinde erken yaşlarda ağır işlerde çalıştırılan çocukların iyi birer asker olmadıklarından yakından Prusya ordusunun generallerinin şikayetleri önemli bir yer tutmuştur. Daha sonra ulus devletin oluşmasıyla birlikte bu devlete sadık-uyumlu-egitimli yurttaşlar yetiştirmek için millî eğitimin önem kazanması çocukların çalışmak yerine okullarda eğitilmesini gerekli kılmıştır (Bönig, 2012: 7). Almanya'da ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1960 yılında 14 yaşın altında çocukların çalışması yasaklanmış ve 1976 yılında ILO'nun 138 sayılı "Asgari Yaş Sözleşmesi" imzalanmıştır (Dörr, 2004: 141, 145, 151). ILO'nun 6 Haziran 1973 tarihinde kabul ettiği en küçük çalışma yaşı sözleşmesine göre taraf ülkeler öncelikle çocuk işçiliğini etkili bir biçimde ortadan kaldırmaya çalışmalı, ancak bunu yaparken aynı zamanda çocuklar için asgari çalışma yaşını "her halükarda 15 yaşın" altına düşürmemelidirler. Türkiye, ileride değinileceği gibi söz konusu sözleşmeyi 21 Haziran 1998 tarihli, 23379 sayılı Resmi Gazete'de "İstihdama Kabulde Asgari Yaşa İlişkin 138 Sayılı Sözleşme" adıyla kabul etmiştir.

Türkiye'de çocukluğun tarihi üzerine yaptığı araştırmada Onur (2005: 88, 106, 108, 110) 1365'te yapılan ilk sünnet şenliği ve çocuklar için yapılan diğer şenliklerde bütün çocukların eğlenmediğini, bazı çocukların bu şenliklerde çalıştırıldığını belirtmektedir. Onur'a göre Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde "evlatlık" uygulamasıyla kız çocukları ev içi işlerde acımasızca çalıştırılmışlardır. Ancak Tanzimat'la birlikte çocuk ailenin yanında devletin de ilgi alanına girmeye başlamıştır. Bu dönemde çocuklara semtlerin uygun evlerinde iş eğitimi verilmiş, 1896'da açılan Darülaceze kurumu ile kimsesiz çocuklara ulaşılmaya çalışılmıştır. 1846 yılında Serasker Hasan Rıza Paşa savaş sonucu kimsesiz kalan çocukların kaldığı hamam külhanlarını basmış ve buralarda külhanbeylerinin yanında kalan çocukları askeri fabrikalara çırak olarak yazdırmış, gençleri ise askeri birliklere göndermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren çalışmanın toplumsal bir sorumluluk, ahlaki bir yükümlülük olarak görülmesiyle birlikte dilencilik, çalışmadan başkalarının sırtından geçinmek bir sosyal sorun olarak tanımlanmaya başlamıştır. Örneğin, "dilenci çocuklarla sokaklarda kibrit ve benzeri şeyler satan küçük çocuklar, Osmanlı gençliğine kötü örnek oluşturma" bağlamında değerlendirilmiştir (Özbek, 2004: 81). Özbek'e göre (2004: 83)

Osmanlı'da 1900'lerde dört kategoriye ayrılan dilencilerin üçüncü grubunda "çocuklar, genç kızlar ve velisiz kadınlar" yer almaktadır. Bu grup içinde sokaklarda dilenen çocukların ıslahhanelere gönderilmesi, ancak "çalışmaya gücü yetenlerin çalıştırılması" gerektiği formel olarak düzenlenmiştir. Özbek, bu bağlamda Osmanlı'da 1900'lerde "iş ve çalışmanın terbiye ve ıslah edici bir güce sahip olduğu yönünde" bir "inanç" olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim 1861'de Mithat Paşa tarafından vali olarak atandığı Niş'te açılan ve daha sonra örnek alınarak yaygınlaşan ıslahhaneler yetim, kimsesiz, korunmaya muhtaç çocuklar ile suçlu çocukların sadece barındığı değil, aynı zamanda meslek öğrendikleri kurumdur. Böylece hem birer toplumsal problem olarak kimsesiz sokak çocukları ortalıktan toplanmakta, hem de bunlara meslek öğretilerek dönemin ekonomisine işgücü yetiştirilmektedir (Karatay, 2007: 111).

Cumhuriyet öncesi dönemde çocukların çalışma ilişkileri içinde yer aldığı önemli kurumsal yapılanma kuşkusuz Ahilik kurumudur. Ahilik kurumunda "yamak-çırak-usta-kalfa" aşamalarında dönemin çocukları meslek öğrenme yanında, belki de ondan daha fazla olarak ahlak eğitiminden geçirilmektedirler. Ahilik kurumunda çocukların yamak olabilmesi için 10 yaşından küçük olmaları ve velileri tarafından çalışmayı aksatmamasının sağlanması gerekmektedir (Demir, 2010: 554). Velilerin çocukların işe koşulmasında sorumluluk altına alınması bağlamında bakıldığında Ahilik kurumu ile yukarıda yer verilen Colbert'in uygulamaları arasında benzerlik kurulabilir. Ahilik örgütlenmesi daha sonra Lonca yapılanmasına dönüşmüş ve bu dönüşümle birlikte kalfalık önem kazanmış, Ahilik döneminde işyeri açabilen çıraklar bu dönemde bu olanağı kaybedere kalfalık statüsü elde eder olmuşlardır (Demir, 2010: 555). Bu değişim, çocuk merkezli bir bakış açısıyla yaklaşıldığında meslek eğitimi süresinin uzaması ve buna koşut olarak çocuk emeğinden daha uzun süre yararlanma olarak da okunabilir.

Demir'e (2010: 555) göre Osmanlı döneminde çalışan çocukları doğrudan ilgilendiren iş güvenliği düzenlemeleri ilk kez 1860'lı yıllarda çıkarılan Maadin ve Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde yer almaktadır. Bu nizamnamelerde Ereğli sancağında tarım üretiminin aksatmayacak biçimde 13-50 yaş arasındaki erkeklerle 12'şer gün arayla maden ocaklarında çalışma zorunluluğu getirilmektedir. Demir, bu değişikliği "13 yaşından küçüklerin maden ocaklarında çalışmasının yasaklanması" olarak değerlendirmektedir. Oysa yine çocukları merkeze alan bir bakış açısıyla bakıldığında nizamnamelerin çocukların maden ocaklarında çalışmalarını yasaklamaktan çok, bir başka ekonomik sektörde üretimin aksamaması amacı taşıdığı ileri sürülebilir. Nitekim Demir (2010: 556, 557) kendisi de, 1877 yılında çıkarılan Mecelle'de genel olarak çalışanların (bunlar arasında da kuşkusuz çocukların) çalışma ilişkileri bakımından "nefsini

kiraya veren"ler olarak tanımlandığını ve nefsinin kiraya vermenin sadece işgücünü satmak bağlamında değil, aynı zamanda "şahsen ve manen" de işverene bağımlılık anlamına geldiğine dikkat çekmektedir. Kısaca 1860'larda yapılan düzenlemeler genel olarak çalışanları, çocukları, onların haklarını ve çalışma koşullarını gözetmek yerine ekonominin gereklerini önceleyen bir yaklaşımla hazırlanmışlardır.

Çocukçalışanlar açısından ilk olumlu düzenleme daha cumhuriyet ilan edilmeden önce 1921 yılında çıkarılan kanunla gerçekleşmiştir. Bu tarihte çıkarılan 151 sayılı yasayla 18 yaşından küçük çocukların maden ocaklarında çalışması yasaklanmıştır. Daha sonra 1923 Şubat ve Mart'ında yapılan 1. İzmir İktisat Kongresi'nde 18 yaşından küçüklerin maden ocaklarında çalıştırılmayacakları, 12 yaşından küçük çocukların ise ancak hafif işlerde 4 saat çalıştırılabilecekleri kararı alınmıştır (Demir, 2010: 556, 558). Demir'in (2010: 559, 560) aktardığına göre daha sonra 1930 tarihli 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile 12-16 yaş arası kız ve erkek çocukların günde en çok 8 saat çalıştırılabilmelerine izin verilmiştir. 1936 yılında çıkarılan 3008 sayılı İş Kanunu ile 16 yaşından küçük çocukların günde 8 saatten fazla çalıştırılmaları yasaklanmış, okula giderken çalışmak zorunda kalan çocukların derslerinin aksatılmaması için çalışma zamanının derslere göre ayarlanmasına yer verilmiştir. Demir'in aktardığı tarihsel değişime dayanarak 1930'lu yılların ikinci yarısına kadar Türkiye'de 16 yaşından küçük çocukların günde 8 saatten fazla çalıştırdıkları ileri sürülebilir.

Demir'e göre (2010: 561) 1938 tarihli 3457 sayılı sanayi işletmelerinde (Teşvik-i Sanayi Kanununda yer alanlar) ve maden ocaklarında mesleki kurslar açılmasıyla ilgili kanunla "ilk defa işyerlerinde mesleki eğitim" verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu meslek kursları cezai yaptırımları olan zorunluluklar içermektedir. Örneğin kurs açmak zorunda olup da açmayan işletmeler kapatma ve para cezası alabilmektedir. Özürsüz olarak kursa gelmeyenlerin ücretlerinden kesinti yapılmaktadır. Cumhuriyet Türkiye'sinin, 1930'lu yılların devlet eliyle sanayileşmesi döneminde işyerlerinde çırak yetiştirme programları uygulanmaya çalışılmakla birlikte esas olarak yetmişli yıllarda çıraklarla ilgili yasal mevzuat çıkarılabilmektedir. Ancak bu yasal düzenleme beklenen sonucu vermeyince 1986 yılında çalışmak zorunda kalan çocukların zorunlu temel eğitimini de içeren meslek eğitimini sağlamayı amaçlayan 3308 sayılı çıraklık ve meslek eğitimi yasası kabul edilmiştir (Erder ve Lordoğlu, 1993: 22). Türkiye'de en sık değiştirilen yasalar arasında sayılabilecek iş ve eğitim kanunları çocukların çalıştırılmalarıyla ilgili düzenlemeler de içermektedir. Bunlar makalenin ilerleyen bölümlerinde ulusal yasal mevzuat kapsamında detaylı olarak tartışılacağı için bu bölümde buraya kadar özetlenen tarihçeyle yetinilmektedir. Dünyada ve Türkiye'de çalışmak zorunda kalan çocuklar bir

toplumsal olgu olmasına rağmen çalışma yaşamı bağlamında ilk kez 1970’li yıllarda uluslar arası sözleşmelere konu olmuşlar ve Türkiye’nin bu sözleşmeleri kabul etmesi ise 2000’li yıllara kadar sarkmıştır. Bu noktada ulusal yasalara geçmeden önce onu etkileyen uluslar arası mevzuata bakmak yerinde olacaktır.

Uluslararası Mevzuatta Çocuk İşçiler

Uluslararası mevzuatın en önemli ve kapsayıcı unsurlarından birini Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi (BMÇHB) oluşturmaktadır. 1959 tarihli BMÇHB’nin 9. maddesine göre; Çocuğun, uygun bir yaş sınırına ulaşmadan önce çalışmasına; hiçbir durumda sağlık ve eğitimine zarar verecek ve bedensel, zihinsel ya da ruhsal gelişmesine engel olacak bir işte çalışmasına yol açılıp izin verilemez. 1989 tarihli BM Çocuk Hakları Sözleşmesi’nde ise taraf devletlerin, “çocuğun, ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma hakkını” kabul ettikleri vurgulanmaktadır.

Türkiye’de 2007’de yürürlüğe giren 1996 tarihli Avrupa Konseyi (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartı çalışan çocuklar ve çocuk işgücü ile ilgili önemli hükümler içermektedir. Türkiye’nin de kurucu üyesi olduğu Avrupa Konseyi’nin bu düzenlemesinin 7. maddesine göre taraf ülkeler çocukların ve gençlerin korunma hakları kapsamında en düşük çalışma yaşını (çocukların sağlık, ahlak ve eğitimleri için zararlı olmayacağı belirlenen hafif işlerde çalıştırılmaları dışında) 15, tehlikeli ve zararlı olan işlerde ise asgari çalışma yaşını 18 olarak belirlemelidirler. Sözleşme ayrıca zorunlu eğitim çağında olan çocukların bu haklarından “tam anlamıyla yararlanmalarını engelleyecek” işlerde çalıştırılmamalarına, 18 yaş altı çalışanların çalışma sürelerinin gelişmeleri ve mesleki eğitim gereksinmelerine uygun olacak biçimde sınırlandırılmasına vurgu yapmaktadır. Sözleşmede taraf devletlerin ulusal yasalar ve yönetmeliklerle belirlenen işlerde çalışan 18 yaşın altındaki çalışanlara düzenli sağlık kontrolü yapılmasını, çocuk ve genç çalışanların “doğrudan veya dolaylı olarak işlerinden doğan tehlikeler başta olmak üzere, uğradıkları bedensel ve manevi tehlikelere karşı özel olarak korunmalarını” sağlamakla yükümlü olduklarına işaret edilmektedir. Sözleşmenin 17. maddesinde ise çocukların ve gençlerin sosyal, yasal ve ekonomik korunma haklarına sahip oldukları, bu kapsamda sözleşmeye taraf devletlerin onları şiddet ve sömürüye karşı korunmak zorunda oldukları belirtilmektedir. Sözleşmenin 26. maddesinde ayrıca bütün çalışanlar için onurlu çalışma hakkı ve bu kapsamda taraf devletlerin alması gereken önlemler sıralanmaktadır. Bunlar arasında işyerinde cinsel taciz konusunda bilinçlenme, bilgilendirme ve bunun engellenmesi için önlem olarak çalışanların

korumasına dikkat çekilmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi çocuk işçilerle ilgili en önemli uluslar arası düzenleme olan ILO'nun 138 numaralı Asgari Yaş Sözleşmesi'ne göre taraf her üye "çocuk işçiliğini etkin bir şekilde ortadan kaldırmayı ve istihdama ve çalışmaya kabul için asgari yaşın giderek gençlerin fiziksel ve zihinsel yönden tam olarak gelişmelerine olanak tanıyacak bir düzeye yükseltilmesini sağlayan ulusal bir politika takip etmeyi" kabul etmektedir. Yine tekrarlama pahasına 138 No'lu Sözleşmesi'nin 2. Maddesine göre çocuklar için "asgari yaş sınırı, zorunlu öğrenim yaşının bittiği yaşın altında ve her halükarda 15 yaşın altında olmayacaktır". Ancak ILO "ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş olan" üye ülkelerin "varsa ilgili işveren ve işçi örgütlerinin görüşünü aldıktan sonra, asgari yaşı başlangıçta 14 olarak" belirleyebileceğini ifade etmektedir. Sözleşmenin 3. maddesine göre, "doğası veya yapıldığı koşullar bakımından genç kişilerin sağlığını, güvenliğini veya ahlakını tehlikeye düşürebilecek her türlü istihdam veya çalışmaya kabul için asgari yaş 18'in altında" olmayacaktır.

ILO'nun diğer önemli sözleşmesi 182 numaralı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliği'nin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi'dir. Bu sözleşmenin 7. maddesine göre taraf devletler; "çocukların en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinden uzaklaştırılmaları, sosyal uyumları ve rehabilitasyonları için gerekli ve uygun doğrudan yardım sağlanması; çocukların en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinden uzaklaştırılmaları için ücretsiz temel eğitim ve mümkün ve uygun olduğu takdirde mesleki eğitim sağlanması; özel olarak riskli durumda bulunan çocukların belirlenmesi ve onlara ulaşılması, kız çocuklarının özel durumunun dikkate alınması" kapsamında önlemler almak zorundadırlar. BM ve ILO gibi uluslar arası kuruluşlarla birlikte Türkiye'nin üye olmaya çalıştığı Avrupa Birliği'nin ilgili mevzuatı da ülkemizi doğrudan etkilediği için onun yasal düzenlemelerini de bakmak gerekmektedir.

AB Mevzuatında Çocuk İşçiler

AB düzenlemelerinde genç çalışanlarla ilgili ilk girişimlerden birini 1967 yılında Avrupa Komisyonu'nun (KOM(67/125/EWG) üye ülkeler arasındaki mevzuatı uyumlulaştırma çalışmaları kapsamında formüle ettiği tavsiye kararı oluşturmaktadır. Avrupa Komisyonu bu tavsiye kararında dönemin Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) bazı üye ülkeler ve bazı ekonomi dallarında çocukların çalışması için geçerli olan 15 yaş sınırının bütün üye ülkelerde geçerli olmasını ve gelecekte zorunlu eğitim süresini dikkate alarak uyumlu biçimde yükseltmesini önermektedir. Komisyon önerisinde 15 yaş altı ev veya aile işletmelerinde çalıştırılacak çocuklar için çalışma yaşının 12 yaşın bitimi

ile başlamasını, ancak bu işlerin hafif, onların bedensel ve ruhsal gelişimlerine, okula devamlarını engel olmayan, gece, hafta sonu ve diğer tatillerde yapılmayacak, gelip geçici, kısa süreli işler olması gerektiğini vurgulamaktadır. Komisyon önerisinde aynı zamanda gençler için günde sekiz, haftada 40 saat çalışma süresi, gerekli kısa aralar dışında ancak kesintisiz dört buçuk saat çalışma süresi belirlenmesi, günde altı saati aşan çalışma durumunda ise toplam 60 dakikalık ve bunun içinde kesintisiz en az 30 dakikalık aralar verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Komisyona göre gençlerin çalışması 20:00 ve 06:00 saatleri arasında yasaklanmalıdır. Eğer bu saatler aşılabırsa bunun için 16 yaş üstü sınır ve en fazla 23: 00'e kadar çalıştırılma koşulu getirilmelidir. Öneride ayrıca çalışan gençler için işe başlarken ve çalışma süresi içinde periyodik olarak ücretsiz ve ücret kaybına yol açmayan sağlık kontrolleri yapılmasına yer verilmektedir. Gençlerin özellikle işyerindeki sağlık ve kaza riskleri, güvenlik ve koruma önlemleriyle ilgili işe başlarken ve çalışma süresi içinde eğitilmesi, bilgilendirilmesi önerilmektedir.

Avrupa Komisyonu'nun 1991 yılında (KOM(91/543) Konsey'e genç çalışanların korunmasıyla ilgili bir yasa hazırlanması amacıyla sunduğu öneride 18-24 yaş arası genç çalışanların yaşlı çalışanlara kıyasla iş güvenliği bakımından daha yüksek oranda risk ve kazayla karşılaştıkları belirtilmektedir. Öneriye göre tecrübesizlik bu yaş grubundaki gençlerin karşı karşıya buldukları tehlikeleri ciddiye alamamalarına yol açmaktadır. "Yeterli olmayan eğitim ve kalifikasyon, sahip oldukları haklara ilişkin yeterli bilgi ve bilince sahip olmama, işverenin sorumlulukları ve görevleri konusunda yeterli bilgi ve bilince sahip olmama, karşılaştıkları sorunları dile getirmek ve konuşmak için yeterli özgüvene sahip olmama, işverenlerin genç çalışanların diğer çalışanlardan fazla olarak gerektirdiği güvenlik önlemlerini tanımama veya kabul etmemeleri" genç çalışanların iş güvenliği konusunda risklere daha açık hale gelmesine yol açan diğer faktörler olarak sıralanmaktadır.

Komisyon önerisinde yetişkinler için herhangi bir tehlike ihtiva etmeyen bir işin pekala yetişme çağındaki genç çalışanlar için tehlikeli olabileceğini, benzer biçimde işin içerdiği bir tehlikenin ise yetişkinler ve gelişmekte olan genç çalışanlar için etkilerinin ve sonuçlarının farklı olacağını, ayrıca çocukların çalışırken belirli psiko-sosyal faktörlere yetişkinlerden farklı reaksiyon verdiğini belirtmektedir. Komisyon ayrıca gelişme çağındaki çocukların ve gençlerin geçimlerini kazanmak için çalışmak zorunda kalmaları durumunda normal gelişmeden mahrum kaldıklarına, çocukların aile, arkadaş, içinde buldukları toplumsal çevrenin diğer birimleri ile ilişki kurabilmek ve bunları geliştirebilmek için zamana ihtiyaçları olduğuna, oynamak, çevresindeki dünyayı keşfetmek ve tanımak, eylemek ve dinlemek için olanaklara sahip olmalarına dikkat

çekmektedir. Oysa çalışmaları halinde çocukların bu olanaklara sahip olamadıkları veya kırılğan, geçici bir süreç içinde bu olanakları kullanabildikleri belirtilmektedir (KOM(91)543). Komisyon bu önerisinde çalışanlarla ilgili daha önceki düzenlemelerde her ne kadar işyeri sağlığı ve güvenliğiyle ilgili koşullar belirlenmiş olsa da bunlar içinde özel olarak çocuk ve genç çalışanlar için özel şartlar bulunmadığına dikkat çekerek bu yasal boşluğun doldurulması gerektiğinin altını çizmektedir. Komisyonun bu önerisinden sonra Avrupa Konseyi'nin (94/33/EG) çocuk işçiler ve genç çalışanların iş yeri güvenliği ve sağlıklarıyla ilgili düzenlemesi AB'nin bu konudaki temel metinlerinden bir olarak karara bağlanmıştır.

Avrupa Konseyi'nin 1994 (94/33/EG) tarihli genç çalışanların korunmasıyla ilgili kararında 15 yaşın altında ve zorunlu okul çağında olanlar çocuk; 18 yaş altı tüm kişiler genç insan; en az 15 yaşında, ancak 18 yaşın altında olan ve zorunlu okul çağında olmayan kişiler ise genç olarak tanımlanmaktadır. Konseyin genç işçilerin korunmasıyla ilgili kararında (94/33/EG) üye ülkelerin çocuk işçiliğinin yasaklanması için gerekli önlemleri alacakları, çalışma yaşının zorunlu okul bitirme ve hiçbir koşulda 15 yaşın altında olmamasını sağlayacakları belirtilmektedir. Ayrıca üye ülkelerin, ülkelerindeki işverenlerin çalışma koşullarını çocuk işçilere uygun biçimde düzenlemeleri için sorumluluk taşıdıkları vurgulanmaktadır.

Konsey'in ilgili düzenlemesinin işverenin görevleri bölümünde işverenin genç çalışanları etkileyebilecek tehlikeleri; işyerinin donanımı ve düzenlenmesi, fiziksel, kimyasal ve biyolojik etkilerin tipi, seviyesi ve süresi, çalışma araçlarının (maddeler, makineler, aletler v.b.) seçimi ve kullanımı, işin akışı ve çalışmanın örgütlenişinin şekillendirilmesi ve genç çalışanların eğitimi açısından hepsini dikkate alan bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu değerlendirme sonucunda çalışan çocukların güvenlikleri, bedensel ve ruhsal gelişimlerini engelleyecek bir tehlike içermesi durumunda belirli aralıklarla çocuk çalışanların sağlık durumlarının ücretsiz değerlendirilmesi ve gözlenmesi sağlanmalıdır. Bu ücretsiz sağlık değerlendirmesi ve denetimi üye ülkelerin sağlık sistemlerinin bir parçası halinde olmalıdır.

Konsey kararına göre işveren genç çalışanlarını karşılaşılabilecekleri olası tehlikeler ve bunlara ilişkin önlemler ile güvenlikleri ve sağlıklarıyla ilgili alınmış diğer önlemler konusunda eğitmek zorundadır. Aynı şekilde işveren çalışan çocukların yasal temsilcilerini işyerindeki tehlikeler, çocukların güvenliği ve sağlıklarıyla ilgili önlemler konusunda bilgilendirmek ve eğitmek zorundadır.

Konsey kararına göre üye ülkeler meslek eğitimi ve staj gören çocuklar için çalışma saatlerini günde sekiz saat, haftada 40 saat, okul ve ders döneminde çalışan çocuklar için günde iki, haftada en çok 12 saat olmak üzere düzenlemek zorundadırlar. Günlük çalışma süresi kesinlikle yedi saati geçmemeli, ancak zorunlu okul dönemini tamamlamış 15 yaşındaki çocuklarda ve okul tatillerinde sadece bir haftayla sınırlı kalmak üzere günde sekiz, haftada 40 saate yükseltilebilir.

Konsey kararının 16. maddesinde söz konusu düzenlemelerin üye ülkelerde çalışan gençlerin korunmasında herhangi bir geriye gidişe yol açmaması vurgulanmakta, 17. maddede ise üye ülkelerin 1996 Haziran'ına kadar gerekli yasal ve idari düzenlemeleri yapmak zorunda oldukları belirtilmektedir. Konsey kararında ayrıca bu düzenlemenin üye ülkeler tarafından üstlenilmesi ve uygulanması konusunda Komisyon'un Konsey'e, Parlamento'ya ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'e rapor vereceği belirtilmektedir.

Avrupa Komisyonu'nun (KOM/2004/0105) Konsey Kararı'nın üye ülkelerde uygulanmasına ilişkin raporunda İtalya'da işverenlerin koşulları yerine getirmek yerine çocuk işçi çalıştırmaktan kaçındıkları belirtilmektedir. Ayrıca İtalya'da kaçak çocuk işçi çalıştırma riskinin arttığına ve bunun da sıkı ve düzenli kontrolleri gerekli kıldığına dikkat çekilmektedir. Komisyonun raporuna göre İrlanda'da genç çalışanlar ekonomik bağımsızlıklarına ulaşmak için Konsey'in ilgili düzenlemesine gereken önemi göstermemektedirler. Rapora göre Portekiz'de çocuk işçiler aile gelirinin vazgeçilmez bir kısmını elde ettikleri için bu ülkede ilgili konsey kararının özellikle tarım sektöründe uygulanması sorunludur. Portekiz'de ayrıca yasal düzenlemeler ile bunların pratikte uygulanması arasında problemler oluşmuştur. Komisyon raporunda ayrıca Lüksemburg ve Fransa'ya karşı Avrupa Adalet Divanı önünde Konsey'in ilgili kararı için belirlenen süreler içinde gerekli adımları atmadıkları gerekçesiyle dava açıldığı belirtilmektedir. Görüldüğü gibi Konsey'in 94/33/EG kararı normlar hiyerarşisi bakımından üye ülkelerin ulusal hukuklarının üzerinde yer almakta ve onların bu karara uygun olarak değiştirilmesini gerektirmektedir. Diğer bir anlatımla AB, üye ülkelerin iş sağlığı ve güvenliği mevzuatlarını bir taraftan birbirine benzetirken, aynı zamanda ilgili alanda Birlik düzeyinde asgari koşulları belirlemektedir. Bu çerçevede AB düzeyinde her yaş grubundaki çalışanların iş sağlığı ve güvenliği konusunda faaliyet yürüten bir organ oluşturulmuştur.

Avrupa Birliği İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı

Avrupa Birliği İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı (ABİSGA, *European Agency for Safety and Health at Work (OSHA-EU)*, osha.europa.eu) 1994 yılında kurulmuş

ve İspanya'nın Bilbao kentinde yerleşiktir. ABİSGA'ya göre AB'de demografik değişim, ekonomik kriz, yeni çalışma alanları ve biçimleriyle ortaya çıkan yeni riskler çalışma yaşamını etkilemektedir. Ajansa göre AB'nde yılda yaklaşık 167 bin ölüm vakası iş kazaları ve meslek hastalıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca çalışma yaşamındaki yaklaşık 20 milyon AB yurttaşı işlerinden kaynaklanan bir sağlık problemi yaşamaktadırlar. ABİSGA bu rakamların maliyetinin işveren, çalışan ve üye ülkeler için ağır olduğunu ve bu bağlamda iş sağlığı ve güvenliği için harcanan paraların "boşuna" harcanmış masraflar değil, ekonomik durgunluk döneminde önemli bir yatırım unsuru olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım daha önce ekonomik kaygıları temel alan bakış açısıyla soruna yaklaştığı için eleştirilen ILO'yla benzerlik göstermekte ve aynı bağlamda sorgulanmayı hak etmektedir.

ABİSGA Konsey'in 94/33/EG kararı kapsamında genç çalışanlar için özel faaliyetler yürütmektedir. Bu faaliyetler genç çalışanlar, işverenler, yöneticiler, denetim elemanları ve genç çalışanların ailelerine yöneliktir. ABİSGA'nın genç çalışanlara ilişkin (OSHA-EU, 2006) faaliyetlerinde sağlık, koruma ve güvenlikle ilgili bilgi ve uyarıların gereksiz, aptalca ve sıkıcı kurallar olmadığı, aksine bunların güvenli çalışma, sağlıklı kalma, gelecekte sağlıklı bir yaşam sürmesiyle ilgili olduğu belirtilmektedir. Ajansa göre her işveren veya yönetici kendisine bağlı genç çalışanı korumak için hukuksal ve moral sorumluluğa sahiptir. İşveren veya yöneticiler işyerindeki güvenlik ve sağlıkla ilgili tehlikeleri tanımlamak, riskleri değerlendirmek ve önleyici önlemler almak zorundadır. İşyerinde gerçekleşen kazaların çoğu risklerin doğru değerlendirilmemesi ve onları önleyecek ve azaltacak önlemlerin alınmamasından kaynaklanmaktadır. Ajans genç çalışanlar için "gürültü, tehlikeli-zehirli maddelerle temas, yük kaldırma ve taşıma, ekran önünde gün boyu oturma, iş arkadaşları ve patronun azarlama ve aşağılamalarını" temel problemler olarak tanımlanmaktadır. Çocuk işçilerin iş arkadaşları, patronları ve hatta ebeveynleri tarafından azarlanmaları, aşağılanmaları Avrupa Gözden Geçirilmiş Sosyal Şartı'nın 26. maddesinde belirtilen "onurlu çalışma hakkı"yla ilişkilendirilebilir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde etrafıca ele alınacak olan Türkiye'nin ulusal mevzuatında bu konunun yer almadığına geçerken dikkat çekmek gerekir.

Ajansın genç çalışanlara doğrudan hitap ederek sahip oldukları haklar açıklamaktadır. Bu kapsamda "işyerinde hangi tehlikelerle karşılaşabileceğini, kendini nasıl koruyacağını, bir kaza anında ve acil durumda ne yapması gerektiğini bilmek; ücretsiz olarak işle ilgili özel bilgi edinme, uyarıları öğrenme ve eğitim; ücretsiz gerekli koruma malzemeleri ve donanımları edinme; işyerinde güvensiz iş akışı ve çalışma koşullarına ilişkin sorular sorma ve güvenlik sorularında işveren tarafından görüşlerinin alınması yoluyla katılma" haklarına

sahip oldukları vurgulanmaktadır (OSHA-EU, 2006). Ayrıca genç çalışanların yaptıkları işin herhangi bir parçası veya aşamasında güvenlikle ilgili kaygıları veya düşünceleri olması durumunda bu kaygı ve düşüncelerini üstlerine bildirme hakları ve sorumlulukları bulunduğu belirtilmektedir. Tehlikeli bir işi şefleri onlardan istediği veya başkaları o işi yaptığı için yapmak zorunda olmadıkları doğrudan çalışan gençler hedef alınarak ifade edilmekte ve güvenli olmayan bir işi ret etme hakları olduğu vurgulanmaktadır. Ajans ayrıca çalışan gençlere nereden koruma alacaklarını açıklamakta, bu çerçevede işverenler başta olmak üzere, güvenlikten sorumlu kişi veya sendika temsilcisiyle, işyerindeki doktor, hemşire ve diğer sağlık personeliyle görüşülmesi, doktora gidilmesi durumunda hangi işte çalışıldığının söylenmesi, anne-babayla, eğer okula devam ediliyorsa öğretmenler veya staj sorumlusuyla veya güvenilen bir büyükle konuşulması, gerekli olduğu durumda yetkili makamlara şikayette bulunulmasına” işaret etmektedir (OSHA-EU, 2006). Ajansın genç çalışanlara birer aktif özne olarak yönelerek haklarını vurgulaması, gerektiğinde şikayette bulunmalarını önermesi Türkiye’de uygulanmayan ve önemseyen bir boyuttur.

ABİSGA’ya (OSHA-EU, 2016a) göre işverenler genç çalışanlara ancak onların yerine getirebileceği işler vermek, uygun bir denetim ve gözetim sağlamak, onlar için özel koruma önlemleri almakla yükümlüdürler. Gençleri fiziksel ve psikolojik bakımdan ışın, ısı, gürültü ve sallantıdan kaynaklanan sağlık risklerinin bulunduğu, deneyim, meslek eğitimi ve tehlike bilinci eksikliğinden kaynaklanabilecek kaza durumlarında çalıştırılmamalıdır. Ajansa (OSHA-EU, 2016a) iyi bir denetim genç çalışanların çalışmalarının daha objektif ölçülüp değerlendirilmesini mümkün kılarken aynı zamanda “iyi bir işveren” olarak edindikleri saygınlık onlara kaliteli genç çalışanların gelmesini sağlayacaktır. İşveren genç çalışanların yapmaması gereken işleri, kullanmasının zorunlu ve yasak olduğu teçhizatları, makineleri açıkça belirtmek zorundadır. İşyerinde mobbing ve cinsel tacizleri önlemek, engelli veya özel durumları olan gençlerin ihtiyaçlarını dikkate almak, ebeveynleri tehlike ve önlemler konusunda bilgilendirmek, meslek eğitimi merkezleriyle iletişim içinde olmak, işçi temsilcileriyle işbirliği ve danışma içinde olmak zorundadırlar. İşverenler genç çalışanlara çalışmaya başlamadan önce iş sağlığı ve güvenliği konusunda gerekli eğitimi vermek mecburiyetindedirler. Bu eğitimlerde onların yaptıkları işle ilgili özel tehlike ve riskler, işyerinde sık karşılaşılan kazalar, kendi kendini koruma önlemleri, herhangi bir tehlikeyle karşılaştıkları zaman neler yapmaları gerektiği, kime danışacakları, yardım isteyecekleri ve iş sağlığı ve güvenliği konusunda işverenle ortak çalışma sorumlulukları oldukları öğretilmek zorundadır. İşverenler ayrıca iş sağlığı ve güvenliği konusunda örnek olmalı, gerekli önlemleri kendileri uygulamalı, iş sağlığı ve güvenliğine aykırı, tehlike

oluşturan eylem ve noksanlara karşı durmalı ve kabul etmediklerini açıkça göstermelidirler.

ABİSGA'ya (OSHA-EU, 2016b) göre iş güvenliği uzmanları genç çalışanlara güvenlik kurallarının uygulanmasını göstermek, gerektiğinde tekrarlarını yaptırmak, bireysel yetenek ve beceriye uygun ödevler verip bu becerilerin öğrenilip güvenli bir biçimde yerine getirilmesini sağlamak, güvenlikle ilgili önlemlerin doğru anlaşılıp uygulandığını denetlemelidirler. Genç çalışanların katılımlarını sağlamak, onlara önerilerde bulunmak, kendilerinin bulunmadığı ve şüpheli durumlarda genç çalışanların ne yapacaklarını, nereden yardım alacaklarını açıklamak ve onları bu konuda eğitmek, acil yardım önlemlerini öğrenme ve uygulamalarını sağlamak, genç çalışanları motive etmek, denetlemek, gözetlemek, gerektiğinde disipline etmek” zorundadırlar. Ajansa göre iş sağlığı uzmanları genç çalışanların yapmak zorunda oldukları işi bilmedikleri, ne olduğundan emin olmadıkları durumda “hayır” demeleri gerektiğini onlara öğretmeli, onları güvenlik ve sağlık konularında katılıma, görüşlerini bildirmeye cesaretlendirmeli, genç çalışanların büyüklerin veya işverenin “gözüne girme hevesini” doğru biçimde yönlendirmelidirler.

ABİSGA'nın (OSHA-EU, 2016c) çocukları çalışan anne-babalar için yaptığı çalışmalarda onların çocuklarıyla çalışabileceği işler konusunda konuşmalarına, yerine getirecekleri işler hakkında bilgi sahibi olmalarına, çocuklarını işyerinde kullanacakları donanım, alacakları eğitim, yapacakları iş konusunda utanmadan, çekinmeden soru sormaları ve bilgi edinmeleri yönünde eğitmelerine ve cesaretlendirmelerine vurgu yapılmaktadır. Ebeveynlerin düzenli olarak çocuklarıyla işleri hakkında konuşmalarına, onları işyerindeki sorunlar, güvenlik ve sağlık problemleri konusunda konuşmaya cesaretlendirmelerine işaret edilmektedir. Ajansa göre anne-babalar işverenle güvenlik ve sağlıkla ilgili önlemler ve eğitimler hakkında konuşmalı, çocuklarını soru sorma, yardım arama ve isteme konusunda cesaretlendirmelidirler. Ebeveynler çocuklarının işyerinde işyeri doktoru, sağlık görevlisi, güvenlik uzmanı ile iletişim kurmasını, konuşmasını, doktora gitmek zorunda ise mutlaka ona çalıştığı işi söylemesi gerektiğini söylemelidirler. Çocuklarını sendika ve işyeri temsilcisiyle iletişim kurması konusunda cesaretlendirilmeli, çocukların devam ettiği okullarda tehlike ve risklere karşı etkinlikler yapılması, eğitim verilmesi yönünde talepte bulunmalı, diğer velilerle konu hakkında konuşmalı, varsa kendi işyerlerinde genç çalışanların güvenlikleriyle ilgili neler yapıldığını araştırmalı, bilgi sahibi olmalıdırlar. Ayrıca anne-babalara çocuklarına çalışmanın oyun olmadığını öğretmeleri önerilmektedir.

AB'nin işyeri güvenliği ve sağlığı konusunda genç çalışanların kendileri başta

olmak üzere işveren, denetim elemanı, genç çalışanların aileleri için ayrı yarı çalışmalar yapması, haklarını ve sorumluluklarını sıralaması kuşkusuz küçümsenmemesi gereken bir çalışmadır. Ancak önemli olan çocuklara çalışmanın oyun olmadığını öğretmek değil, bizzat çocukları çalışmaya zorlayan ekonomik ve sosyal koşulların ortadan kaldırılmasıdır. AB tercih ettiği ve izlediği neoliberal ekonomik politikalarla çocukları çalışmaya zorlayan koşulların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Önce çocukları çalışmaya zorlamak, sonra da onları çalışma koşullarında korumaya çalışmak kendi içinde çelişkilidir.

ABİSGA (OSHA-EU, 2013) 2014-2020 yılları için hazırladığı strateji programında iş sağlığı ve güvenliğini başta eğitim olmak üzere diğer politik alanlara içerilmesini, ilkokuldan başlayarak okullarda bir ders olarak verilmesini amaçlamaktadır. Strateji programında, AB ülkelerinde gençler arasındaki yüksek işsizliğin onları iş sağlığı ve güvenliğine yeterince önem vermeyen ortamlarda çalışmaya zorlayan bir etken olduğu belirtilmektedir. Programa göre iş sağlığı ve güvenliği alanında AB içinde işletmelerin % 90'ından fazlasını oluşturan, bunlar arasında da 1-9 kişi çalıştıran küçük boy işletmeler en problemli işyerleridir. Bu işletmeler rekabet edebilmek için bir taraftan iş sağlığı ve güvenliği alanında yeterli yatırım yapmaktan kaçınılmaktadır. Diğer taraftan bu işletmelere iş sağlığı ve güvenliği bakımından denetlemek amacıyla ulaşmak oldukça zordur. Bu nedenle ABİSGA bu tür işletmeler için online- interaktif işyeri risk değerlendirmesi yapabilecek bir yazılım programını 2010 yılından itibaren uygulamaya koymuş ve strateji programında bu programı geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. AB'nin genç çalışanlar için hazırladığı iş sağlığı ve güvenliği mevzuatı ve ilgili organın çalışmaları görece ileri bir aşamaya işaret etmekle birlikte izlediği ekonomik politikalar bunların uygulanmasını güçleştirmektedir. AB'nin kendisi de gençler arasındaki işsizliğe dikkat çekerek bu çelişkiyi bir bakıma itiraf etmektedir. Türkiye iş sağlığı ve güvenliği alanında ulusal mevzuatını AB ile uyumlulaştırmaya çalışmaktadır. Bu noktada ulusal mevzuata bakmak ve sonrasında kıyaslama yapmak uygun olacaktır.

Ulusal Mevzuat ve Uygulama

Türkiye'nin ulusal mevzuatında konuyla ilgili en önemli düzenleme kuşkusuz ki Anayasa'nın 50. maddesidir. Buna göre , "kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz" ve çocuklar, kadınlar, bedensel ve ruhsal engeli olanlar çalışma koşulları bağlamında korunmak zorundadırlar. Söz konusu maddede ayrıca çalışanların dinlenme haklarına yer verilmektedir.

Türkiye'de çalışan çocuklarla ilgili ulusal mevzuatın önemli unsurlarından bir

diğeri kuşkusuz 2003 tarihli 4857 sayılı İş Kanunu'dur. Bu kanunun 71. maddesine göre 15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak, "14 yaşını doldurmuş ve ilköğretimi tamamlamış olan çocuklar, bedensel, zihinsel ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde" çalıştırılabilirler. Yasaya göre "çocuğun gördüğü iş onun okula gitmesine, mesleki eğitimin devamına engel" olmamalı, "onun derslerini düzenli bir şekilde izlemesine zarar" vermemelidir. Ayrıca "temel eğitimi tamamlamış ve okula gitmeyen çocukların çalışma saatleri günde yedi ve haftada 35 saatten fazla olmamalıdır. Ancak 15 yaşını tamamlamış çocuklar günde sekiz haftada 40 saate kadar çalıştırılabilirler. Yasada bu sınırlamalar öngörülmüşken çalışan çocuklarla ilgili istatistiklere bakıldığında iş yasasının bu bağlamda açıkça ihlal edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda (Günöz, 2007: 46) çocuk işçiler içinde haftada 40 saatten az çalışan çocukların oranı % 47,9, 40 saatten fazla çalışanların oranı ise % 52.1 olarak verilmektedir. Aynı çalışmada çocuk işçilerin 16,6'sının 40-47, % 14,4'ünün 48-55, % 9,8'inin 58-63, % 11,3'ünün ise 64 ve daha fazla saat çalıştığı ileri sürülmektedir. Çalışmanın bulgularına göre sanayi kesiminde çalışan toplam 356 bin çocuktan 314 bini haftada 40-64 üzeri saatler arasında, ticaret kesiminde çalışan toplam 167 bin çocuktan 139 bini, hizmetler sektöründe çalışan toplam 170 bin çocuktan ise 137 bini haftada 40 ile 64 ve üstü saatler arasında çalışmaktadır. Kısaca ekonominin üç sektöründe de çocuk işçilerin büyük bir kısmı haftada 40 saat ve üstünde çalışmak zorundadırlar.

İş Kanunu'nun (İK) 87. maddesinde "14 yaşından 18 yaşına kadar (18 dahil) çocuk ve genç işçilerin işe alınmalarından önce işyeri hekimi, Sosyal Sigortalar Kurumu, sağlık ocağı, hükümet veya belediye hekimlerine muayene ettirilerek işin niteliğine ve şartlarına göre vücut yapılarının dayanaklı olduğunun raporla" belirtilmesi ve sağlık muayenesinin 18 yaşını dolduruncaya kadar altı ayda bir tekrar ettirilerek çalışmaya devamlarında bir sakınca olup olmadığının kontrol ettirilmesi ve raporların işyerinde saklanarak yetkili memurların isteği üzerine" gösterilmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir.

Aynı yasanın 85. maddesinde "16 yaşını doldurmamış genç işçiler ve çocuklar ile çalıştığı işle ilgili mesleki eğitim almamış" işçilerin ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmayacakları belirtilmektedir. Yasaya göre hangi işlerin ağır ve tehlikeli işlerden sayılacağı, kadınlarla 16 yaşını doldurmuş fakat 18 yaşını bitirmemiş genç işçilerin hangi çeşit ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılabilecekleri Sağlık Bakanlığı'nın görüşü alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca hazırlanan bir yönetmelikle belirlenmelidir. İK'nın bu maddeleri 2012 tarihli, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile yürürlükten kaldırılarak yerine yeni düzenlemeler getirilmiştir. 6331 sayılı kanunun 3. maddesinde genç

çalışan “onbeş yaşını bitirmiş ancak onsekiz yaşını doldurmamış çalışan” olarak tanımlanmaktadır. İK’nın 87. maddesi ile kıyaslandığında 6331 sayılı yasanın genç çalışanlar grubunu 16-18 yaşları ile daralttığı görülmektedir. Bu değişiklik iyimser bakış açısıyla yaklaşıldığında 14 ve 15 yaş grubu çocukların çalışma ilişkileri dışında tutulması olarak yorumlanabilir. Ancak gerçek durum 14-15 yaş ve altı çocukların da 16-18 yaş grubundakiler gibi giderek daha fazla sayıda çalışma yaşamında yer aldıklarını göstermektedir. Nitekim İşçi Sağlığı ve Güvenliği Meclisi’nin (2017) verilerine göre 2016 yılında iş kazalarında 14 yaş ve altı 18 çocuk, 15-17 yaş grubunda ise 11 çocuk hayatını kaybetmiştir.

Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik

İş Yasası’nın 85. maddesine dayanarak hazırlanan, 2004 yılında 25425 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’in 4. maddesinde çalışma ilişkileri içinde yer alacak çocuk ve gençler tanımlanmaktadır. Buna göre; Çocuk işçi, 14 yaşını ve ilkokulu tamamlamış, ancak 15 yaşını doldurmamış çocukları anlatmaktadır. Genç işçi ise 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını bitirmemiş çocukları tanımlamaktadır. Bu “genç işçi” tanımı yukarıda değinildiği gibi 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile birlikte “genç çalışan” a dönüştürülmüştür. Aynı yönetmelikte gençler ve çocuklarla ilgili hafif, ağır ve tehlikeli işler tanımlanmaktadır. Buna göre hafif iş, “yapısı ve niteliği gereği gerçekleştirilirken sahip olduğu koşullar itibarıyla çocukların sağlıklarına, gelişmelerine ve güvenliklerine zarar vermeyen, okula devam, meslek eğitimi ve diğer eğitim programlarına katılımını ve bunlardan yararlanmasını” engellemeyen işleri içermektedir. Yönetmeliğin 3 Nolu Ek’inde ise çocuk ve genç işçilerin çalıştırılmayacakları işler sıralanmaktadır. Bunlar arasında gece çalışmaları, maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında yapılan işler, parlayıcı, patlayıcı, zararlı ve tehlikeli maddelerin toptan ve perakende satış işleri ile bu gibi maddelerin imali, işlenmesi, depolanması işleri ve bu maddelere maruz kalma ihtimali bulunan her türlü işler, gürültü ve/veya vibrasyonun yüksek olduğu ortamlarda yapılan işler, aşırı sıcak ve soğuk ortamda çalışma gerektiren işler ile sağlığa zararlı ve meslek hastalığına yol açan maddeler ile yapılan işler, fazla dikkat isteyen ve aralıksız ayakta durmayı gerektiren işler, parça başı ve prim sistemi ile ücret ödenen işler, eğitim, deney eksikliği güvenlik konusunda dikkat eksikliğine bağlı olarak gençlerin maruz kalabileceği kaçınılması veya fark edilmesi mümkün olmadığına inanılan iş kazası riski taşıyan işler yer almaktadır.

Ancak bu yönetmelik daha sonra 21 Şubat 2013 tarihli 28566 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik’le

değiştirilmiştir. Bu değişiklikle bir önceki yönetmelikte yer alan “ağır ve tehlikeli iş” tanımı yürürlükten kaldırılmıştır. Son yapılan değişiklikle “16 Yaşını Doldurmuş Fakat 18 Yaşını Bitirmemiş Genç İşçilerin Çalıştırılabilecekleri İşler” tanımlanırken bu yaş grubunun çalıştırılmayacağı işler belirtilmemiştir. Dolayısıyla 16 yaşını tamamlamış çocukların yasada belirtilmeyen işlerde çalıştırılmaları için açık kapı bırakılmıştır. Daha önemlisi yeni yönetmelik kendi içinde çelişkili bir nitelik taşımaktadır. Yönetmeliğin 2. maddesinde “ayrıca yaş kayıtlarına bağlı olarak müsaade edilen işlerden olsalar dahi aşırı sıcak ve soğuk ortamda çalışma gerektiren işlerde 18 yaşını doldurmayan işçilerin” çalıştırılmayacağı belirtilirken, bu yaş grubundaki çocuk ve genç işçilerin çalıştırılabilecekleri işler arasında “toprağın pişirilmesi suretiyle imal olunan kiremit, tuğla, ateş tuğlası işleri ile boru, pota, künk ve benzeri inşaat ve mimari malzeme işleri” sayılmaktadır. Oysa bu işler hem gürültü, hem sıcaklık, hem de toz içeren çalışma biçimleri olması nedeniyle yönetmeliğin 2. maddesiyle açık biçimde çalışmaktadırlar.

Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’in 12. maddesinde işverenlerin İş Sözleşmesi ve Belge Yükümlülüğü kapsamındaki yükümlülükleri sıralanmaktadır. Buna göre işveren: “Çocuk ve genç işçinin velisi veya vasisine, çocuk ve genç işçinin çalıştırılacağı iş, karşılaşılabileceği riskler ve alınan önlemler hakkında bilgi verir, okula devam eden çocuk ve genç işçiden çalıştırmaya başlamadan önce, öğrenci olduğuna dair belge ister ve bu belgeyi özlük dosyasında muhafaza” eder. İşveren ayrıca “çocuk ve genç işçinin velisi veya vasisi ile yazılı iş sözleşmesi yapmak” zorundadır. Yönetmeliğin 13. maddesinde İşverenin Eğitim ve Diğer Yükümlülükleri arasında işverenin “çocuk ve genç işçilere, çalıştırmaya başlamadan önce işyerindeki riskler, işe uyum ve kanuni hakları ile işin niteliğine göre gerekli iş başı eğitimleri” vermek zorunda olduğu belirtilmektedir. Oysa yapılan saha çalışmaları bu yönetmeliğin de uygulanmadığını göstermektedir. Örneğin, Çankırı Sanayi Sitesi’nde yapılan bir çalışmada (Akyan ve Atak, 2004: 140, 141, 143, 147) çalışan çocuklarla ilgili herhangi bir düzenli kayıt bulunmadığı için çalışan çocuk sayısı tam olarak verilememektedir. Aynı çalışmanın sonuçlarına göre çalışmaya katılan toplam 47 çocuğun % 76.6’sı işe girerken sağlık muayenesinden geçirilmediğini, % 87.2’si ise periyodik sağlık muayenesinin uygulanmadığını belirtmişlerdir. Çalışmaya katılan çocukların % 61’nin sosyal güvencesinin bulunmadığı, % 66’sının iş kazası geçirdiği elde edilen bulgular arasındadır. Çalışmayı gerçekleştiren araştırmacıların gözlemlerine göre sanayi kesiminde çalışan çocuklar yoğunlukla mobilyacılık, tornacılık, oto-boyacılığı, oto-tamirciliği ve oto-elektrikçiliği alanlarında çalışmakta ve bu işyerlerinde çocukların sağlığına zarar veren tiner ve boya gibi maddeler kullanılmaktadır. Ancak çalışmada bu

zararlı maddelere karşı herhangi bir önlem alınmadığı belirtilmektedir.

Türkiye’de henüz çocuk çalışanlar ve genç işçiler için özel olarak hazırlanmış bir iş sağlığı ve güvenliği yasası bulunmamaktadır. Ancak 2012 tarihli 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu aynı zamanda 15 yaşını bitirmiş, 18 yaşını doldurmamış genç çalışanlarla ilgili düzenlemeler içermektedir. Bu yasanın 4. maddesinde işverenin yükümlülükleri arasında risk değerlendirmesi yapma, çalışanlara görev verilirken onların sağlık ve güvenlik yönünden işe uygunluğunun göz önüne alınmasına işaret edilmektedir. Yasanın 13. maddesinde çalışanların “ciddi ve yakın tehlikenin önlenemez olduğu durumlarda” işyerini veya tehlikeli bölgeyi terk ederek işten kaçınabileceği, belirlenen güvenli yere gidebileceği ve bu hareketlerinden dolayı haklarının kısıtlanamayacağı belirtilmektedir. Yasaya göre işverenler çalışanları işyerindeki riskler, önleyici ve koruyucu tedbirler ile hak ve görevleri alanında bilgilendirmek zorundadır. Ayrıca iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili konularda çalışanların görüşlerinin alınması, öneri sunma hakkının tanınması, bu alandaki görüşmelere katılımlarının sağlanmasına yer verilmektedir. Yasaya göre çalışanların işveren tarafından verilen eğitim ve talimatlar doğrultusunda yükümlülükleri bulunmaktadır. Yasa çalışanlarla ilgili söylenmesi gereken bütün sözleri “işveren ile çalışanların görev, yetki ve yükümlülükleri” başlığı altında vermekte ve özel olarak çalışanların hakları başlıklı bir bölüm içermemektedir. Böyle bir hitap ve ifade tarzının kuşkusuz çocuk ve genç çalışanlar açısından katılım, görüşlerini ve önerilerini iletme bakımından sorunlu olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda özellikle genç çalışanlara birer özne olarak hitap eden ve onların niteliklerini dikkate alarak hazırlanmış bir iş sağlığı ve güvenliği yasasının oluşturulması önemlidir.

Ulusal mevzuatta çocuk çalışanlar ve genç işçilerle ilgili özel yasa ve düzenlemeler olmamakla birlikte iş sağlığı ve güvenliğiyle ilgili yönetmeliklerde genç çalışanlarla ilgili bazı hükümler bulunduğunu belirtmek gerekir. Çalışanların İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmeliğin 7. maddesinde işyerinde çalışan onbeş yaşını bitirmiş, ancak 18 yaşını doldurmamış genç çalışanlar gibi “özel politika gerektiren grupların özellikleri dikkate alınarak gerekli eğitimlerin” verileceği belirtilmektedir. Daha önce de değinildiği gibi esas olarak onsekiz yaş altı her kişinin çocukluk kavramı içinde yer aldığı BM sözleşmelerinde yer almaktadır. Çocukların çalışma ilişkileri içinde yer alması zaten başlı başına bir sorun oluşturmaktadır. Nitekim söz konusu yönetmelik de bu duruma “özel politika gerektiren grup” tanımı ile göndermede bulunmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında özel politika gerektiren gruplar için, yani çalışan çocuklar için başlı başına özel bir eğitim vermek ve onlar için özel programlar geliştirmek yerine diğer çalışanlar için hazırlanmış eğitimlerin içine ek olarak yerleştirmek bu grupların yeterli düzeyde güvence

altına alınmadığına işaret etmektedir.

İş Sağlığı ve Güvenliği Risk Değerlendirmesi Yönetmeliğinin 7. maddesinde, çalışanların işyerinde risk değerlendirmesi yapılırken gereksinim duydukları her aşamada sürece katılarak görüşlerinin alınmasının sağlanmasına yer verilmektedir. Oysa Türkiye’deki somut çalışma koşulları ve ilişkileri göz önüne alındığında bu katılım sürecinin çocuk çalışanlar bir yana, çalışanlar için bile uygulanmasının ne kadar sorunlu olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca çocuk çalışanların büyüklerin dünyasında ne kadar ürkek ve çekinen olacağı, çalışmak zorunda kalan çocukların işini kaybetmemek için bütün koşullara boyun eğeceği açıktır. Kısaca, Türkiye’de çocuk işçiliğini teşvik eden koşulların ortadan kaldırılmasının sağlanmasına kadar çocuk çalışanların özne ve taraf olarak yer aldığı iş sağlığı ve güvenliği düzenlemelerine acilen ihtiyaç bulunmaktadır.

Eğitim-İstihdam Politikaları ve Çocuk İşçiler

AB’de olduğu gibi Türkiye’de de çocukların çalışmasıyla ilgili düzenlemeler esas olarak istihdam ve eğitim politikalarından doğrudan etkilenmektedir. Bu çerçevede ulusal istihdam stratejisinde eğitim ile istihdam arasındaki ilişkinin güçlendirilmesine yönelik izlenmesi tercih edilen politikalara bakıldığında meslek eğitiminin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Eğitim ve istihdam ilişkisini güçlendirmek için hazırlanan strateji belgesinde temel politika eksenleri içerisinde genel ve mesleki eğitimin kalitesi ve etkinliğinin artırılacağı belirtilerek, bu kapsam içinde mesleki ve teknik eğitim veren özel okulların desteklenmesi ve yenilerinin açılması amacıyla özel sektörün finansal olarak teşvik edileceğine dikkat çekilmektedir. Bu çerçevede mesleki eğitim okul ve kurumlarının işgücü piyasası ile işbirliği içinde eğitim yapmalarının sağlanacağı, meslek kuruluşları ve vakıfların eğitim kapasitesi oluşturma çalışmalarının destekleneceği, mesleki ve teknik eğitim okul ve kurumlarında yerel yönetimler ve sektör temsilcilerinin de yer alacağı yönetim modeli üzerinde çalışılacağı belirtilmektedir (UİS, 2016). Ulusal istihdam stratejinin bir bileşeni olan eğitim ve istihdam ilişkisinin güçlendirilmesi belgesine yukarıda değinilen unsurlar çerçevesinde bakıldığında eğitim çağındaki çocukların çalışma yaşamı içine katılımının artması yönünde bir etkide bulunacağı beklenebilir.

Çalışan çocuklarla ilgili diğer önemli bir politik alan Milli Eğitim Bakanlığı’nın (MEB) yetki ve sorumluluk alanında bulunan mesleki eğitim ve özel öğretim politikalarıdır. Bu kapsamda Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair 6764 sayılı ve 02.12.2016 tarihli Kanun Hükmünde Kararname ile 1986 tarihli 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu

ile 2007 tarihli 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları kanunlarında önemli değişiklikler yapılmıştır. 6764 sayılı yasanın 38. maddesiyle 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'nun 3. maddesinde yer alan tanımlara "eğitim birimi" ve "staj" tanımı eklenmiştir. Buna göre eğitim birimi; "öğrencilerin teorik ve beceri eğitimi, staj veya tamamlayıcı eğitim ile işletme personelinin eğitimi amacıyla işletmeler tarafından oluşturulan, gerekli araç, gereç ve donanıma sahip eğitim ortam", staj ise "öğrencilerin öğretim programlarıyla kazandırılması öngörülen mesleki bilgi, beceri, tutum ve davranışlarını geliştirmeleri, sektörü tanımaları, iş hayatına uyumları, gerçek üretim ve hizmet ortamında yetişmeleri amacıyla işletmede yaptıkları mesleki çalışma" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamalara bakıldığında gerek eğitim birimi, gerek staj kavramında eğitim ve çalışma ilişkisinin, dolayısıyla öğrenme ve çalışma alanlarının iç içe geçtiği görülmektedir. Nitekim staj tanımında yer alan "mesleki çalışma" kavramı da esasen bir çalışma ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Bu durum öğrencilerin işletmelerde sadece eğitim değil, aynı zamanda çalışma koşullarına bağımlı olacağını göstermektedir. Nitekim "sektörü tanımaları, iş hayatına uyum sağlamları, gerçek üretim ve hizmet ortamında yetişmeleri" ifadeleri açık biçimde eğitim-öğretimin çalışma yaşamının bir uzantısı haline getirildiğini göstermektedir.

6764 sayılı yasanın 48. maddesiyle 3308 sayılı Mesleki Eğitim Yasası'na eklenen geçici maddede stajın özendirilmesi ve ulusal istihdam stratejisinde öngörülen istihdam-eğitim işbirliğinin güçlendirilmesi için 2016-2017 eğitim ve öğretim yılı sonuna kadar öğrencilere ödenecek ücretin belirli bir kesiminin İşsizlik Sigortası Fonu'ndan devlet katkısı olarak ödeneceği ve bu düzenlemenin bakanlar kurulu yetkisiyle beş yıla kadar uzatılabileceği yer almaktadır. Devlet katkısı olarak ödenecek en büyük pay ise üçte iki ile 20'den az personel çalıştıran işletmelere verilmektedir. Aşağıda verilen rakamlarda da görüleceği gibi bu işletmeler iş kazalarının en çok yaşandığı işletmelerdir. Söz konusu yasanın 39. maddesiyle 3308 sayılı kanunun 10. maddesinde yer alan çırak olmak için 14 yaşını doldurmuş⁵, 19 yaşından gün almamış olmak ibaresi yürürlükten kaldırılmakta ve çırak olabilmek için en az ilköğretim okulu mezunu olmak koşulu da en az ortaokul veya imam-hatip ortaokulu mezunu olmak biçiminde değiştirilmektedir. Aynı yasanın 41. maddesine göre 10'dan az personel çalıştıran işletmeler de mesleki ve teknik eğitim okul ve kurumları öğrencilerine beceri eğitimi, staj ve tamamlayıcı eğitim yaptırabileceklerdir. 1986 tarihli 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanununun 18. maddesinde, 2011 tarihli 6111 Sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması İle Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 62. maddesiyle yapılan değişiklikle o tarihe

kadar “yirmi ve daha fazla personel çalıştıran işletmeler” yerine “on ve daha fazla çalıştıran işletmeler” mesleki ve teknik eğitim okul ve kurum öğrencilerine beceri eğitimi yaptırabilmektedir. Söz konusu yasa esasen kadın ve gençlerin istihdamını teşvik etmek amacını taşımaktadır ve verilen teşviklerin süresi 2020 yılına kadar uzatılmıştır. Fakat, bütüncül ve çocuk işgücünün iş sağlığı ve güvenliğini merkeze alan bir bakış açısıyla bakıldığında bu işletmelere söz konusu yetkinin verilmesi ve bu işletmelerde çalıştırılan çocuklara ödenecek ücretin üçte ikisinin İşsizlik Fonu’ndan devlet katkısı olarak ödenmesi açıkça bu işletmelerde çocukların çalıştırılmasını “teşvik” etmek anlamına gelmektedir. Oysa bilindiği gibi bu küçük işletmeler kayıt dışı istihdamın ve iş kazalarının en yoğun yaşandığı işletmelerdir.

6764 sayılı yasayla aynı zamanda 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun 12. maddesine eklenen bir fıkra ile bu kanun kapsamında açılacak mesleki ve teknik Anadolu liselerinde üretim yapılabilmesi, üretilen mallardan elde edilecek gelirin okulun eğitim, öğretim ve yönetim hizmetlerinde kullanılabilmesi, üretimde görev alan öğrenci ve personele ödenecek paya ilişkin usul ve esasların ise yönetmelikle düzenleneceği belirtilmektedir. Oysa 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun 12. maddesinde kurumların faaliyetlerini sadece kazanç sağlamak üzere düzenleyemeyeceklerine, ancak, Türk Millî Eğitiminin amaçları doğrultusunda eğitimin kalitesini yükseltmek, gelişmelerine fırsat ve imkân verecek yatırımlar ve hizmetler yapmak üzere gelir sağlayabileceklerine yer verilmektedir. Bu çerçevede bakıldığında, örneğin okul yönetimi hizmetlerinin eğitimin kalitesine ve öğrencilerin gelişmesine nasıl bir katkıda bulunacağı, ayrıca söz konusu hizmetin eğitim gören çocukların çalışmalarından elde edilen gelirden karşılanması sorgulanmaya muhtaçtır.

6764 sayılı yasayla getirilen değişikliklerin uygulamalı meslek eğitimi usta öğretici ve eğitici personel gözetim ve denetiminde işletmelerce sağlanan ortamlarda verilmesi bağlamında iş sağlığı ve güvenliği açısından sorunlu olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, Mesleki Eğitim Merkezleri’ne (MEM)⁶ devam eden öğrencilerle yapılan çalışmalar bu merkezlerde öğrencilerin yasalarda belirlenen yükümlülüklerin aksi koşullarda çalıştırıldıklarını göstermektedir. Örneğin Edirne ve Hayrabolu MEM’lerde yapılan bir çalışmada⁷ çırakların % 11.4’ü haftada 7 gün çalıştığını, % 89’u ise günde 8 saatten fazla çalıştığını belirtmişlerdir (Tokuç v.d., 2009: 158). Aynı çalışmanın sonuçlarına göre çalışmaya katılan öğrencilerin % 42.1’i “çalıştıkları ortamda sağlığa zararlı olabilecek risklerin” bulunduğunu ifade etmişlerdir. Çırakların % 68.1’i gürültülü, % 33.1’i tozlu, 29.5’i ağır kokulu, % 29.1’i patlama ve yangın riski olan bir işyerinde çalıştığını belirttikten, % 30.3’ü çalışırken ağır yük taşıdığını ifade etmişlerdir. Oysa hem çocuk işçiler, hem de uygulamalı meslek eğitimi

ile ilgili mevzuatta çocukların bu tehlikelerden arındırılmış iş ortamlarında çalıştırılmaları ve eğitilmeleri öngörülmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de hem yasal mevzuatın birbiriyle uyumlu ve bütünlüklü olması, hem de uygulanması ve denetlenmesi konusunda önemli eksiklik ve aksaklıklar olduğunun altını çizmek gerekir. Ayrıca dörder yıllık kademeli eğitim sistemiyle hem okula başlama yaşı, hem de ortaokulu bitirme yaşı öne çekildiği için çıraklığa başlama kriteri olarak getirilen ortaokul ve imam-hatip ortaokulunu bitirmiş olma koşulu çocukların daha 13 yaşında çalışma yaşamı koşulları içine atılması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede bakıldığında çırak olarak eğitim görmeye başlamış çocukların uygulamalı eğitimlerinde daha 13 yaşında hafta yedi gün, günde sekiz saat çalışma koşullarına maruz kalması beklenebilir. Diğer taraftan tasarıda özel öğretim kurumlarının anadolu mesleki ve teknik liseler açması ve buralarda üretim yaparak elde edecekleri geliri okulun giderlerinde kullanmasının öngörülmesi ve özel sektörün bu türdeki okulların açılması için teşvik edilmesi bu okullara devam eden çocukların gelir getirecek biçimde çalıştırılmalarının önünü açma riski taşımaktadır. Bu bağlamda şimdiye kadar çırak olarak çalıştırılan çocuklar için geçerli olan “ucuz işgücü” algısının (Erder ve Lordoğlu, 1993: 60), mesleki ve teknik eğitim gören öğrencilere kadar genişleyeceği ileri sürülebilir.

Diğer taraftan tasarı 10’dan az personel çalıştıran işletmelerin de mesleki ve teknik eğitim öğrencilerine tamamlayıcı eğitim, beceri eğitimi ve staj yaptırabileceklerini öngörerek bu işletmelerde çocuk emeğinin sömürünse zemin hazırlamaktadır. AB’de olduğu gibi Türkiye’de de kayıt dışı istihdamın en yoğun, iş sağlığı ve güvenliği uygulaması ve denetiminin en sorunlu olduğu işletmeler küçük işletmelerdir. Nitekim resmi istatistiklere dayanarak hazırlanan iş kazaları raporlarına göre (Birleşik Metal-İş, 2016)) “her iki iş kazasından biri 1-9 kişi çalıştıran işyerlerinde” gerçekleşmektedir. Bu çalışmalarda “küçük işletmelerde kayıt dışı iş kazası oranı % 95 olarak verilirken, 10-49 işçi çalıştıran işyerlerinde ise her üç iş kazasından ikisinin” kayıt dışı olduğu belirtilmektedir. Mesleki eğitim içinde bulunan bilgisiz, becerisiz ve deneyimsiz öğrencilerin küçük işletmelere gönderilmesi bu çocukların emeklerinin tehlikeli ve kötü koşullarda karşılıksız olarak kullanılması ve iş kazaları ve hastalıklarına daha fazla maruz kalmaları anlamına gelmektedir.

Karşılaştırma ve Sonuç

Çocukların çalıştırılmasına ilişkin AB ve Türkiye mevzuatı işveren, çocuklar ve ebeveynler bakımından karşılaştırılabilir. İşverenlerle ilgili mevzuat bağlamında bakıldığında ABİSGA’nın içerdiği çocukları ve gençleri bilgilendirme, eğitme, iş güvenliği ve sağlığıyla ilgili risk analizi yapma, önlemler alma gibi temel

sorumlulukların Türkiye’de de yasal olarak işverene yüklendiği görülmektedir. Ancak bu sorumlulukların işverenler tarafından yerine getirilmediği, yasaların ihlal edildiği, bu ihlallerin cezasız kaldığı, gerekli denetim ve takibin yapılmadığı somut iş kazası örneklerinde görülmektedir⁸. Dolayısıyla işverenlerin çocuk veya genç çalışan grubunun özellikleri konusunda eğitilmeleri, denetlenmeleri ve caydırıcı yaptırımlara muhatap olmaları gerekmektedir.

AB mevzuatında çalışan gençlerin işyeri temsilcisi ve sendikalarla iletişim içinde olmalarına dikkat çekilmekte ve ailelerin bu konuda çocuklarını eğitmeleri ve cesaretlendirmeleri önerilmektedir. Bu bağlamda Türkiye ile bir kıyaslama yapıldığında genel olarak eğitimde egemen olan “itaat kültürü” ve “eti senin kemiği benim” anlayışının genç çalışanların işyeri temsilcisi ve sendika temsilcisi ile iletişim içinde olmalarını, sorunlarını, çözüm önerilerini onlarla paylaşmalarını olumsuz biçimde etkileyeceği açıktır. Diğer taraftan ekonomik güçlükler nedeniyle ailelerin işlerini kaybetmemeleri için çocuklarını sorgulamayan, talepkar olmayan davranışlar sergilemeye yönlendirmeleri beklenebilir. Ayrıca Türkiye’de genel olarak bir örgütlenme, sendikalaşma problemi yaşanırken genç çalışanların sendikalardan uzak kalmalarının ebeveynleri tarafından önerileceği açıktır. Bu bağlamda işverenlerin, iş sağlığı uzmanlarının, çalışan çocuklar ile ailelerinin eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi gerekmektedir. ABİSGA’nın iş sağlığı ve güvenliğini başta eğitim-öğretim olmak üzere diğer politik alanların bir parçası haline getirme önerisi Türkiye’de de gerçekleştirilmelidir. İş sağlığı ve güvenliği sadece çalışma ilişkilerinin bir parçası ve bu çerçevede bir gider kalemi olarak görülmekten çıkarılmalı, bir tür “iş sağlığı ve güvenliği kültürü” oluşturulmalı ve geliştirilmelidir.

ABİSGA velilere, çocuklarının devam ettiği okullardan sağlık ve güvenlik konularında faaliyetler yapılması ve eğitimler verilmesi yönünde talepte bulunmalarını önermektedir. Türkiye’de ise Temmuz 2017’den itibaren okullarında içinde yer aldığı 50’den az çalışanı olan az tehlikeli sınıfta yer alan kurumlarda uygulanması öngörülen İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası’nın uygulanması 2020 yılına ertelenmiştir. Ayrıca sayısal sınırlama bir yana, iş sağlığı ve güvenliği uzmanı personelin çalıştırılması ancak okul müfredatına içerilecek, öğrencileri okul sürecinde iş sağlığı ve güvenliği konusunda eğitecek, bilinçlendirecek, duyarlılık oluşturacak bir dersle tamamlandığı zaman yararlı olabilecektir. Eğitim süreci çerçevesinde bakıldığında ayrıca mevsimlik tarım işçiliği yapan ailelerin çocukları için bu konunun daha elzem olduğu açıktır. Bu çocukları çalışmaya zorlayan ekonomik ve toplumsal koşullar düzeltilinceye kadar kendilerine ve ailelerine karşılaştıkları kazalar, hastalıklar, riskler konusunda eğitim verilmesi ve uygulamalı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

AB ile kıyaslandığında Türkiye mevzuatında en önemli eksiklik çalışmak zorunda olan çocukların hakların öznesi olan kişiler olarak görülmemeleri ve onları merkeze alan özel bir yasal düzenlemenin olmamasıdır. Bu bağlamda çalışma, sağlık, eğitim bakanlıkları arasında bir eşgüdüm sağlanarak çalışmak zorunda olan çocukların hakları yasal olarak tanımlanmalı ve başta çocuklar olmak üzere diğer bütün kesimler bu konuda eğitilmelidir. Çocuklara özellikle kendilerine söylenen her işi yapmak zorunda olmadıkları, gösterilen işi ret etme hakları olduğu öğretilmelidir. Ancak öncelikle ve ivedilikle Türkiye, AB ve dünyanın diğer bölgelerinde çocuklara çalışmak zorunda kalmayacakları, (ABİSGA'nın anne-babalara "çocuklarına çalışmanın oyun olmadığını" öğretme çağrısı yerine) oyun oynama, kendilerini her açıdan geliştirme olanağına sahip olacakları ekonomik ve toplumsal koşullar sağlanmalıdır.

Sonnotlar

¹ Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), ev işlerini "hane halkı fertleri tarafından kendi evlerinde gerçekleştirilen ve ekonomik faaliyet tanımının dışında kalan" faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Bu işler çocuklar da dahil olmak üzere hane halkı fertleri tarafından ücretsiz olarak gerçekleştirilen evle ilgili işleri (hane halkı için alışveriş yapma, yemek pişirme, çamaşır yıkama, ütü yapma, küçük kardeşlere veya hanede bulunana hasta fertlere bakma, evi temizleme, hanede bulunan eşyaları onarma v.b.) kapsamaktadır (tuik.gov.tr).

² Liebel ve Saadi (2011: 335, 336) Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu'nu da (UNICEF) çocukları "ekonomik kalkınma potansiyeli olarak gören" yaklaşımlardan oluşan "ittifak"a katılmakla kendi güvenilirliğine gölge düşürmekle eleştirmektedirler. Yazarlar ILO'nun çalışan çocuklarla ilgili sözleşme ve kararlarının dünyanın birçok bölgesinde uygulamada çocukların aleyhine kullanıldığını ileri sürmektedirler. Meksika, Peru ve Kolombiya gibi Güney Amerika ülkelerinde sokakta yiyecek, değişik tatlı ve şekerleme satan çocukların polisler tarafından ILO'nun en kötü biçimde çocuk işçiliğinin önlenmesi sözleşmesine dayanarak toplandıklarını veya çocuklarını birlikte pazara götüren annelerin ebeveyn sorumluluğunu yerine getirmedikleri suçlamasından korunmak için çocuklarını gizlemek zorunda kaldıklarını örnek vakalar olarak vermektedirler.

³ Jean Baptist Colbert, Fransa'da XIV. Louis döneminde 1661-1683 yılları arasında maliye bakanlığı yapmış ve onun döneminde merkantilist politikalar içeren yasa ve uygulamalar en yetkin biçimiyle uygulanmıştır (Selik, 1974: 126).

⁴ Dörr (2004: 146) İngiltere'nin Almanya'dan farklı olarak çocuk ve kadın çalışanların durumunu eş zamanlı olarak ele aldığını ve ayrıca bir işveren olarak Robert Owen'in sosyalist düşüncelerinin ve kendi işyerinde çocukların çalışmasını yasaklamasının ülkede bu alanda yapılan düzenlemelerde etkili olduğunu ileri sürmektedir.

⁵ 3308 Sayılı Mesleki Eğitim Kanun'daki çırak olabilmek için asgari yaş sınırı 1997 tarihli

4306 sayılı zorunlu kesintisiz sekiz yıllık eğitimle 13 yaşından 14 yaşına yükseltilmiştir. Mecliste yasalasmayı bekleyen bakanlar kurulu tasarısıyla bu madde ve buna bağlı olarak asgari yaş sınırı kaldırılmaktadır. Bu değişim okullaşma sürecinin dışında kalan çocuklar için olumsuz bir değişikliktir.

⁶ 3308 Sayılı Mesleki Eğitim Kanun'un 9. maddesine göre aday çırak; "ilköğretim okulunu bitirmiş olanlar, bir mesleğe hazırlık amacı ile çıraklık dönemine kadar işyerlerinde aday çırak olarak eğitilebilirler." Aynı yasanın 10. maddesine göre ise çırak olmak için; "14 yaşını doldurmuş, 19 yaşından gün almamış olmak, en az ilköğretim okulu mezunu olmak ve bünyesi ve sağlık durumu gireceği mesleğin gerektirdiği işleri yapmaya uygun olmak" olarak tanımlanmaktadır (sgk.gov.tr). Bu tanıma göre 14-18 yaş arası gençler çırak olarak çalışabilmektedirler. Diğer taraftan bu yaş grubundaki çalışanlar aynı zamanda 25425 sayılı Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik kapsamında kalmaktadırlar. Bu bağlamda her iki mevzuatın bu yaş grubuna ilişkin olmalarına dayanarak uyumlu ve birbiriyle çelişmemesi gerektiği açıktır.

⁷ Mayıs 2007 tarihinde Edirne ve Hayrabolu MEM'lerde yapılan çalışma bu merkezlere devam eden 254 kız ve erkek öğrenciyle yapılan anket çalışmasına dayanmaktadır. Çalışma esas olarak MEM'lere devam eden gençlerde sürekli kaygı durumu ve umutsuzluğun sosyo-demografik değişkenlerle ilişkisini ele almaktadır (Tokuç v.d. 2009).

⁸ Mart 2013'te ruhsatsız bir işyerinde, kayıt dışı olarak çalışan çocuk işçi Ahmet Yıldız daha hızlı çalışması amacıyla güvenlik mekanizması kapatılan pres makinesine sıkışarak hayatını kaybedince doktorlara önce trafik kazası geçirdiği söylenmiş, ancak doktorun ikna olmaması üzerine konu mahkemeye taşınmış, % 100 kusurlu bulunan işveren tutuklu yargılanırken çocuk işçinin ailesine para karşılığı uzlaşma teklif etmiş, bu teklif aile tarafından kabul edildiği halde tutukluğu devam etmiş, ancak bir sonraki mahkemede serbest bırakılarak "taksirler adam öldürmek" suçundan beş yıllık hapis cezası önce iyi hal indirimine dayanarak azaltılmış, sonra para cezasına çevrilmiş ve bunu da 24 taksitte ödemesi kararlaştırılmıştır (İşçi Sağlığı ve Güvenliği Meclisi, 2017).

Kaynakça

AB Konseyi (94/33/EG) Kararı. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:31994L0033&rid=1>. Son erişim tarihi, 27.04.2016.

Akyan M A ve Atak N (2004). Çankırı Sanayi Sitesinde Çalışan Çocuklar ve Çalışma Koşulları. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57(53), 139-151. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/36/199/1616.pdf>. Son erişim tarihi, 16. 02. 2016.

Birleşik Metal-İş (2016). İş Cinayetleri ve Kayıtdışlık Raporu. http://birlesikmetal.org/basin/ba_2016/ba_2016-04-28_rapor.pdf. Son erişim tarihi, 4.05.2016.

Bönig J (2012). Zur Geschichte der Kinderarbeit in Deutschland und Europa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 62 Jahrgang, 43/2012, 3-9. <http://www.bpb.de/apuz/146093/kinderarbeit>. Son erişim tarihi, 21.06.2016.

Demir F (2010). Çalışma Hayatında Çocukların Korunması, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Özel Sayı, 2010, 547-577. <http://hukuk.deu.edu.tr/dosyalar/dergiler/dergimiz-12-ozel/2-ozel/1-fevzidemir.pdf>. Son erişim tarihi, 29. 09. 2017.

DiSK-AR (2015). Türkiye’de Çocuk İşçiliği Gerçeği Raporu-2015 <http://disk.org.tr/2015/04/disk-ar-turkiyede-cocuk-isciligi-gercegi-raporu-2015/>. Son erişim tarihi, 17.02.2016.

Dörr N (2004). 165 Jahre Einschraenkung der Kinderarbeit in Preussen: Ein Beitrag zum Beginn Sozialgesetzgebung in Deutschland. *Menschen RechtsMagazin*, Heft2/2004, 141-151. http://www.lehrer-wichert.de/uploads/seite_141_151.pdf. Son erişim tarihi, 07. 03. 2016.

Erder S ve Lordoğlu K (1993). *Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine: Bir Alan Araştırması*. <http://www.fes-tuerkei.org/media/pdf/Publikationen%20Archiv/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Sonu%C3%A7lar%C4%B1/1993/Geleneksek%20%C3%87%C4%B1raklı%C4%B1ktan%20%C3%87ocuk%20Eme%C4%9Fine%20Bir%20Alan%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1.pdf>. Son erişim tarihi, 12.05.2016.

Günöz M (2007). *Türkiye’de Çocuk İşçiliği Sorunu ve Çözüm Önerileri*. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi. Ankara: 2007. [http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/uzmanlik_tezleri/MUSTAFA%20G%C3%9CN%C3%96Z%20\(T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE%20%C3%87OCUK%20%C4%B0%C5%9E%C3%87%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20SORUNU%20VE%20%C3%87%C3%96Z%C3%9CM%20%C3%96NER%C4%B0.pdf](http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/uzmanlik_tezleri/MUSTAFA%20G%C3%9CN%C3%96Z%20(T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE%20%C3%87OCUK%20%C4%B0%C5%9E%C3%87%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20SORUNU%20VE%20%C3%87%C3%96Z%C3%9CM%20%C3%96NER%C4%B0.pdf). Son erişim tarihi, 3. 02. 2016.

ILO 182 nolu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliği’nin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi. http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377311/lang--tr/index.htm. Son erişim tarihi, 9.02.2016.

ILO (2006). Das Ende der Kinderarbeit-zum Greifen nah. <http://www.ilo.int/public/german/standards/relm/ilc/ilc95/pdf/rep-i-b.pdf>. Son erişim tarihi, 21.06.2016.

ILO 138 NO’lu Asgari Yaş Sözleşmesi. http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377287/lang--tr/index.htm. Son erişim tarihi, 9. 02. 2016.

İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (İSGK) . <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf>. Son erişim tarihi, 25. 09. 2017.

İşçi Sağlığı ve Güvenliği Meclisi (2017). 2016 yılında en az 1970 işçi yaşamını yitirdi.

http://www.guvenlicalisma.org/index.php?option=com_content&view=article&id=18379:2016-yilinda-en-az-1970-isci-yasamini-yitirdi&catid=149:is-cinayetleri-raporlari&Itemid=236. Son erişim tarihi, 25.09.2017.

Karatay A (2007). *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*. Marmara Üniv., Sos. Bil. Enst., Doktora Tezi. <http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2009/07/cumhuriyet-donemi-korunmaya-muhtac-cocuklara-iliskin-politikanin-olusumu.pdf>. Son erişim tarihi, 21.06.2016.

KOM (91/543). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:51991PC0543&rid=1>. Son erişim tarihi, 26.04.2016.

KOM (2004/0105). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?qid=1461673156471&uri=CELEX:52004DC0105>. Son erişim tarihi, 26.04.2016.

KOM (67/125/EWG). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:31967H0125&rid=2>. Son erişim tarihi, 26.04.2016.

Kuschnerreit J (2001). Handelspolitik gegen Kinderarbeit? Die begrenzte Wirksamkeit von Sozialklauseln. *IPG 3/2001*, 287-302. <http://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2001-3/artkuschnerreit.pdf>. Son erişim tarihi, 08.03.2016.

Liebel M ve Saadi I (2011). Kinderarbeit und ihre Ausrottung bleiben ein Mysterium. Anmerkungen zum Child Labour Report 2010 der Internationalen Arbeitsorganisation. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung*, Heft 3-2011, 333.337. <http://www.budrich-journals.de/index.php/diskurs/article/viewFile/5463/4603>. (Son erişim tarihi, 04.40.2016.

Marx K (2007). *Felsefenin Sefaleti*. Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları.

Mesleki Eğitim Kanunu (MEK). <http://mevzuat.meb.gov.tr/html/3.html>. Son erişim tarihi, 25.09.2017.

Onur B (2005). *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.

OSHA-EU (2006). Ihr Recht auf einen sicheren und gesunden Arbeitsplatz-Hinweise für jungen Menschen. <https://osha.europa.eu/de/tools-and-publications/publications/factsheets/65/view/>. Son erişim tarihi, 27. 04. 2016.

OSHA-EU (2013). Mehrjaeriges Strategieprogramm (MSP) 2014-2020. <https://osha.europa.eu/de/tools-and-publications/publications/corporate/eu-osha-multi-annual-strategic-programme-2014-2020/view>. Son erişim tarihi, 12.05.2016.

OSHA-EU (2016a). Sicherheit junger Arbeitnehmer-Hinweise für Arbeitgeber. <https://osha.europa.eu/de/tools-and-publications/publications/factsheets/61/view/>. Son erişim tarihi, 10.05.2016.

OSHA-EU (2016b). Sicherheit junger Arbeitnehmer-Hinweise für Aufsichtführende. <https://osha.europa.eu/de/tools-and-publications/publications/factsheets/62/view/>. Son erişim tarihi, 10.05.2016.

OSHA-EU (2016c). Sicherheit junger Arbeitnehmer- Hinweise für Eltern. <https://osha.europa.eu/de/tools-and-publications/publications/factsheets/63/view/>. Son erişim tarihi, 10.05.2016.

Özbek N (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

ProNATS. <http://www.pronats.de/informationen/faqs/definition-von-kinderarbeit/>. Son erişim tarihi, 05.40.2016.

Selik M (1974). *100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Tokuç B Evren SMH ve Ekuklu G. (2009). Edirne ve Hayrabolu Mesleki Eğitim Merkezi Öğrencilerinde Umutsuzluk ve Sürekli Kaygı Düzeyleri. *TAF Preventive Medicine Buletin*, 2009: 8(2), 155-160, <http://www.scopemed.org/fulltextpdf.php?mno=528>. Son erişim tarihi, 12.02. 2016.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2013). Çocuk İşgücü Anketleri Sonuçları 2012. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659#>. Son erişim tarihi, 9.02. 2016.

UİS (Ulusal İstihdam Stratejisi) (2016). Eğitim ve İstihdam İlişkisinin Güçlendirilmesi. <http://www.uis.gov.tr/media/1382/e%C4%9Fitim-%C4%B0stihdam-%C4%B0li%C5%9Fkisinin-gue%C3%A7lendirilmesi-tpe.pdf>. Son erişim tarihi, 3. 05. 2016.

Yıldız A (2016). Türkiye'de Adaletin ve Çocuk İşçiliğinin Özeti. http://www.guvenlialisma.org/index.php?option=com_content&view=article&id=12274:ahmet-yildiz-turkiyede-adaletin-ve-cocuk-isciliginin-ozeti&catid=153:cocuk-iscilik&Itemid=242. Son erişim tarihi, 13.05.2016.

Kimlik Zemini Olarak Dergiler, Anmalar ve Bildiriler: Tevhid Dergisi Örneği

Ali Murat İrat, e-posta: ali.murat.irat@neu.edu.tr

Özet

Türkiye Hizbullahı, Lübnan’da bulunan Şii Hizbullah’tan amaç ve örgütsel yapı olarak farklı olan, silahlı propaganda yöntemini benimsemiş, amacı özellikle Kürtlerin bulunduğu coğrafyada bir İslam Devleti kurmak olan illegal bir örgüttür. Türkiye kamuoyu tarafından muhaliflerine uyguladıkları “domuzbağı cinayetleriyle” tanınan ve hakkında yapılan araştırma ve çalışmalarda genel olarak terör ve şiddet bağlamında analiz edilmiş olan Hizbullah, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, yaygın bir örgütlenme ağına sahiptir. Bu bağlamda Hizbullah’ın Kürt kimliğine ilişkin söyleminin analiz edilmesi ve kısıtlı kaynakların ortaya konulması bu alandaki çalışmalara önemli bir katkı sunacaktır.

Hizbullah bölgedeki etkinliğini yalnızca şiddetle değil aynı zamanda entelektüel faaliyetlerle sağlamakta, siyasal söylemini ise cami ve medrese örgütlenmeleri, çeşitli yayın faaliyetleri ve dernekler ve siyasal partilerle oluşturmuştur. Son yıllarda özellikle Veliöğlü Anmaları ve Kutlu Doğum Haftası Etkinlikleri ve Hizbullah Düşünleri gibi ritüellerle de bölgede etkinliğini artırmıştır.

Hizbullah, paradoksal olarak, PKK-Abdullah Öcalan ve HDP çizgisiyle tanımlayabileceğimiz Ana Akım Kürt Hareketi’nin kimlik inşasını güçlendirecek şekilde Kürt etnik kimliğinin bileşenleri üzerine söylem geliştirmiş ve Kürtlerin müstakil bir halk olarak anılmasına ve “Kürtlerin yurdu olarak Kürdistan”ın tarihsel bir perspektife oturtulmasına katkı sunmuştur. Bu makalenin dikkat çekmek istediği nokta, Hizbullahın Kürt kimliği konusunda, karşıtı olduğu ana akım Kürt hareketiyle paralel bir söylem geliştirmiş olmasıdır. Başka bir deyişle, Hizbullah bir taraftan ana akım kürt hareketiyle mücadele ederken, bir yandan da Kürtlerin müstakil bir halk olarak tanınmasını destekleyen bir söylem benimsemiştir.

Bu çalışmada, Hizbullah’ın yayın organlarından birisi olarak kabul edilen Tevhid dergisinde yayınlanan makaleler ve örgütün lideri Hüseyin Veliöğlü’nün mezarı başındaki anmalarda yapılan konuşmaların, Kürt etnik kimliğini oluşturan ortak yurt, ortak tarih, ortak mitler ve Kürtçe gibi unsurlarla ilgili olarak nasıl bir söylem oluşturduğu inceleneyecektir. Hizbullah lideri Hüseyin Veliöğlü öldürüldükten sonra Hizbullah örgütü çevresi tarafından kurulan Mustazaf Der ve Hüda Par gibi örgütlerin programları, basın bildirimleri ve yöneticiler tarafından yapılan konuşmalar bu bağlamda analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hizbullah, Kürt, Kimlik, Hüda Par, İslam

Journals, Memoirs, and Declarations as an Identity Space of Hezbollah: The Case of Tevhid Magazine

Abstract

Hezbollah in Turkey, which is different from the Shiite Hezbollah in Lebanon as aim and organizational structure, is an illegal organization adopting armed propaganda, and aims to establish an Islamic State especially in the geographical region where the Kurds are located. Hezbollah, recognized by the Turkish public for its “hogtied” killings, and analyzed in the context of terrorism and violence in researches and studies, has a widespread organizational network in the Kurdish regions. In this context, the analysis of Hezbollah’s discourse on Kurdish identity and the introduction of limited resources will make an important contribution to the work in this area.

Hezbollah has provided not only violence but also intellectual activities in the region, and its political rhetoric has formed with mosque and madrasa organizations, various broadcasting activities, associations and political parties. In recent years, especially with the Velioglu Memorials and Blessed Birthday Events and Hizbullah Weddings rituals have increased the effectiveness of the region.

Hezbollah, paradoxically, developed discourses on the components of the Kurdish ethnic identity strengthening the identity construction of the Mainstream Kurdish Movement, which we can define with the PKK-Abdullah Ocalan and the HDP line, and contributed to the recognition of the Kurds as independent peoples and “Kurdistan as a historical country of the Kurds”. The point that this article draws attention is that Hezbollah has developed a discourse on Kurdish identity parallel to the mainstream Kurdish movement, which is opposed to it. In other words, while Hezbollah fought against the mainstream Kurdish movement from one side, it adopted a rhetoric that promoted the recognition of Kurds as an independent people.

In this study, the articles published in the Tevhid magazine, considered as one of Hezbollah’s publications, and the speeches made at the tomb of Hüseyin Velioglu, leader of the organization, and a discourse about Kurdish ethnic identity such as common homeland, common history, common myths and Kurdish language will be examined. The programs of the organizations such as Mustazaf Der and Huda Par, established by the Hezbollah organization after the death of Hizbullah leader Hussein Velioglu, will also be analyzed in this context.

Key Words: Hezbollah, Kurd, Identity, Huda Par, Islam

Giriş

İslamcı Hizbullah Örgütü Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hakkında en az şey bilinen ve buna karşın adından oldukça fazla söz ettiren örgütlerden birisidir. 1980'lerin ortasından itibaren, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerde, örgütlenme çalışmalarına ve eylemlere başlayan Hizbullah, hızla örgütlenmiş ve özellikle başta PKK olmak üzere bölgede etkin olan diğer Kürt örgütleriyle çatışmaya girmiştir. Liderleri Hüseyin Velioğlu'nun bir emniyet operasyonu ile öldürüldüğü 2000 yılına kadar geçen süreç, amacı İslami bir devlet kurmak olan Hizbullah'ın en karanlık dönemidir. Bu "karanlık dönem" ve sonrasındaki dernek ve parti çalışmalarıyla Hizbullah hakkında bugüne kadar yapılan araştırmaların çoğunluğu, Hizbullahı ve onunla ilişkili olarak yaşanan olayları terör ve şiddet meselesi bağlamında ele almış ve fakat Hizbullah'ın bizzat bölgede Kürt kimliğinin oluşumu ve gelişimi üzerine etkilerini ihmal etmiştir. Hizbullah'ın hem "karanlık dönemine" hem de sonraki yasal faaliyetlerine ilişkin verilerin kısıtlı olması, örgütün adının sürekli şiddet ve terör olaylarıyla birlikte anılması Hizbullahi söylemin Kürtlerin etnik kimliklerinin oluşumu ve gelişimine ilişkin katkısının da gözardı edilmesine neden olmuştur. Bu çalışmada Hizbullah'ın Kürt kimliğine ilişkin nasıl bir söylemsel inşa faaliyetinde bulunduğu eldeki kısıtlı kaynaklar aracılığıyla gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda makale Hizbullah'ın yayın faaliyetlerinden birisi olan dergilere, basın açıklamalarına, parti programlarına, konuşmalara ve yine Hizbullah'la ilişkili olduğu bilinen anmalara yönelecektir. Hizbullah'ın seküler bir hareket olan PKK'den farklı olarak İslamcı bir kimlikle gerçekleştirmeye çalıştığı söylemsel kimlik inşasının önemi Kürt kimliğinin iki farklı uluslaşma projesi tarafındanele alınmasıdır. Kürtler kendi kimlikleriyle olan ilişkisini bu iki farklı uluslaşma projesi tarafından kurgulamaktadır.

Dolayısıyla Hizbullah'ın söylem analizinin yapılması ve özellikle Kürt kimliğine ilişkin yaklaşımının tespit edilebilmesi için Hizbullahi söyleme yakınlığıyla bilinen kısıtlı yayınlardan *Tevhid* dergisi incelenecek ve sonrasında Hizbullah'ın kendisini görünür kıldığı bazı ritüellerdeki konuşma ve metinler söylem analizine tabi tutulacaktır.

Tevhid dergisi 1991-1993 yılları arasında yayınlanmış ve Hizbullah'a yakın isimlerin yazdığı bu dergide Kürt kimliğine ilişkin bir çok makale ve söyleşi basılmıştır. Çalışmamızda *Tevhid* dergisinin bütün sayıları gözden geçirilmiş ve Kürt kimliğinin kurucu unsurları olarak tanımlayabileceğimiz ortak coğrafya, ortak tarih, ortak gelecek kaygısı ve Kürt diline ilişkin bütün makaleler taranarak söylem analizine tabii tutulmuştur.

Ancak Hizbullah'ın kurucusu ve lideri Hüseyin Velioğlu'nun öldürüldüğü

2000 yılından sonra cemaat bir sessizliğe bürünmüş ve faaliyet alanını yasal örgütlenmelerle genişletmeye çalışmıştır. Hizballahi tabanın 2000 yılından sonra ortaya çıkan önemli örgütü Mustazaf Der ve onun 2012 yılında kapatılmasından sonra kurulan Hüda Par'dır. Hüda-Par'ın kuruluşuna kadar geçen süre özellikle Hizballah örgütü liderlerinin yakalanıp yargılandığı ve Mustazaf Der'in bu süre zarfında çekişen bir politik tavırla faaliyetlerini yürütmeye çalıştığı yıllardır. Hizballah'ın ikinci dönemi olarak tanımlayabileceğimiz bu dönem Hüda-Par'ın kuruluşuyla birlikte yeni bir döneme evrilmiştir. Bu dönemde Hizballahi söylemi analiz edebilmek için çalışmamızda Mustazaf Der'in bütün basın bildirimleri incelenmiş bunun yanı sıra Hüseyin Velioglu anmaları ve bu anmalarda yapılan konuşmalar da analiz edilmiştir. 2012 yılından itibaren internet ortamına aktarılan bu anmalar ve yapılan konuşmaların tamamına internet üzerinden ulaşmak mümkündür. Zaman zaman Kürtçe yapılan konuşmaların içeriği konuya hakim, Kürtçe bilen kişiler tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve bizlere sunulmuştur. Bu anmalarda da Kürt kimliğinin unsurları üzerine yapılan konuşmalar ve vurgular analiz edilmiştir.

Hizballahi tabanın, Mustazaf Der'in 2012 yılında kapatılmasından sonra siyasal bir parti olarak 2013 yılında Hüda Par'ı kurduğu bilinmektedir. Hizballahi söylemin üçüncü dönemi olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde de yine Kürt kimliğine ilişkin söylemler parti programı ve parti yöneticilerinin farklı zamanlarda konuya ilişkin yapmış oldukları açıklamalar ve konuşmalar analiz edilmiştir.

Hizballahi Söylemin Kimlikle İlk İmtihani: *Tevhid* Dergisi

Özellikle 12 Eylül askeri darbesinden sonraki dönemde –yalnızca bir sınıflandırma kolaylığı sağlaması bakımından- Kürt sağı olarak da tanımlayabileceğimiz iki büyük Kürt hareketinin –Hizballah ve Nurcu Zehra Vakfı Çevresi- düşünsel bazda zemin olarak kullandığı beş önemli dergi mevcuttu. Bunlar, *Girişim*, *Dava*, *Tevhid*, *Nûbihar* ve *Yeni Zemin*'di (Bunlardan yalnızca *Nûbihar* tamamı Kürtçe olarak yayınlanmaktaydı ve bu dergi 1992'den günümüze kadar da Zazaca bir sayısı hariç tamamı Kürtçe olarak yayınlanmıştı). Bunların arasında *Tevhid* dergisi Hizballahi söyleme yakındı ve söz konusu tabanın görüşlerini yansıtması açısından da önemliydi.

Yayın yönetmenliğini Mehmet Metiner'in yaptığı ve 1986-1990 yılları arasında yayınlanan *Girişim* dergisi Kürt sorununu “ümme sorununun” bir parçası olarak dile getirmiş ve Kürtleri ümmetin yetimleri olarak kodlayarak meselenin İslami bir çözümde son bulacağını vurgulayan yayınlar yapmıştı. Bu dönem Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde çeşitli İslami örgütlerin örgütlenme

çalışmalarına hız verdiği bir zaman dilimiydi. Kürtler kendilerini ve Kürt kimliğini yeniden tanımlamaya çalışacak bir başka hareketle, Hizbullah’la da bu dönemde tanışmaya başlamıştı.

Hizbullah, 1980’lerin ortalarına doğru Hüseyin Velioğlu¹ tarafından kurulan ve Batman merkez olmak üzere Kürt yerleşim yerlerinde hızlı ve etkin örgütlenme faaliyetleriyle yaygınlaşmış bir örgüttü. Hizbullah ve lideri Hüseyin Velioğlu örgütlenme faaliyetlerini bölgede etkin ve nüfuzu olan meclisler ve seydarlar arasında başlatmış ve ümmeti bir üst kimlik olarak kurgulamış olsa da Kürdistan, Kürt dili ve Kürdistanî söylem Hizbullah’ın başat söylemi olarak örgütlenme faaliyetlerinde yerini almıştı. Hizbullah’ın “Kürdistanî” söylemi ve Kürt kimliğiyle olan ilişkisi üç döneme ayrılabilir. Türkiye Hizbullah’ı kuruluş ve yayılma yılları olan 1980’lerden, liderleri Hüseyin Velioğlu’nun öldürüldüğü 2000 yılındaki Beykoz Operasyonu’na kadar geçen sürede oldukça kapalı bir örgüt olarak kalmış ve bu süre zarfında örgütün ideolojisi ile ilgili bütün doküman, kitap ya da belgeler operasyon sonrasında emniyetin eline geçmiştir. Hizbullah’ın bu süre içerisinde İhvan yazarlarıyla birlikte Said-i Nursî’nin Risalelerini referans olarak aldığı bilinmektedir (Kurt, 2015: 42-43). Günümüzde Hizbullah’ın içinden, Hizbullah’ın Kürt kimliğine yaklaşımına ve ideolojisine dair söylemleri analiz edebilmek için yararlanılacak kaynaklar oldukça kısıtlıdır. Bu süreç içerisinde döneme ilişkin tanıklıklar ve yapılan saha çalışmalarından elde edilen veriler, Hizbullah için örgütlenmede asıl zeminin “ümmet kimliği” olduğunu göstermektedir. Ümmet, bir üst ve asıl kimlik olarak, bütün kavimlere, etnik gruplara ve milletlere kimliklerini korumak ve geliştirmek hakkını vererek onları kapsamaktadır. Buradan hareketle, Hizbullah’ın ilk döneminde Kürdistanî bir söylemin -yeterli veriler olmamasına karşın- henüz tam olarak gelişmediğini ileri sürmek mümkündür. Özellikle Velioğlu’nun polis tarafından öldürüldüğü Beykoz Operasyonu’na kadar geçen süreçte Kürt kimliğinin İslami kimlikten daha geride olduğu, Kürtlük ve Kürt aidiyetinin dini referanslar yoluyla İslamcı ideolojik söylem içerisinde eritildiğini (Kurt, 2015: 141) görmekteyiz. Kürtlük ve Kürt kimliği vurgusu zaman zaman dillendirilse de Hizbullah Cemaati içerisinde –en azından başlangıç ve yayılma yıllarında- Kürt kimliğine yapılan vurgunun hoş karşılanmadığı (Kurt, 2015: 155) ve Kürdistanî söylemin zaman zaman ancak bireysel olarak ön plana çıktığı da görülmektedir. Fakat 17 Ocak 2012 yılında Hizbullah cemaati tarafından yayınlanan “*Hizbullah Cemaati Manifestosu*”nda “Kürd ve Kürdistan Meselesi” adında bir bölüm açılmış ve Kürdistan ve Kürt kimliğine ilişkin net bir söylem ortaya konulmuştur (Ancak Hüseyin Velioğlu’nun bu konuya dair kişisel düşüncelerine ilişkin herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır).

Hizbullah’ın Hüseyin Velioğlu’nun liderliğindeki bu “karanlık” döneminde

Kürt kimliğine ilişkin nasıl bir yaklaşımının olduğunu, Kürt kimliğinin sınırlarını, coğrafya, tarih, kültür ve dil bağlamında nerede konumlandığını daha sonra Hizbullah tarafından öldürülecek olan Menzil grubu lideri Fidan Güngör ve Hizbullah hareketi içinden de bir çok kişinin yazdığı İslamcı *Tevhid* dergisinde görmek mümkündür. Süleyman Gündüz'ün yayın yönetmenliğini yaptığı *Tevhid* dergisi 1990 Ocak ayı itibariyle aylık olarak çıkmaya başlamıştı. *Tevhid* dergisi son sayılarına doğru daha çok dünyadan ve Türkiye'den haber-yorum yazılarını ön plana çıkartmaya başlamıştı. Bu içerik yönelimi ve ağırlığı *Tevhid*'i iki yıllık yayın hayatından sonra haftalık *Selam* gazetesine evirdi.

Tevhid'de kullanılan dil ve kavramlar Hizbullah'ın ve ona yakın bir söylem kullanan Menzil grubunun "Kürdistan" ve Kürt kimliğine ilişkin düşünce dünyasını tanımlayabilmek için önemli veriler sunmaktaydı. Kürt kimliği ve Kürt meselesi *Girişim* dergisi tarafından dolaylı olarak ve özellikle Irak Kürtleri üzerinden gündeme taşınırken *Tevhid* dergisi bu meseleyi açıkça tartışmaya başlamış hatta "seküler-Kemalist rejim" doğrudan hedef tahtasına oturtulmuştu. *Tevhid* dergisinde Kürdi ve İslami mücadelenin ve Kürtlüğün öne çıkan figürü ise kuşkusuz Şeyh Said'di. Hizbullah'ın kuruluş yıllarından sonra, 1990'ların başında, Hizbullah'a "rakip" bir örgütlenme içerisinde olan ve Hizbullah tarafından kaçırılıp öldürüldüğü ileri sürülen Menzil Grubu lideri Fidan Güngör, Şeyh Said ayaklanması nedeniyle "Kürdistan ve Müslüman Kürtlerin topluca cezalandırıldığını" belirtirken şunları da eklemekteydi (Güngör, 1991: 13):

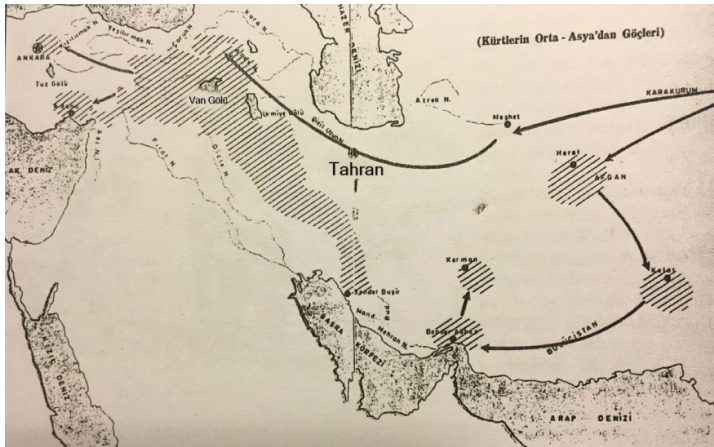
Bu ceza, zulüm, işkence, katliam ve soykırma dönüşür. İslam adına her ne değer varsa ayak altına alınır. Birçok cami ve medrese ya kapatılır, ya da askeri birliklerce ahır olarak kullanılır. İslam'ın izzet ve şerefi ayaklar altına alınır. Müslümanım bile demek suç sayılır. Çok sayıda aile sürgüne gönderilerek mal varlıklarına el koyulur. Kürdistan halkı, hala bu olayın psikolojisinden kurtulamamış, ürkek ve çekingenliğini atamamıştır.

Güngör burada Şeyh Said Ayaklanması'nı Kürtler açısından travmatik bir an olarak sabitlemekte ve ayaklanmanın ve ayaklanmaya karşı takınılan tavrın İslami değerlerle olan bağını kurarak bugüne mesaj vermektedir. İslami değerleri ayaklar altına alan ve "soykırım" uygulayan rejime karşı "Kürdistan halkı" çekingenliğini atmalıydı. Şeyh Said bu bağlamda önemli bir figürdü ve Kürtlerin örnek alması gereken tarihi bir şahsiyet olarak bundan sonra da gündemde tutulacaktı.

Örneğin derginin 1991 yılı Haziran sayısında Şeyh Said "Kürt halkının ulusal kimlik ve varlığına canlılık kazandıran bir önder" olarak tanıtılırken (Fırat, 1991: 9), Şeyh Said ve diğer bazı "Müslümanların" önder olarak yeniden tanımlanmaya

başladığı görülmektedir. O dönemde Helsinki Yurttaşlar Meclisi Milliyetler Komitesi'nin Kürt Sorunu üzerine düzenlediği bir konferansta Altan Tan şunları söylemişti: “Kürt tarihine baktığımızda, bu millet adına başkaldırıların Şeyh Said ve diğer Müslüman önderler olduğunu görürüz.” (Demirhan, 1992: 71) *Tevhid* dergisi, Altan Tan'ın özetlediği gibi “Kürt milleti” adına başkaldırıların “müslüman önderler” olduğunu her fırsatta vurgulamakta ve *Girişim* dergisinin söylemini bir adım ileriye taşımaktaydı.

“Kürdistan”ın açık bir şekilde Kürtlerin tarihsel yurdu olarak tanımlandığı dergide, Fidan Güngör'ün Kürdistan üzerine yazdıkları, bu bağlamda, oldukça önemliydi. Güngör, Kürdistan'ı “tarihselliği içinde” ele alırken, sınırlarının “Fırat'tan Urmiye'ye, Süleymaniye'den Erivan'a kadar uzandığını” belirtmekte (Güngör, 1991: 14) ve Kürdistan tarihinden örnekler verirken Kürdistan'ın diğer parçalarına da değinip, Kürtlerin ulus devlet olma arzularının arttığını söylemekteydi (Güngör, 1991: 14). Derginin aynı sayısında yazan Altan Tan da Kürtlerin kökeniyle birlikte bir Kürt tipolojisi de vermekte ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bir bölgeden Kürdistan olarak bahsetmekteydi (Tan, 1991: 15). Dergi genel olarak İslamcı camiadan isimlere yer açsa da zaman zaman İsmail Beşikçi (Beşikçi, 1991: 9-10) ve Yalçın Küçük gibi “sol cenahtan” isimlerin de dergide yazdıkları ya da röportaj verdikleri görülecekti (Demirhan, 1991: 13). Ancak 1990'lı yılların başında PKK ile Hizbullah arasında başlayan ve ciddi bir şekilde tırmanan çatışmalar sonrasında derginin söylemi de değişecek ve sol ve Marksizm karşıtı çizgi daha belirgin hale gelirken bu tür yazarlara artık yer verilmemeye başlanacaktı.

Harita 1: Ocak 1992'de *Tevhid* dergisinde yayımlanan ve Kürtlerin meskun olduğu coğrafyanın tespiti için konulduğu söylenen harita (Haritalarda bazı yer isimlerinin netleştirilmesi dışında herhangi bir oynama yapılmamıştır).

Derginin 2. yılının ilk sayısı olan Ocak 1992 sayısında ise “İslami Direniş Seferberliği” başlıklı Başyazı’nın içerisinde bir Kürdistan haritası yayımlanmıştı. Haritanın “Kürtlerin Orta Asya’dan göç ettiklerine” dair görüşleri safсата olarak değerlendirmek ve şu anda Kürtlerin meskun olduğu coğrafyanın tespiti için konulduğu söylenmekteydi (Tevhid, Ocak 1992: 15). Bu harita, hem Kürtleri resmi söylemin dışında konumlaması hem de onlara kendi köklerine ilişkin bir veri sunması açısından önemliydi.

Ulusçuluk, PKK, Kemalizm ve Şeyh Said

Tevhid dergisi “İslami Açından Kemalizm” başlığını taşıyan dosyasında 1992 yılını “İslami Direniş Seferberliği” olarak tanımlarken özellikle hem Kemalizm’le hem de Türk İslamcılarıyla bir hesaplaşma içine girmişti. Unutulmaması gereken şey, bu dönemde Hizbullah’ın hem Menzil grubu hem de PKK ile olan çatışmalarının sürdüğüdür. Burada amaç, bu çatışma ve mücadelelerin ortasında Hizbullah Cemaati tabanına bir “seferberlik” çağrısıydı. Kemalizmin Kürt politikasının anlatıldığı bu sayıda şunlar yazılmaktaydı:

Ülkenin müdafaası söz konusu olduğunda; Kürtler, kardeş ve kurtarıcı... Kemalizmin eleştirisinde olsun, İslamın özüne dönüş çalışmalarında olsun Müslümanların üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirdiklerinden bahsedememekteyiz... 1930’larda konuşulan her Kürtçe kelime için bir kuruş ceza kesiliyormuş... Doğrusu Kemalizm’in baş kurbanlarından Kürtlere ve Kürt coğrafyasına karşı günümüz müslüman aydın yazarlarının bakış ve tavrı daha iç açıcı değil. Kürt demenin Kürtçülük, coğrafi bir bölge adı olan Kürdistan’ın telaffuz edilmesinin, son Türk devletini parçalama hain düşüncesi ile özdeş sayıldığı resmi söylem ile kesişen tanım ve iddiaların, kimi Müslüman tarafından aynen tekrarlanması üzücü bir vakiadır. (*Tevhid*, Ocak 1992: 14)

Dergi bu söylemiyle hem Türk-İslamcı anlayışla arasına mesafe koymakta hem de Türk İslamcılarda Türk kimliğinin daha baskın geldiği ve bu durumun Kürtler ve Kürt coğrafyası için problemli olduğunu vurgulamaktaydı (*Tevhid*, Ocak 1992: 14).

Dergide dikkat çeken bir başka şey de Kürt ulusçuluğunun Şeyh Said ve mücadelesi üzerinden inşa edilmesi ve bu yapılırken de Şeyh Said’in İslami kimliği vurgulanarak PKK’nin seküler tavrından ayrı düşölmeye çalışılmasıydı. PKK, dergiye göre, Kemalizmin Kürt modeliydi. 1992 Haziran sayısında Şeyh Said’in torunlarından Doğru Yol Partisi (DYP) milletvekili Melik Fırat, RP MKYK üyesi Fuad Fırat, RP Erzurum Milletvekili Abdülillah Fırat ve Altan Tan’dan bu konuda görüşler alınmıştı. Altan Tan (*Tevhid*, Haziran 1992: 17) Şeyh Said

başkaldırısını “Tüm ulusal hakları gaspedilen Kürt milletinin meşru haklarını İslam hukuku çerçevesinde İslami bir kimlikle arama mücadelesi” olarak tanımlarken, Fuad Fırat’la yapılan görüşmede, Fırat şunları söylemekteydi:

Eğer Kürt halkını beşeri sistemlerle kurtarmaya çalışırsak, Kürtler bu sefer kendi halkından zulüm görecektir. Kendi halkına riyaset edenlerin zulmüne uğrayacaktır. Mesela Abdullah Öcalan, faraza Kürdistan’ı kursa, dün İsmet İnönü ve Kemalistlerin yaptığını bu sefer o yapacaktır. (*Tevhid*, Haziran 1992: 14)

Bu sözler aslında Kürt sağının PKK’ye bakışını net bir şekilde yansıtmaya açısından önemliydi. Ulusçuluk Kürt Sağı için Kemalizmden ve PKK’nin de -ulusçu tavrından dolayı- Kürtlere Kemalist modelden başka bir model getirmesi imkansızdı.

Aynı sayıda Fedli Yayla da “TC Kürdistanı’nın bugün her zamankinden daha fazla Şeyh Said ve mücadelesinin telkinine ihtiyaç duyduğunu” söylerken, Abdüllillah Fırat (*Tevhid*, Haziran 1992: 21-23) “Artık milyonlarca Şeyh Said vardır. Şeyh Said’in davasının idamesi için mücadele verenler vardır. Ölümünden, işkenceden ve mahrumiyetten korkmayan binlerce insan görüyoruz... Şeyh Said’e askerlik eden mazlum Kürt halkını da unutmamak gerekir. Bugün fikirleri her nerede olursa olsun, elbette onların dönüp dayanacağı nokta Şeyh Said misyonu olacaktır” demektedir ve Şeyh Said’i “mazlum Kürt halkının” mitolojik bir lideri konumuna yerleştirmekteydi. Melik Fırat da kendisiyle yapılan röportajda kendisine sorulan “İslam dışı ve İslam karşıtı Kürd ulusal hareketi, İslam’la zıtlaşan tavrını devam ettirme noktasında tavır sergilerse, bu kez de Müslüman Kürd halkı ikinci bir Mustafa Kemal ile mi karşılaşmış olacaktır?” sorusuna şu şekilde yanıt vermişti:

Burada şunu söylemek istiyorum. Kürd ulusunun haklarını müdafaa eden herhangi bir hareket öncelikle, Kürd halkının inançlarını, harsını kapsamalıdır. Bu böyle olmadığında Kürdlere zarardan başka bir şey getirmeyecektir. Ama kendi toplumunun kültürünü, inancını muhafaza ederek giderse, hem kendisi için hem de genelde dünya için iyi bir hareket olacaktır. (*Tevhid*, Haziran 1992: 8)

Burada da görülebileceği gibi soru ve cevapta, üstü kapalı olarak söz konusu edilen PKK, seküler yapısı gereği problem olarak görülmekteydi ve Hizbullah için –seküler ve ulusalcı yapısından dolayı- Kemalist modelden farklı değildi. Dergiye göre PKK ulusçu bir hareketti ve bu nedenle reddedilmeliydi. 1992 Ağustosunda yayınlanan bir makalede “Ulusalcı ve Marksist PKK hareketi de TC’nin Müslümanlara yönelik saldırı gerekçelerini kendisi için de bir gerekçe olarak kabul ederek, TC’nin geleneksel politikalarının izleyicisi durumuna gelmiştir; İslami hareket mümkün olan her yol ve yöntemle sindirilmelidir. PKK’nın bu

politikasında göze çarpan örnekleri incelediğimizde Ebu Leheb siyaseti ile TC siyaseti, TC siyaseti ile PKK siyaseti arasındaki ortak bağı müşahade etmiş oluruz” (*Tevhid*, Ağustos 1992: 38) denmekteydi. Dergi için Kürtlerin bir millet olarak kurtuluşu için mücadele etmek aynı zamanda İslam için mücadele etmekle aynı anlamı taşımaktaydı ve bu ikisini birbirinden ayırmak yalnız ve ancak TC’nin politikalarının benzerini üretmekten başka bir anlama gelmeyecekti.²

Tevhid dergisi yayında kaldığı yıllar boyunca Kürt ulusçusu olarak nitelendirdiği PKK’ye karşıt bir söylem oluşturmuş ve hem İlim ve Menzil hareketinin etkin isimlerinin hem de Kürt Sağ’ının diğer bileşenlerinin seslerini duyurabilmesinde önemli bir platform haline gelmişti. Bununla beraber, *Tevhid* dergisi Hizbullahi söylemin o dönemde açıklıkla ele almadığı “Bağımsız Kürdistan” meselesini tartışılabilir kılması açısından önemliydi. Kürt sorununu artık açık bir şekilde ve bir milliyet ve hatta ulus sorunu olarak tartışan dergi son sayılarında Hizbullah’la ilgili daha fazla haber ya da makale yayınlamaya başlamıştı. Kasım 1992 sayısında “Hizbullah Kimliği” başlıklı başyazıda “İslam coğrafyasında gittikçe yükselen, yaygınlaşan ve kitleselleşen Hizbullahi hareketin, Müslüman halklar nezdinde kimlik ve belirleyici bir hat olma noktasına doğru ilerlediği” söylenmekte ve Hizbullah’ın “imamlı bir ümmet” olduğu vurgulanmaktaydı (*Tevhid*, Kasım 1992: 3-4). Kuşkusuz burada yalnızca o dönemde fazlaca etkilenilen İran Devrimi ve İran devletine bir atf yapmak değil aynı zamanda Velioğlu’nun kişiliğine ve önderliğine de vurgu yapılmak istenmekteydi.

Derginin yazarlarından olan Nureddin Şirin’in³ 2013 yılında *Yeni Özgür Politika* gazetesine yapmış olduğu açıklama Hizbullahi söylemin özellikle Velioğlu’nun öldürülmesi ve Hüda-Par pratiğiyle legalize olması sonrasında geldiği noktayı göstermesi bağlamında dikkate değerdir. Şirin Kürt sorununun çözümünde ve Kürtlerin taleplerine ilişkin olarak açıkça konfederasyon istemektedir (*Yeni Özgür Politika*, 2013): “Türkiye federal yönetime geçmeli ve Kürdistan gerçekliği bütün varlığıyla tanınmalıdır. Türk ve Kürt halkı, konfederatif diyebileceğimiz, birlikte yönetim modelini esas almalı.” Şirin aynı röportajda “Kürt sorunu nasıl çözülür?” sorusuna ise şöyle yanıt vermektedir (*Yeni Özgür Politika*, 2013): “Kürt sorununun çözümü sürgünden, hapisten, namludan, cezalardan, baskıdan, infazlardan geçmez. Kürt sorunu Kürdistan’ın tanınmasından geçer. Yani siyasi çözümü savunuyorum ve Türk tarafının Kürdistan’ı tanımamasını istiyorum.”

Daha önce de belirtildiği gibi Hizbullahi örgütlenmelerin özellikle son yıllarda yasal zeminde faaliyetlerde bulunmaya başlaması Hizbullah ve onun Kürt kimliğine ilişkin bakışında nasıl bir söylem içerisinde olduğu hakkında veriler sağlamaktadır. Hizbullahi harekete yakınlığıyla bilinen Dua Yayınları’ndan çıkan Sait Özbey imzalı *Kürtler ve İslami Kurtuluş* kitabı da bu bağlamda önemlidir.

Özbey, Müslüman Kürt halkının uğradığı zulümden kurtuluşunun ve özgür olmasının yolunun “hem insanların hem de coğrafyasının özgür olmasından” geçtiğini (Özbey, 2015: 15) söylemekte ve coğrafi bir sınır belirtmese de Kürdistan’ın dört devletin sınırları içerisinde kaldığını vurgulamaktadır (Özbey, 2015: 23):

“Kürtler İslam ümmetinin şerefli bir halkasıdır... Biz Müslüman Kürt halkına yapılan zulüm perspektifiyle konuya yaklaştık ve anlatılarımızı bu gerçek üzerine bina ettik... Müslüman amacına ulaştıktan sonra dil vb. kavmi haklar konusunda doğal şartlar ve adalet neyi gerektiriyorsa onu uygular... Müslüman Kürt Halkının hem insanları özgür hem coğrafyası özgür şiarıyla hareket etmeleri yerinde olur... Üstad Bediüzzaman Said-i Nursi ve Şeyh Said gibi iki değerli rehberi bağrından çıkarmış bir halkın zulümden kurtuluşa erme yolunda çözümsüz kalması düşünülemez...” (Özbey, 2015: 11-16)

Burada da görülen ve Şeyh Said ve Said-i Nursi üzerinden inşa edilen mazlumluk ve mücadele anlatısı genel olarak Hizbullahi örgütlenmelerin ve Hizbullahi söylemin ana damarını oluştursa da kamusal ifşası ancak Hizbullah’ın tartışmasız lideri Hüseyin Velioğlu’nun öldürüldüğü ve cemaatin kamusal alanda görünür olmaya başladığı 2000 yılından sonraya denk düşmektedir.

Velioğlu Sonrası: “Kendi Dilinden Hizbullah”

Beykoz Operasyonu’ndan sonra Hüda-Par’ın kurulduğu 2012 yılına kadar geçen süre Hizbullah’ın ikinci dönemi olarak tanımlanabilir. Bu dönemde çeşitli dernek ve vakıflarla yasal zemine çıkan Hizbullah daha önce görünür olmadığı alanlarda görünür olmaya başlamıştır. Hizbullah’ın lider kadrosunda bulunan İsa Altsoy’un⁴ İ. Bagasi takma adıyla yazdığı *Kendi Dilinden Hizbullah* kitabıyla Avukat M. Hüseyin Yılmaz, Cemal Tutar ve Mehmet Varol’un hazırladığı *Hizbullah Ana Davası/Savunmalar* kitabı kısıtlı kaynaklar olarak önümüzde dursa da hem ilk döneme hem de bu döneme ilişkin önemli veriler sunmaları açısından önemlidir.

İ. Bagasi kitabında Hizbullah’ın etnik yapısına ilişkin şunları söylemektedir: “Hizbullahi Cemaat, Kürdistan çıkışlı, Kürdistan merkezli ve mensuplarının büyük çoğunluğunu Kürtlerin teşkil ettiği İslami bir harekettir.”⁵ Bagasi’ye göre Kürtler yaklaşık 3500 yıldır aynı topraklar üzerinde yerleşik durumdadır ve emperyalistler tarafından bir kaç parça haline getirilen bu coğrafya Kürdistan’dır:

Kürt ulusu, tarihi kaynaklara göre en az 3500 yıldır kesintisiz bir şekilde bugünkü yaşadığı topraklar üzerinde yerleşik bir hayat sürdürmektedir... Kürtleri kontrollerinde bulunduran ve Kürdistan’a egemen olan bölge ülkeleri, sürekli

olarak zulüm ve baskı politikalarıyla Kürtlerin haklı taleplerine karşı çıkmış, bu hakları inkar edip görmezlikten gelmişlerdir.⁶

Bagasi Kürt sorununun Hizbullah tarafından nasıl algılandığını gösterirken, Kürdistan ve Kürt sorununun soruna ancak İslami bir perspektifle yaklaşılarak çözümlenebileceğini belirtmiş, İslam'ı birincil kimlik olarak belirtse de "rakiplerine" Kürt sorununun çözümü konusunda ne yapılması gerektiğini aktarmıştır:

Eğer sizler de dahil milyonlarca Kürt insanının gurbet diyarlarında yurtsuz mülteciler olarak, Kürdistan'a hasret ve özlem içinde daha çok bekleyip çile çekmesini istemiyorsanız ve gerçekten samimi olarak Kürt halkının faydasına olacak bir şeyler yapma endişesi taşıyorsanız, Kürt toplumunun İslami gerçeklerini görerek ve Müslüman Kürt halkının sesine kulak vererek bu gerçekler doğrultusunda kendinizi ve örgütlerinizi akıl ve mantık ışığında yeniden bir özeleştir ve değerlendirmeye tabi tutmanızı tavsiye ederiz.⁷

Yakından bakıldığında, Hizbullah'ın ulusalcı olarak gördüğü ve eleştirdiği PKK'nin söyleminin benzerini burada da görmek mümkündür. "Milyonlarca Kürt insanının, yurtsuz mülteciler olarak Kürdistan'a hasret ve özlem içinde" olduğu ifadesinin güçlü etnik ve milliyetçi bağlarla kurgulandığı şüphe götürmezdir ve PKK'nin eleştirilme nedeninin bu yazıda ortaya çıkmıştır.

Hizbullah'ın Kürdistan algısı Velioğlu'nun öldürülmesinden sonra daha net biçimde açığa çıksa da, daha önce de belirtildiği gibi, örgütün lideri Velioğlu'nun Kürtler ve Kürdistan üzerine düşüncelerini yazdığı sanılan notların Beykoz operasyonu ile birlikte yok olduğu ya da devletin eline geçtiği sanılmaktadır.⁸ Ancak bu noktada Kurt'un yaptığı alan çalışmasından edindiği şu bilgi de kayda değerdir:

Örneğin bir görüşmecim, Hüseyin Velioğlu'nun Hizbullah'ın kuruluşundan önce kendisine 'Bu Türklerin Müslümanlığından, Erbakan'ın, Selamet'in (Milli Selamet Partisi) Müslümanlığından bir şey çıkmaz. Biz Kürtlerin İslam birliği altında birleşmesi ve devlet kurması lazım' dediğini aktarmıştır. (Kurt, 2015: 122)

PKK ulusalcılıkla eleştirilirken, İ. Bagasi de Kürdistan'ı tanımlarken "ulusçu" bir dil kullanmakta ve Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını Kuzey Kürdistan, Irak Kürdistanı'nı ise Güney Kürdistan olarak tanımlamaktadır:

TC'nin sürekli olarak dış destekli olmakla itham ettiği, yalan ve iftiralarla karaladığı Kuzey Kürdistan'da Şeyh Said ile Güney Kürdistan'da Şeyh Mahmut Berzenci'nin İslami ve insani hak taleplerine dayalı kıyımları, emperyalist güçler

tarafından hiçbir şekilde desteklenmemiştir.⁹

Mustazaflarla Dayanışma Derneği

Hizbullah'ın ikinci dönemi olarak adlandırdığımız Beykoz Operasyonu'ndan sonra, 2004 yılında kurulan Mustazaflarla Dayanışma Derneği (Mustazaf-Der)¹⁰ ise adeta bir geçiş dönemi söylemine sahiptir. Bu dönemde Hizbullah cemaati tarafından Kürtler, Kürt kimliği ve Kürdistan üzerine çekişen bir dil kullanılmıştır. Dernek tarafından yapılan basın açıklamalarında Kürt ve Kürdistan kelimelerinin kullanmasından genellikle sakınılmıştır. Mustazaf-Der'in 2008-2012 yılları arasında yaptığı 45 adet basın açıklamasına bakıldığında bu durum daha rahat anlaşılacaktır. Basın açıklamalarının ağırlığı dini günler ve uluslararası (İsrail'in Gazze Katliamı, Mısır'da devrik lider Mursi'nin durumu, Halepçe Katliamı vb) durumlara ilişkin, Kürt sorununa ilişkin nadir olarak yapılan bazı basın açıklamalarında tereddütlü bir dilin kullanıldığı görülmektedir. Yapılan 45 basın açıklamasının yalnızca altısında "Kürt" kelimesi kullanılmış ve örneğin Roboski katliamına¹¹ ilişkin yapılan basın açıklamasında "Roboski", "Kürt", "Kürt Sorunu" gibi ana akım Kürt hareketinin¹² sıklıkla kullandığı kelimelere yer verilmemiştir. Dahası Roboski açıklamasında "Kürt sorunu" değil "Güneydoğu Sorunu" terimi kullanılmıştır.¹³ Bu açıklama dilinin geçiş dönemindeki yön arayışından kaynaklandığı ve cemaatin ayakta kalabilmek için tepki çekmemek adına böyle bir dil kullandığı ileri sürülebilir.

Tereddütten Sıyrılış: Veliöğlü Anmaları

Mustazaf-Der'in çekişen politik dilinin nedenlerinden birisi, cemaatin, Veliöğlü'nun öldürülmesinden sonra bir toparlanma evresine girmesi ve bu nedenle hem toparlanma evresinde tepki çekmemek hem de yönetici kadrolarının dağılması nedeniyle yeniden örgütlenmede kendilerine yasal zeminde alan açabilmek adına politik dilini Hizbullahi söylemin radikal dilinden uzaklaştırmasıdır. Cemaat bu çekişenliğini ise Hüseyin Veliöğlü'nun mezarı başında gerçekleştirilen geleneksel anmalarda atmaya başlamıştır.

Anmalar, Hizbullahi söylemin yeniden kendi özgün sınırlarında hareket etmeye başladığının da göstergesidir. Anmalarda Veliöğlü'nun öldürülmesinden sonra takınılan çekişen ve tereddütlü tavrın ve söylemin terk edilmeye başlandığı ve daha net, açık talep ve siyasal mesajların verilmeye başlandığı görülmektedir. Hizbullahi söylem yeniden kendi diline sahip çıkmaya, daha doğrusu Kürdistanli söylemi daha açık ve kamusal olarak ifade etmeye başlamıştır. 2011 yılında, Veliöğlü'nun öldürülmesinin 11. yıldönümünde Hizbullah'ın <http://www.huseynisevda.net> adresli internet sitesi tarafından hazırlanan video bu açıdan

önemlidir. Daha önce çok fazla görüntüsü bulunmayan Velioğlu hazırlanan bu videoda bir odada bilgisayar başında çalışırken görünmektedir. Velioğlu'nun hem masasında hem de kütüphanesine dayalı olarak birer kaleşnikof marka silah görünmekte ve Velioğlu'nun Kürtçe "Hizbullah şafağının baş rehberi" olarak anıldığı görüntülerde, Risale-i Nur Külliyyatı'nın içinde olduğu bir kütüphane de hemen arkasında görüntüye girmektedir.¹⁴ 2011 yılından sonra "Velioğlu Anmaları" kitlesel gösterilere dönüşmüş ve dahası bu anmalarda dönemin toplumsal sorunlarına ilişkin mesajlar verilmeye başlanmıştır. 2012 yılında gerçekleştirilen anmada Velioğlu için sade bir tören hazırlanmışken daha sonraki anmalarda kitlesel katılımların arttığı görülmektedir.

Velioğlu'nun mezarı başındaki konuşmalar dikkate değer bir "Kürdistani" söylemi barındırmaktadır. 17 Ocak 2014 yılında yapılan anma töreninde Velioğlu'nun mezarı başında Kur'an okunduktan sonra yapılan konuşmada "Bu şehitleri yalnızca anmakla yetinmeyin. Çocuklarınızın Hüseyin gibi yaşamasını da sağlayın. Onun cesareti gibi, onun savaşçılığı ve erkekliliği gibi" denirken, bir yıl sonra yapılan anmada da "Hayatı boyunca ezenlere karşı başeğmeyerek Şeyh Said'in mirasının sahipsiz olmadığını göstermiştir. O, Şeyh Said gibi Kürdistan topraklarında başkaldırdı/yürüdü. O da onlara teslim olmadı, sonuna kadar direndi" denilerek Şeyh Said'den günümüze kadar çekilen hattın son halkası olarak Velioğlu işaret edilmektedir.

2015 ve 2016 yılı anmalarına ise PKK'ye karşı verilen mesajlar damgasını vurmuştur. 2015 yılında yapılan anmada konuşan ve konuşmasını Kürtçe yapan Hira-Der Başkanı "Müslüman ve dindar Kürt halkına" seslenirken PKK'ye boyun eğmeyeceklerini ve bunun yanı sıra laik-Kemalist rejime karşı mücadele ettiklerini de ifade etmektedir. Benzer şekilde 2016 anmalarında yapılan konuşmalarda da "Bu halkı cehennemden uzaklaştırmak için kendi milletinin uyanışı için onlar gibi saat saat, gün gün çalışmalıyız. Bu halkın ıslahı için rehber toprağa düştü. Biz bu halkın birliğini, beraberliğini ve muhabbetini istiyoruz. Biz milletimiz arasında kan dökülsün istemiyoruz" denmekte ve PKK ile yaşanan gerilim üzerinden birlik mesajı verilmektedir. Burada da dikkati çeken en önemli şey "Kürtlerin bir halk olarak birlik ve beraberliği" üzerine yapılan vurgudur.

Hüda Par ve Hizbullahi Örgütlenmenin Üçüncü Dönemi

Aslında 2012 yılında kurulan Hüda-Par'la birlikte (Hizbullah'ın üçüncü dönemi) Hizbullahi söylemin belirgin bir biçimde değişmeye başladığını görmek mümkündür. Artık "Kürt meselesi", "Mazlum Kürt Halkı"¹⁵, "Kürdistan Coğrafyası"¹⁶ gibi kavramlar kamusal alanda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Hüda-Par programında, Kürdistan, sınırlarıyla belirtilmiş ve Kürtler açık

bir şekilde müstakil bir halk olarak değerlendirilmiştir:

Kürtler; doğuda Zağros Dağları'ndan batıda Toros Dağları'nın doğusuna, kuzeyde Karadeniz Dağları'nın güney kesiminden güneydoğuya doğru Basra Körfezi'nin kuzeyine yaklaşan, kuzeydoğuda Kafkasya içlerine uzanan, güneybatıda Halep'in kuzey hattını bulan Kürdistan diye adlandırılan coğrafyanın merkezinde yoğunlaşan, Kürtçe konuşan bir halktır...¹⁷

Bir başka örnek olarak, Hüda-Par Sözcüsü ve Genel Başkan Yardımcısı Sait Şahin 2014 yılında Hizbullahi söyleme sahip Hürseda isimli internet sitesine yaptığı açıklamada "Ümmet şuuru ve vahdet yükümlülüğü göz ardı edilmeden Kürtlerin de kendilerini yönetme hakkına sahip olduğunu" belirtmiş,¹⁸ Hüda Par Genel Başkanı Zekeriya Yapıcıoğlu ise Erbil merkezli bir medya grubuna yaptığı açıklamada "PKK'nin milli bir örgüt olmadığını" belirtirken şunları eklemiştir:

Biz şu anda Türkiye Kürdistanı'nda faaliyet gösteren bir partiyiz. Kürdistan bayrağından rahatsız değiliz, Türkiye bayrağından da rahatsız değiliz. Ama Türkiye'nin bayrağının isminden rahatsızız. 'Türk bayrağı...' adı Türk bayrağı olunca da bu sefer sıkıntı oluyor. Tabii bu isim sıkıntısı sadece bayrakla ilgili de değil. Türk Ordusu... Türk Medeni Kanunu... Türk Vatandaşlık Kanunu vb.¹⁹

"Türkiye Kürdistanı" Kürdistan'ın diğer parçalarına yapılan göndermeyi de içeriyordu ve bu söylemle hem "biz" olanın sınırları çiziliyor hem de "Türk" kelimesine duyulan rahatsızlıkla "öteki"nin kim olduğu vurgulanıyordu.

Kürdi vurguların artması ve Kürdistanî vurguların yavaş yavaş öne çıkmaya başlaması Hizbullahi söylemde gözlemlenen kırılmalardandır. Kürt kimliğinin öne çıkarılması, ilk dönemlerinde Hizbullah yöneticileri ve Örgüt içerisinde ümmet vurgusunu zedeleme ve zayıflatma olasılığı taşıdığı için tercih edilmese de AAKH'nin Kürt kimliğinin sınırlarını netleştirmedeki başarısı karşısında kendi tabanında yeni bir strateji geliştirmek zorunda kalmış ve Kürt kimliği PKK'nin yayılamadığı bir kitle içerisinde İslami söylem bağlamında işlenerek yeniden inşa edilmiştir. Bu süreç, özellikle Hüda-Par'ın kurulmasıyla birlikte açıkça Kürt ulusalcısı bir anlayışın egemen olduğu bir söylemin yerleşmesiyle de sonuçlanmıştır. Bu bağlamda bir örnek olması bakımından Hüda-Par'a yakınlığıyla bilinen <http://www.hurseda.net> sitesindeki "Kürdistan'da Hak-Batıl Mücadelesi" başlıklı habere bakmak bile yeterli olacaktır. Haberde "Kemalist rejim Kürd halkını hem Müslüman olmasından ve hem de Kürd olmasından dolayı ağır zulümlere maruz bıraktı... Kürdistan'da halkı cezbederek İslam düşmanlarını desteklemeye ikna etseler ve Kürd halkının oylarını alsalar da İslami ruhu öldüremeyecekler" denilmekte ve Kürt kimliği sınırları İslam'la belirlenmiş bir

mücadele alanında netleştirilmektedir. Ancak sınırları çizilen bu kimlik Kürt tarihinden önemli kişiler, olaylar ve figürlerle köklendirilmektedir. Örneğin Hüda-Par Genel Başkanı Zekeriya Yapıcıoğlu'nun yazdığı ve seslendirdiği bir şiir Hüda-Par haber sitelerinde ve farklı mecralarda çokça paylaşılmıştır. "Bir Güneş Doğdu" başlığını taşıyan şiir Hüda-Par'ın kuruluşunu tarihi bir "müjde" olarak tasvir ederken, partinin hangi geleneğe dayandığı da şiirde belirtilmektedir. İslami ve Kürdi şahsiyetler ve önemli isimlerle oluşturulan Kürdi geleneğin bir dava olarak Hüda-Par'da tecelli ettiği şiirde vurgulanmaktadır:

Bir Güneş Doğdu: Yıl 1921, Nisan'ın 15'i/ Mehmet Akif demişti ki;/ Madem ki Hak'ın bize va'dettiği haktr/ Şark'ın ezeli fecri yakındır, doğacaktır/ Yıl 2012, Aralık'ın 19'u/ Bir güneş doğdu/ Kitab'ın orta yerinden/ Bak, yükselen HÜDA PAR'dır/ Adem'den, Nuh'tan, İbrahim'den miras kalan bir devam vardır/ Mevlana'dan, Feqi'den, Cezeri'den/ Rabbani'den, Mevlana Xalid-î Şehrezorî'den/ Zamanın Bedii Said-î Kurdî'den/ Akif'ten/ Mizgîn'den aldığım bir ilham vardır/.../ Boyun eğmedik zalimlere, zorbalara/ Kırdılar belki en nadide dallarımızı/ Vurdular gencecik fidanlarımızı/ İndiremediler ama şahadet parmaklarımızı/ İndiremeyecekler.../ Şüphesiz 'Rabbimiz Allah'tır' deyip/ Sonra dosdoğru bir istikamet tutturanlar/ 'La texafu, we la tehzenu - Korkmayın, mahzun da olmayın'/ 'We ebşiru bil' cennetil'leti kûntûm tu'edun – Size va'd olunan cennetle sevinin'/ Demek için inen melekleri işitirler/ Ümit varız, bu düzen bir gün değişecek/ Ey ağlayan, feryad eden mazlumlar/ Kalkın, silkinin, uyanın, uyandırın!/ Yoksa bu zulüm yüzüyl daha sürecek...²⁰

Hizbullahi söylem yalnızca bu örneklerle sınırlı bir şekilde ortaya çıkmamakta aynı zamanda bu makalenin sınırlarını aşacağından dolayı burada yer verilmeyen Kutlu Doğum Haftası etkinlikleri ve Hizbullah'la özdeşleşen düğünler ve sermıla halaylarıyla da pekiştirilmektedir.²¹

Sonuç

Hizbullah örgütü, liderleri Velioglu'nun öldürülmesinden önceki dönemde sağlamış olduğu etkinliği kaybetmesine karşın bugün hala adından söz ettirmektedir. Bunun yanı sıra Hizbullahi taban ve örgüt çevresi yasal faaliyetleriyle yaygın ve etkin bir örgütlenme ağını da diri tutmaya devam etmektedir. Hizbullahi söylem bugün açık bir şekilde Kürt kimliğinin kurucu unsurları üzerine söz söylemekte ve Kürt dili, Kürt coğrafyası, Kürt tarihi gibi Kürtlerin ortak belleğinde yer etmiş kişi, olay ve gelenek ve göreneklerin Ana Akım Kürt Hareketi'nin dışında da ifade edilebilmesine aracı olmaktadır. Hüda-Par'la başlayan süreç Kürt kimliğinin "müstakil bir halk olarak Kürtler" bağlamında yeniden inşa edildiğinin örnekleriyle doludur. Hizbullah'ın

ümmetin yetimi olarak kodladığı ve ümmet sorununun bir parçası olarak ele aldığı Kürt meselesi bugün yerini daha net bir biçimde müstakil bir sorun olarak açığa çıkarmaya başlamıştır. Bu çalışmada Hizbullahi söylemin kendisini görünür kıldığı kısıtlı kaynakların önemlilerinden birisi olan Tevhid dergisi başta olmak üzere Velioğlu anmaları ve basın açıklamaları, parti prgramı ve yapılan konuşmalarda Kürt kimliğine yaklaşımın nasıl gerçekleştiğine ilişkin veriler toplanmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz Hizbullah'ın kuruluşundan bugüne kadar geçen süreçte Kürt kimliğinin asli unsurlarına ilişkin olarak inşa etmeye çalıştığı söylemsel alanın “ortalama Kürt bireyler” için hem bugünü anlamada hem de geleceğe yönelik politik bir yol çizmede belirleyici olup olmadığı daha fazla inceleme ve araştırmayla mümkün olabilecektir.

Hizbullah Kürtlerin kültürel ve siyasal kimliklenme süreçlerini yürütebilmesi açısından İslami söylemin ve etnik kimliğin kesişen geniş ve zengin havuzundan en azından Tevhid dergisi ve yapılan anmalar bağlamında yeterince yararlanmıştı. Ayrıca ana akım Kürt hareketinin milliyetçi yaklaşımlarına seküler niteliğinden ötürü karşı çıksa da, hem ümmetin asli unsurlarından saydığı Kürt kavmi/halkı bağlamında verdiği mücadele hem de İslami söylemin Kürt kimliğini besleyen sembolik, mitsel ve anlatısal bağlamlarıyla Kürt kimliğinin coğrafya, dil, isim ve ortak tarih gibi asli unsurlarını beslemiştir.

Sonnotlar

¹ 1952'de Batman'da doğan Hizbullah örgütü kurucusu Hüseyin Velioğlu'nun asıl adı Hüseyin Durmaz'dır.

² Dergi kendi döneminde yayınlanmış diğer bütün İslami dergiler (Yeryüzü, Girişim, Nubihar, Dava) gibi Kürt kimliğini İslami kimliğin altında ancak onun vazgeçilemez bir parçası olarak görmekteydi.

³ Nureddin Şirin *Selam* gazetesi yazarıydı ve 1997 yılında Hizbullah örgütünün üyesi olmaktan 17 yıl 6 ay ağır hapis cezasına çarptırıldı.

⁴ İsa Altsoy, Hüseyin Velioğlu'ndan sonra yerine geçtiği iddia edilen ve örgütte “Dayı” olarak bilinen kişidir.

⁵ Kendi Dilinden Hizbullah ve Mücadele Tarihinden Önemli Kesitler. http://huseynisevda.biz/viewpage.php?page_id=33. Son erişim tarihi 02/03/2016

⁶ Kendi Dilinden Hizbullah ve Mücadele Tarihinden Önemli Kesitler, 59 ve 62.

⁷ Kendi Dilinden Hizbullah ve Mücadele Tarihinden Önemli Kesitler, 162.

⁸ Abdülaziz Tunç Ruşen Çakır'a verdiği röportajda Kürdistan projesinin özel manada

olabileceğini ancak Velioğlu'nun 1990'lardan bu yana Kürtlere ve Kürdistan'a bakışını dizüstü bilgisayarına yazdığını "Bu kitapları çıkaracağım zaman gelecek" dediğini de eklemektedir (Çakır, 2011: 64).

⁹ http://huseynisevda.biz/viewpage.php?page_id=33. Son erişim tarihi 02/03/2016

¹⁰ Mustazaf-Der hakkında Diyarbakır 2. Asliye Hukuk Mahkemesi tarafından 9 Şubat 2010 tarihinde kapatma kararı verildiği ortaya çıktı. Mahkeme kararında, derneğin Hizbullah ile ilişkisi olduğu vurgulandı. Hizbullah terör örgütü ana davasında 10 yıl hüküm giyen ve aralarında derneğin yöneticilerinin de olduğu bazı isimler 2007 yılında yapılan bir operasyonda yakalandı. Kaçak sigara sattıkları belirlenen bu kişilerle bağlantılı oldukları tespit edilen ve çoğu Mustazaf-Der üyesi 43 kişi de gözaltına alındı ve tutuklandı. Adana Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 30 Nisan 2008 tarihinde hazırlanan iddianame ile 43 isim hakkında Hizbullah terör örgütüne üye olmak iddiasıyla dava açıldı. <http://odatv.com/mustazaf-der-yasal-dernek-mi--2901111200.html>. Son erişim tarihi: 05/03/2017

¹¹ 28 Aralık 2011 akşamı Türk Hava Kuvvetlerinin F-16 savaş uçaklarıyla yaptığı bombardıman sonucunda 34 Kürt vatandaşın hayatını kaybetmesi olayıdır.

¹² O dönemde BDP ve şimdiki HDP

¹³ <http://www.mustazafder.com/Mustazaf-der.html>. Son erişim tarihi: 28/07/2016

¹⁴ Kitapların mahiyeti görüntüden belli olmasa da söz konusu video ile ilgili yazılanlarda kitapların Risale-i Nur külliyesi olduğu söyleniyor. Bu bile hareketin Said-i Nursi'yle kurduğu bağın bir göstergesi sayılabilir.

¹⁵ Twitter iletisi 28.07.2016. Gn.Bşk.Yrd.mız ve Parti Sözcümüz Sait Şahin: "Yüzyılın mazlum halkı Kürtleri ve çocukları hedef alan #Qamislo'daki katliamı lanetliyorum."

¹⁶ 29.06.2016 tarihli "Susa Katliamı Açıklaması" tweeti.

¹⁷ Hür Dava Partisi Parti Programı, <http://hudapar.org/Detay/Sayfalar/205/parti-programi.aspx>. Son erişim tarihi: 05/03/2017.

¹⁸ Hüda Par: Bağımsız Kürdistan Haktır, <http://hurseda.net/Politika/118100-HUDA-PAR-Bagimsiz-Kurdistan-Haktir.html>. Son erişim tarihi: 28/07/2016.

¹⁹ Hüda-Par Başkanı: PKK Milli Değil. <http://rudaw.net/turkish/interview/060220161>. Son erişim tarihi: 28/07/2016.

²⁰ Şiirin tamamı için: <http://www.dogruhaber.com.tr/mobil/Haber.php?id=210088>.

²¹ Mustazaf Der'in kapatılma kararının çıkmasından bir yıl önce, Velioğlu'nun öldürülmesinden sonra ilk defa yeni görüntüleri ortaya çıkmış ve 2012'den itibaren hem Velioğlu anmaları hız kazanarak politik mesajların verildiği alanlar haline gelmiş hem de 2006 yılından bu yana yapılan Kutlu Doğum Haftası etkinlikleri 2011'den

İtibaren açık alanlarda yüzbinlerce kişiyle birlikte yapılmaya başlanmıştır. Bu anmalarda verilen mesajlar da incelenmiş ancak bu makalenin sınırlarını aşacağından burada yer verilmemiştir.

Kaynakça

Beşikçi İ (1991). Resmi İdeoloji ve Kürtler. *Tevhid*, 2 (24).

Çakır R (2011). *Derin Hizbullah, İslamcı Şiddetin Geleceği*. İstanbul: Metis Yayınları.

Demirhan M Ç (1991). Doç. Dr. Yalçın Küçük'le Röportaj. *Tevhid*, 2 (24), 13.

Demirhan M Ç (1992). Helsinki Yurttaşlar Meclisi Milliyetler Komitesi Kürt Sorunu Konferansı Üzerine. *Tevhid*, 3(27), 71-74.

Fırat K (1991). Mazlum Halkın Önderi Şeyh Said. *Tevhid*, 2 (18), 6-10.

Güngör F (1991). Kürdistan Tarihinde İslami Hareketler. *Tevhid*, 2 (18), 11-14.

<http://www.dogruhaber.com.tr/mobil/Haber.php?id=210088>.

<http://www.mustazafder.com/Mustazaf-der.html>. Son erişim tarihi: 28/07/2016.

Kendi Dilinden Hizbullah ve Mücadele Tarihinden Önemli Kesitler. http://huseynisevda.biz/viewpage.php?page_id=33, Son erişim tarihi 02/03/2016.

Hüda Par: Bağımsız Kürdistan Haktır, <http://hurseda.net/Politika/118100-HUDA-PAR-Bagimsiz-Kurdistan-Haktir.html>. Son erişim tarihi: 28/07/2016.

Hüda-Par Başkanı: PKK Milli Değil, <http://rudaw.net/turkish/interview/060220161>. Son erişim tarihi: 28/07/2016.

Hür Dava Partisi Parti Programı, <http://hudapar.org/Detay/Sayfalar/205/parti-programi.aspx>. Son erişim tarihi: 05/03/2017.

Kurt M (2015). *Din, Şiddet ve Aidiyet, Türkiye’de Hizbullah*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Odatv.com (29/1/2011). Mustazaf-Der Yasal Dernek mi?. <http://odativ.com/mustazaf-der-yasal-dernek-mi--2901111200.html>, Son erişim tarihi: 05/03/2017.

Özbey S (2015). *Kürtler ve İslami Kurtuluş*. İstanbul: Dua Yayıncılık.

Tevhid (08/1992). Kürt Ulusalçılığının Sermayesi Yalan, İftira ve Nifak mı?. 3 (32), 37-39.

Tevhid (01/1992). Başyazı, 1992: İslami Direniş Seferberliği. 3 (25), 15.

Tevhid (01/1992). 3 (25).

Tevhid (06/1992). 3 (30).

Tevhid (11/1992). Başyazı: Hizbullah Kimliği. 3 (35), 3-4.

Yeni Özgür Politika (02/01/2013). AKP borcunu ödüyor. <http://www.yeniozgurpolitika.org/index.php?rupel=nuce&id=16423>. Son erişim tarihi: 01/08/2016

“Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi”¹

Ceyhun Gürkan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: cgurkan@politics.ankara.edu.tr

24 Ağustos 2017 tarihli *Guardian*'da köşe yazarı Owen Jones *No alternative to austerity? That lie has now been nailed²* (*Kemer sıkmanın alternatifi yok demek? Bunun yalan olduğu artık ortaya çıktı*) başlıklı bir yazı yayımladı. Yazıda 2008 krizi sonrası dayatılan kemer sıkma politikalarının yol açtığı tahribatın Portekiz'de 2016'da iktidara gelen António Costa'nın başbakanlığındaki sosyalist yönetim tarafından uygulanan talep-yönlü politikalarla bir sene içerisinde büyük ölçüde onarıldığı belirtiliyor. Tasarruf yaparak ve daralarak büyüme yalanının içine sürüklenen Avrupa'da, özellikle Güney ülkelerinde, süreklilik kazanan iktisadi ve toplumsal bozulmayı durduran, sürdürülebilir bir büyüme yakalama başarısını gösteren Portekiz bunu 'asgari ücreti artırarak, regresif vergi rejimini tersine çevirerek, kamudaki ücretleri kriz öncesi seviyelere getirerek ve yoksul aileler için sosyal güvenlik harcamalarını artırarak' sağlamıştır. Kemer sıkmanın modeli olarak kriz sonrasında diğer ülkelere gösterilen Yunanistan karşısında Portekiz şimdi radikal sosyal demokrasinin bir modeli olarak diğer sosyalist ve sosyal demokrat partiler için kemer sıkarak gelişme ve büyüme yalanından kurtulmaları gerektiğinin bir 'kanıtı' olarak durmaktadır.³

Peki, Avrupa'nın merkez ve çevre ülkelerinde uygulanan, sosyalist ve sosyal demokrat yönetimlerin ve partilerin de bağlandığı 'harcamaları kısarak büyüme ve toparlanma' yalanı nasıl ve neden genel kabul gördü? Sonuçları neler oldu? Çıkış var mıdır, nasıl ve nerededir? Bu iktisadi mantığın 2008 krizi öncesine, 18. yüzyıl politik iktisadına dek uzanan bir düşünsel tarihi vardır. Bu uzun tarih, ya da yalanın tarihi, Mark Blyth'in *Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi*'nde (2017) (*Austerity: The History of a Dangerous Idea*, 2015) etraflıca ele alınmıştır.

Blyth kitabında aynı anda birkaç şeyi birlikte gerçekleştirmektedir. Bunlardan ilki 2008 krizini ve krizi hazırlayan süreçleri/politikaları ABD'de ve Avrupa'da ayırıştırarak tahlil etmektedir ve günümüze dek uzanan on yıllık krizin kemer sıkma politikaları altındaki yönetim sürecinin güncel bir değerlendirmesini sonuçlarını tespit ederek yapmaktadır. İkincisi, kemer sıkmanın uygulamadaki ve entelektüel tarihinin seceresini çıkarmaktadır. Blyth'in sunduğu kemer sıkmanın uzun entelektüel tarihi iktisadi düşünce tarihini ve iktisadın başlıca kuramcılarını farklı bir gözle okumaya da kapı aralıyor. Son olarak kemer sıkmanın başarısızlığı ve bunun ötesinde neden olduğu ekonomik, politik, sosyal ve kültürel tahribat karşısında alternatif arayışı denemesinde bulunmaktadır.

Blyth kitabına kendi kişisel tarihinden hareketle kemer sıkma ideolojisi ve uygulamasının eleştirisiyle ve önemli birkaç tespitle başlamaktadır. Kriz sonrası kemer sıkarak, yani herkesin tutumlu olarak büyüebileceği, 'büyüme yanlısı konsolidasyon' olarak tanımlanmış iktisadi politika mantığının 'tehlikeli bir zirvalık' (s. 10) olduğunu belirtir. Bu neoliberal zirvalık ortodoks iktisadi aklın izinde bireysel planda geçerli olanın tümü için de geçerli olacağından hareketle, tutumlu olmanın mantığı gereği sosyal devleti ve harcamaları hedef seçmiştir. Saygın bir Amerikan üniversitesinde profesör olarak çalışan Blyth (1967) İskoçya'da yoksulluk içinde bir 'sosyal yardım fonu çocuğu' (s. 10) olarak doğduğunu ve büyüdüğünü, kemer sıkma politikalarının şimdi krizin bedelini 'işçi kuşağına ödettirmeye' (s. 11) çalışırken bugün ulaştığı konumda olmasını sağlayan 'toplumsal hareketlilik' (s. 11) imkanını ortadan kaldırdığını vurgulamaktadır. Kişisel tarihinden yazdığı bu birkaç satır esasen bugün Avrupa'da savaş sonrası inşa edilmiş işçi sınıfı ve kapitalistler arasında bir sosyal ve politik denge kurma başarısını göstermiş liberal (sosyal) demokrasinin tükenişinin, ve kapitalistlerin de eklemlendiği popülist ve otoriter sağın yükselişinin temelinde yatan olguya işaret etmektedir.⁴ Blyth'in kitabının sonunda ulaştığı temel sonuçlardan biri de budur: kemer sıkma sadece bütçe disiplini ile ilgili değildir; genelleşmiş bir disiplin ve kontrol rejimi gerektiren ve baskıcı rejimlerin doğuşunu hazırlayan tehlikeli bir fikir ve uygulama bütünüdür.

Yazarın kişisel tarihinden hareketle yazdığı birkaç sayfanın ardından 'Kemer Sıkma Politikaları, Borç ve Ahlak Oyunları Kılavuzu' başlıklı giriş mahiyetinde ve kitabı özetleyen birinci bölüm gelmektedir. Önemli birkaç nokta göze çarpmaktadır. 'Neden kemer sıkma?', yani 'büyüme sağlamak için devlet bütçesini kısma politikaları' (s. 14) sorusuna ortodoks iktisat tarafından verilen cevap rekabet gücünü ve güven ortamını sağlamak için (ki bu krizin hem sebebinin hem çözümünün nerede olduğunu da içerir) kamuda ve özel sektörde maaşların düşürülmesi, fiyatların ve kamu harcamalarının azaltılmasıyla yaratılacak bir deflasyonun gerekliliğidir.⁵ Neoliberal ideolojiye ve iktisat mantığına göre devletin borçlanması ya da bireylerin (tüketicilerin) irrasyonel davranışla gereğinden fazla borçlanması yavaş büyümeyi ve krizi beraberinde getirmiştir - özellikle ABD için inanılan hikaye buydu. Demek ki, 'bütçeyi kıs, borcu azalt, güven ortamını geri getir, büyümeyi yeniden başlat' (s. 15). Ancak, borcu kısararak büyüme politikası süreç içerisinde devlet tahvillerini daha riskli bir duruma getirdi, ve bunları elinde tutan Avrupa bankalarını da (s. 15-16). ABD'de yavaşlayan büyüme, Yunanistan'ın yüksek devlet borcu, İspanya'nın yüksek özel sektör borcu, Portekiz'deki ve İtalya'daki nakit darlığı, İrlanda'nın iflas etmiş bankacılık sektörü, İngiltere'nin finans sektörüne duyulan güven yitimi... Tüm bu farklı kriz süreçleri için aynı kemer sıkma politikası uygulamaları

ve hedefleri (ulaşılmak istenilen sonuç -büyüme- ve sorumlu aktör -devlet-anlamında) ekonomileri ve toplumları büyük tahribata uğratmıştır.

Blyth kemer sıkmanın tehlikeli bir fikir olmasının nedenini basitçe bunun hiçbir işe yaramaması olarak görür. Bu fikri tahrip gücü yüksek bir tehlikeli fikir haline getiren ise hedef olarak kendisine (sosyal) devleti seçip krizin sorumlusu olarak görüp, krizi bir 'devlet borcu krizi' olarak tanımlamasıydı. Oysa bu başından itibaren bir özel sektör, yani bankacılık kriziydi. Yunanlılar hariç devlet borcu sistemi krize sokacak bir düzeyde değildi, ki Yunanistan'ın devlet borcu da özel sektörün Avrupa sathında izlediği kar stratejilerinden bağımsız değildi. Krizin bir devlet borcu krizi olarak tanımlanması Blyth için bir 'hedef şaşırtmadır' (s. 16). Yazarın da belirttiği gibi, kriz öncesinde kimse devletin borcuyla ilgilenmiyordu; devletler küresel bankacılık sistemini kefaletle kurtarmaya başlamak zorunda kaldıkları ana dek. Neden ve sonuç bilerek yer değiştirilip hedef şaşırtılmaktadır. Krizin nedeni olan bankacılık krizi kamufle edilerek devlet borcu krizi olarak sunulmuş; (sosyal) kamu harcamalarından doğan bir devlet borcu söz konusu olmadığı halde kriz Avrupa'da nedeni ile değil sonucu itibarıyla tanımlanmış, bankaları kurtarmak zorunda bırakılan devletin borç krizi karşısında sosyal bütçe kısıntıları ve yoğunlaştırılmış neoliberal deregülasyon uygulamalarına geçilmiştir. Devletin suçu olarak gösterilen krizin sonucu gündeme getirilen kemer sıkma 'sadece bankaları kurtarmanın bedeli değil, bankaların bunu başkalarının ödemesini istemesinin bedeli'dir (s. 18).

Peki neden büyüme yolunda herkes tutumlu olmak zorundadır? Ya da bunun için herkes aynı anda borcunu öderse ne olur? Keynes'in 'terkip hatası' (*fallacy of composition*) olarak tanımladığı bu durum parça için doğru olanın bütün için olamayacağı anlamına gelmektedir. Yatırım ve büyüme için herkesin tasarruf yapması ve kimsenin harcama yapmaması ve buna rağmen yatırım ve büyüme sağlanabilmesi bugün için imkansız bir küresel ekonomiyi gerektirir. Herkesin düşük bir döviz kurundan ihracat yaptığı ve harcamacı büyük devletlerin kesintilerin maliyetini giderecek şekilde ithalat yaptığı bir ekonomiyi varsayar, ki böyle bir reel ekonomi dünyasında yaşamıyoruz (s. 20-21). İktisadi mantığı zorlayan ve reel ekonomiye dair hedeflerle hayata geçirilen kemer sıkmanın aslında Avrupa'daki hikayesi ABD'den daha yüksek kaldıraçlı ve ülke GSYİH'larını kat kat aşan varlıklara sahip devasa bir bankacılık sisteminin kefaletle tekil ülke devletleri tarafından kurtarılamayacak kadar büyük olmasıdır (s. 17-18). 'Kefaletle kurtarılamayacak kadar büyük' olan avro sisteminde kendi para basma iktidarından ve döviz kuru yönetiminden azade ülkeler için topluma ve devletin sosyal harcamaları için 'kefarete' seçeneği dayatılmaktadır. Bu Avrupa'da sosyal devleti çökerten ahlaki bir boyut kazanmıştır: Suçlusu devlet olan bir durumun cezasını kefaretle (acı dolu bir perhizle) tüm toplum çekmelidir. Bu perhizde

ya da cezada herkes olması gerekir ama gelir dağılımı ve ödeme gücü dikkate alınmadığından sonuç gelir dağılımının daha da bozulması ve eşitsizliklerin genişlemesi ve artmasıdır. Kemer sıkma herkes için aynı değildir, özünde eşitsizdir ve sosyal kamu harcamalarına daha az ihtiyaç duyan yüksek gelir gruplarına gelir transferiyle sonuçlanır. Bu daha az büyüme ve istihdam, yatırımda düşme, demokrasinin yozlaşması gibi ekonomik, politik ve sosyal sonuçlar pahasına gerçekleşir. Bu bakımdan yazarın belirttiği gibi: ‘kemer sıkma, muhasebesel bir ekonomik sorun değil, öncelikle ve önemlisi, gelir dağılımına dair politik bir sorundur’ (s. 25). Özetle kemer sıkmanın tehlikeli bir fikir olmasının üç sebebi vardır: a) ‘uygulamada işe yaramaz’ b) ‘fakirlerin zenginlerin hatalarını ödemesine dayanır’ c) ‘modern dünyada fazlasıyla mevcut olan büyük bir terkip hatasının olmadığı bir durum gerektirir’.

Sorunu tanımlayıcı giriş mahiyetindeki bu genel tespitlerden sonra kitabın birinci kısmı (‘Neden Hepimiz Tutumlu Olmalıyız?’) başlar ve burada Blyth ABD ve Avrupa özelinde konuyu ele alır. Alt başlıklar ikisi arasındaki farkı göstermektedir: İkinci bölüm: “Amerika: Başarısız Olamayacak Kadar Büyük? Bankacılar, Kefaletle Kurtarmalar ve Devleti Suçlamak”; üçüncü bölüm: “Avrupa: Kefaletle Kurtarılamayacak Kadar Büyük? Kalıcı Kemer Sıkma Politikaları”. ABD’de patlak veren ve Avrupa bankacılık sistemine hızla yayılan krizin Blyth esas olarak bir özel sektör krizi olduğunu açıklar. Krizin ABD’deki serüveni şu şekildeydi (s. 31-56): Gölge bankacılık sisteminin bir parçası olan repo piyasası geleneksel bankacılığın özellikle büyük şirketler için finansal aracılık işlevini yitirdiğinde ortaya çıktı. Repo piyasalarının gelişimine paralel daralan aracılık işlevine bankaların tepkisi menkul kıymet, özellikle ipoteye dayalı menkul kıymet ticaretine başlamasıydı. Bankaların verdikleri borcu satmasına dayalı bu ipotek ticareti ve riskleri, bir sigorta sistemi olmayan kısa vadeli repo piyasasında birikti ve büyüdü. Değerli ve güvenilir teminat olarak hazine bonolarının miktarının yetersizliği karşısında ipoteye dayalı menkul kıymetler bu risklerin sigortası olarak teminat işlevi gördü ve bankaların likit kalma piyasası olan repo piyasalarına aktı. Emlak piyasaları dolayısıyla repo piyasasının teminatı haline geldi. 2006’dan itibaren ev fiyatlarındaki düşüş repo piyasasından borçlanma olanaklarını vurduğunda ve likidite suyunu çektiğinde 2007 ve 2008’de repo piyasasındaki banka hücumu başladı. Yüksek kaldıraçlı ve teminatlarının değeri düşmüş büyük finansal şirketlerin ve bankaların nakit toplamak için değerini yitirmiş, bu nedenle daha fazlasına ihtiyaç duyduğu, ipoteklerini satamadığında ne kadar riskli ve batmaya yakın oldukları anlaşıldı. Bu durumu küresel bir finans krizine götüren etken ise ipotek menkul kıymetlerinin ‘kredi temerrüt takası’ (CDS; *credit default swap*) ile birleştirilip bu desteksiz sigorta poliçelerinin tüm küresel bankacılık sistemine yayılmasıydı.

İpoteğe dayalı menkul kıymetleştirmeyi küresel bir finansal ticarete dönüştüren ve hızla yayan 'teminatlandırılmış borç yükümlülükleri' (*collateralized debt obligations*, CDO) idi. 'Menkul kıymet dilimleme' tekniği olarak CDO'lar, riskleri görünmez kılan CDS'ler ile birlikte küresel bir türev piyasası yarattılar. Bunlar repo piyasasında teminat olarak işlev gören ipoteğe dayalı menkul kıymetler ile karmaşık bir ilişki içindeydi. Bu türevler, ipoteğe dayalı menkul kıymetten farklı olarak, varlık olmayan şeylerin (faiz oranı, döviz kuru hareketleri vb.) sırf performansına bağlı olarak değerlendirilen bahis türü sözleşmelerdi ve amaçları repo piyasasında teminat olarak kullanılan varlığa dayalı ipotek senetlerinin korelasyon ilişkisini düzenlemektir. Ama beklenenin tam tersi oldu ve türevler hem varlıklar arasında hem de emlak piyasası ile bankaların öz kaynakları arasındaki korelasyon ilişkisini kaldıracak bir 'koruma' (*hedge*) sağlamak yerine korelasyonu yükseltti ve 2008'de emlak ve menkul kıymet fiyatları dibe doğru vurduğunda kredi piyasaları çöktü ve likidite krizi ortaya çıktı. Sorunun arka planında borç piyasasına akan bu türevlerin risk ve fiyat sistemini bozması yatıyordu ve bu bozulma sadece repo piyasası ile sınırlı değildi. Ortaya çıkan sonuç, devletlerin ihmali ile türev piyasalarının düzenlenmemesi, yüksek kaldıraçlı bir finansal sistemin aşırı büyümesine göz yumulması ve varlıklarının toplamı ABD GSYİH'sinin yüzde 60'ına ulaşmış bir sistemin batmasının kapitalist iktidar açısından tüm bir ekonomik sistemin batması olarak görülen 'başarısız olamayacak kadar büyük' bir yapının oluşmasıydı.

Blyth'in krizin ABD özelindeki tahlilinin amacı, bu krizin nedensellik ayağında bir devlet maliyesi kriziyle açıklanmaması ve oluşumunda devletin de payı olduğu özel sektörün bankacılık sistemindeki dinamiklerinden doğan bir kriz olarak görülmesi gerektiği; devletin yaptığı harcamalar sonucu krizin çıktığı biçimindeki ve çözüm olarak kemer sıkmayı dayatan ortodoks ekonomi inancının ve politikalarının yanlışlığını ve tutarsızlığını göstermektir. Elbette eleştirel kuramın sunduğu neden-sonuç ilişkisinin ötesinde devlet ve sermaye ilişkisinin incelikli tahlilini burada görmüyoruz. Blyth daha çok on yıllık kriz sürecinde geldiğimiz durumun aciliyeti karşısında kemer sıkmaya düşünsel ve politika alanlarında meydan okumanın kısa dönemde politik olarak sonuç almaya dönük bir yol haritası çıkarma peşindedir. Ancak çalışmasının kapsamı geniştir. ABD özelindeki krizin oluşumundaki diğer faktörü atlamamaktadır: finansal sistemin yönetimini mümkün kılan iktisadi fikirlerin ve teknik modellerin krizin oluşumundaki rolü. Blyth bu krizi aynı zamanda riskleri öngöremeyen ve yönetim sağlayamayan iktisadi düşüncenin de bir krizi olarak yorumlamaktadır. Gerçeklikle bağı yitik ve nedenleri değil sadece sonuçları gören, devlet eleştirisini körü körüne bir piyasa ve rasyonel aktör teorisine bağlayan, riski sistemsel değil, bireysel anlayan, buna göre uygulanacak talimat listeleri hazırlayan, finansal birikime göre

içerik ve şekil kazanmış bir neoklasik / neoliberal iktisadi düşünce sisteminin yetersizliğini ve krizdeki rolünü de görmek gerekiyor.

2008 krizi hızlı bir şekilde devlet yönetimi krizi, devletin borç krizi ve devletin yeni mali krizi olarak tanımlandı. Bunun arkasında neoliberal ideoloji yatmakla beraber bir diğer nedeni krizin, özellikle Yunanistan'da, devlet maliyesini doğrudan vurmasıydı. Avro ile birlikte dönüşüme ve kriz sonrası kemer sıkma politikalarıyla çözülmeye başlayan Avrupa sosyal refah devletlerinin krizinin arka planında kefaletle kurtarılamayacak kadar büyük bir bankacılık sisteminin yaratılması yer almaktadır. ABD'de kısa süreli politik bir krize yol açan 'mali uçurum' ile sonuçlanan kefalet, batmasına izin verilmeyecek kadar büyük ama kurtarılması gereken ve kurtarılabilen bir sistemi uçurumun kenarından alabildi. Avrupa'da ise sonuç, tarihsel olarak ABD'ye göre solda duran, finans sermayesini özel finans sektörü yerine daha çok bankacılık sistemi içinde toplayan devletlerin kefaletle kurtaramayacağı kadar yüksek borçlu bir finans ve bankacılık sistemi yaratılmasıydı. Kemer sıkma politikalarını en az ABD'de olduğu kadar sert ve kalıcı bir şekilde uygulayarak toplumun emekçi sınıflarına ödettirmeye çalışan neoliberal sağcı popülist politikaların yükselişi Avrupa'da kemer sıkmanın yeni tarihini yazmaya başladı—geliştirdiği sosyal refah ve işçi sınıfı ile kapitalistler arasında ilkinin lehine kazanımlar yaratan bir denge olarak liberal-demokrasi sistemini kurban ederek.

Blyth'in çalışmasının önemli bir yönü krizin Avrupa'daki seyrini tahlil ederken çıkıyor. Avrupa'daki kriz her ne kadar devlet borcu krizi olarak anılsa da, Yunanistan istisnası dışında, bu ismi hak eden bir durum söz konusu değildi. Kriz ABD'de olduğu gibi kamu borcundan ya da aşırı kamu harcamalarından kaynaklanmadı; tam tersi kriz bir özel sektör bankacılık kriziydi ve borcun toplumsallaşması için devlet maliyesi krizine çevrildi. Bankacılık ve finans sektörü borçlarını toplumun geniş kesimlerinin ödemesi için devlet borcuna ve krizine -olguda ve düşüncede- çevirebilme başarısı gösterdi. Avrupa'daki sistemin doğuşunun, krizi ve kriz sonrası kemer sıkma politikalarının ve ideolojisinin arkasında Alman kapitalist sistemi ve ideolojisi yatmaktaydı. Kriz Avrupa'da etkisini ilk olarak Alman bankaları ve bu bankalar üzerinden Doğu Avrupa'ya verilen borçlar üzerinden hissettirdiğinde, Almanya oluşturduğu 500 milyarlık banka kefalet fonu ile vakit kaybetmeden, Avrupa'da kriz kamu borcu krizine dönmeden, 2008'de kendi bankacılık sistemini kurtardı, iç ekonomide teşviklerle talebi canlı tuttu, ekonomiyi uyardı ve aynı yıl ihracata dayalı büyümesini sürdürdü. Almanlar aynı önlemleri alan ve kalkınmacı teşvikler yapmaya kalkanlara ise şüpheyle yaklaştı. Dünyada Keynesçilik rüzgarları esmeye başladığında ordoliberal bir refleksle bunu kesen Alman hükümeti oldu. Blyth'in vurguladığı gibi, Avrupa'da tutumlu olarak ekonomiyi büyütme ideolojisi kökleri eskiye giden bir Alman

ideolojisiydi. Ordoliberal ideoloji ve politika uygulaması içinde bunun anlamı devleti kötülemeden sıkı bir bütçe politikası ile piyasaya imkanlar açmak, sosyal refah devleti altında yüksek ücretle hareketliliğini kaybetmiş emekçi sınıfın piyasa ile gönüllü düşük ücret seviyesinde bütünleşmesi ve çalışmasını teşvik edecek kapsamlı kamusal düzenlemeler ve etkisi mikro ölçekte derinlere inen neoliberal müdahalelerdi. Almanya krizi finans piyasalarından ziyade hatalı kamu politikalarının sonucu olarak gördü ve tüm toplumun sıkı bir bütçe disiplini ve neoliberal düzenlemelerle bunu tutumlu kalarak ödemesi gerektiği ideolojiyi ve politikaları yerleştirdi. Ekonominin kefaletle ya da canlandırıcı teşviklerle değil, ancak herkesin tutumlu olarak, kefaret ödeyerek canlandırılması gerekiyordu. Bunun için önce Avrupa'nın emekçi sınıfları, Almanya'daki muadilleri gibi düşük ücretle çalışmaya ve tutumlu olmaya gönüllü olmalıydı. Disipliner bir ekonomik ve sosyal yapı gerektiren bu hedef ve beklenti tasarrufa odaklı Lutherci Protestanlığın ahlaksal boyutlarını içeren eski bir Alman ideolojisiydi⁶ ve şimdi Avrupa'da sosyal refah devletini çözmek için güncelleniyordu. Ordoliberalizmin Keynes ile kavgası henüz bitmemişti (s. 57-63).

Bu çekişme 2010 sonrasında Avrupa'nın kriz yönetiminde Alman ordoliberalizminin zaferiyle bitti. Küresel Keynesyen 'talep eksikliği' iddialarını gündemden düşüren Alman hükümeti oldu ve genişlemeci / büyüme odaklı mali konsolidasyon ve bunun esas motoru olan kemer sıkma politikalarını sarsılmaz bir şekilde politika kamuoyuna yerleştirdi. Harcamaların kesilmesi ve diğer kemer sıkma politikalarının tüketim ve yatırım kanallarında yaratacağı güven duygusu daralmayı büyümeye çevirecekti. Bu neoliberal akılcı beklenti teorisi önce Yunanistan'daki kamu borcu sorununu kendine hedef seçti ve Yunanistan diğer ülkelere bir yaptıklarıyla kötü yapacakları ile iyi bir model olarak politika söylemine taşındı. Farklı iktisadi süreçlerden geçmiş ve farklı problemlerle krizi yaşayan İrlanda, İspanya, Portekiz ve İtalya'da, Yunanistan ile birlikte pejoratif imayla PIIGS olarak adlandırılan bu ülkelerde, (sosyal) devlet krizin sorumlusu ve suç ortağı olarak inşa edildi.

Blyth, çevre ülkelerinin kendilerini 2000 öncesinde kur çapası ile marka bağlayarak Avrupa ticaretinde 'Alman'lara yetişmek' gibi bir ekonomik durumun içine girdiğini belirtiyor. Bu durum, avro ile yeni bir boyut daha kazandı: avro kısa bir süreliğine herkesi Almanya gibi olduğuna inandırdı ve söylemler bu kanıyı kamuoyuna yerleştirdi. Avroyu Avrupa'nın altın standardı sistemini kuran para düzeni olarak niteleyen Blyth tüm sistemin Alman sermaye birikimine bağlı kılındığını, döviz kuru ve faiz/enflasyon politikası elinden alınmış diğer ülkeler için hedefin Almanya'ya yetişmek olduğunu belirtiyor. Avro rejiminde Avrupa'daki reel ekonominin dengeleri ve rekabet güçlerinin dağılımını bozulurken, ülkeler açık ve fazla veren ekonomiler olarak bölünürken, finansal sistem tarafında

ulusal finans sistemini ve parasını yönetemeyen ülke ekonomilerinin inşasıyla ve küresel kapitalizmin baskısıyla ABD'deki gibi kefaletle kurtarılabilecek bir bankacılık sisteminin ötesinde çok daha büyük ve kefaletle kurtarılamayacak bir bankacılık sektörü yaratıldı. Risklerin kendi devletleri ya da Avrupa Merkez Bankası tarafından karşılanacağını bilen ve bir tür 'ahlaki riziko ticaretine' girerek sürekli çevre ülke borç senetlerini bilançolarına dolduran bankacılık sistemi kendi ulusal sınırlarını riskleri bir anda görünmez kılan avro ile aşmıştı ve para matbaaları elinde olmayan ülkeler için kıta ölçeğinde artık kefaletle kurtarılamayacak bir bankacılık ve finans sistemi gelişmişti. Blyth Avrupa'da sağ ve sol yönetimlerin kemer sıkmadan vazgeçememelerinin sebebi olarak buna işaret etmektedir. Almanya dışında diğer birçok ülkenin felaketi haline gelen avro rejiminde ortaya çıkan ABD'deki bankalardan çok daha yüksek kaldırılabilir finansal sistemin sorunları ise, kıta ölçeğinde merkez bankası gibi bir kamu maliyesi koordinasyon kurumu olamaması nedeniyle -ki bu Avrupa'nın avro ile neoliberal inşasına zaten ters olurdu- ulusaldı, öyle görüldü, ve her ülke kendi başına kaldı. Kefalet ise tek tek ülkelerin kurtarması gereken bankaları için yeterli olamayacağından topluma kefalet cezası biçildi - üstelik kalıcı olarak (s. 64-94).

Blyth ABD'deki ve Avrupa'daki 2008 krizinin ve sonrası sürecin karşılaştırmalı incelemesinden sonra kitabının ikinci kısmında kemer sıkmanın 'ikili tarihini' serimler (s. 97-209). Kitabın bu uzun kısmındaki ilk tarihsel araştırma kemer sıkmanın entelektüel soyağacını çıkarır, diğeri ise deneyime dayalı uygulamadaki kemer sıkma politikalarının 2008'e kadarki tarihini belgeler. Bu ikili tarih 2008 krizi sonrası kapitalizmi kurtarmanın toplumsal projesi olarak uygulamaya konan kemer sıkmanın ikili bir tarihsel şema içinde çok daha iyi anlaşılmasını sağlar ve PIIGS ülkelerinden sonra kemer sıkmanın yeni başarı hikayesi olarak anlatılan Doğu Avrupa'nın REBLL ülkelerinde (Romanya, Estonya, Bulgaristan, Letonya, Litvanya) durumun sanıldığı aksine yeni kırılmalıkların nasıl inşa edildiğini ve başarı olarak görülen süreçlerin kemer sıkma ile hiçbir alakasının olmadığını göstermektedir. Tarihsel araştırma ayrıca sonuç bölümüne (s. 213-227) taşınarak kemer sıkmadan çıkışın yolları üzerine bir tartışmaya bağlanmaktadır.

Blyth'in kemer sıkmanın entelektüel tarihini çıkarmasının arka planında yazarın bu politikaların arkasında klasik politik iktisada uzanan -bir kuram olmasa da- piyasa lehine devlet aleyhine liberal bir tarihsel 'duyarlılık' olduğuna yönelik tespittir (s. 98). Liberal iktisadi fikirlerin sunduğu uygulamaya dönük talimat listesi olmadan kemer sıkma doğamazdı. Blyth'in kemer sıkma düşüncesi üzerinden iktisadi düşünce tarihini okuması bu çalışma alanı için özgün bir deneme olmuş. Bu fikir tarihinin ilk diliminde 1692 ve 1942 arasındaki iktisat düşüncesi yer almaktadır. Sırasıyla John Locke, David Hume ve Adam

Smith'ten -arada David Ricardo ve John S. Mill üzerine birkaç değinmeden- sonra Blyth erken neoklasik iktisat teorilerini (1870-1930) atlayarak doğrudan 1930'ların yeni liberalizmine (erken neo-liberal fikirlere) ve Keynes'e geçer. İktisadi teorilerin yanında kemer sıkma uygulamasına yön vermiş yöneticiler de bu fikir tarihinin parçasıdır. 1929 krizinde Amerikan Hazine sekreteri Andrew Mellon'un krize çözüm olarak emekten ranta, stoklardan sermayeye ekonomide kapsamlı bir tasfiye önerisine atfen 'Amerikan Tasfiyeciliği' ile aynı dönemin 'İngiliz Hazine Görüşü' kemer sıkmanın düşünce tarihinin iki parçasıdır. Blyth'in 1930'ların koşullarında Keynes ve Schumpeter üzerine karşılaştırması son derece ilgi çekicidir. Keynes'in kemer sıkmanın eleştirisi olarak yükselişi ile 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Schumpeter'in geri çekilmiştir. Blyth'in yorumuna göre Schumpeter kültürel kapitalizm teorisi ile Keynesyen doktrinin izinde devlet müdahaleciliğinin arttığı bir dönemde 'konuyu değiştirmiş' ve neoliberal zamanlarda ise çekildiği köşesinden kapitalizm, girişimcilik ve yenilik teorisiyle uyandırılmıştır (s. 103-126).

Tehlikeli bir fikir olarak kemer sıkmanın ikinci entelektüel dönemi kitapta 1942 ve 2012 arası olarak ele alınmıştır. Alman ordoliberalizminden başlayan (bu bölüm 2000 sonrası avro ile kurulan yeni Avrupa ekonomisini, kurumlarını ve yönetimini anlamak için önemlidir), Avusturya iktisadının Hayek ve Mises ile yükselişi ile ilerleyen bu tarih ABD'de Parasalcı teori ve demokrasinin eleştirel teorisi Kamusal Tercih Teorisi ile devam etmektedir. Kemer sıkma odaklı 20. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren neoliberal düşünce tarihini sunan bu bölüm kemer sıkmanın neoliberalizmin kalbinde nasıl yer aldığını göstermesi ve düşünce tarihinin odağını buna göre kurması son derece özgün bir iktisadi düşünce okumasıdır. 1980'lere ve 1990'lara gelindiğinde Blyth, neoliberal düşüncenin kemer sıkma odağının izini eski merkez bankası başkanı ve 2. Dünya Savaşı sonrası İtalya Cumhuriyeti'nin başkanı Luigi Einaudi'nin izindeki seksen sonrası İtalyan politik iktisadının (*political economics*) temsilcilerinin, başta Alberto Alesina ve Guido Tabellini olmak üzere günümüze dek kemer sıkma düşüncesini ve politikasını makroiktisat teorisinde ve hükümet politikalarında eksik, tutarsız ve politik olarak açık taraflı bilimsel çalışmalarla nasıl yerleştirdiğini ve TINA'nın yeniden doğuşunu etraflıca tartışmaktadır. Bu iktisadi doktrinlerin etrafında kurulmuş modern kemer sıkma düşüncesi tarihi, 'önce biriktir sonra tüket' anlayışından 'harcama sadece biriktir'e nasıl geldiğini serimlemektedir. (s. 127-166).

Blyth liberal iktisadi düşüncenin envanterini çıkaran çalışmalardaki temel eksikliğin kemer sıkmayı atlamış olmaları argümanından hareketle 1692 Locke zamanından günümüze ilgiye değer bir (neo)liberal iktisadi düşünce tarihi okuması sunmaktadır. Liberalizmin kalbinde her zaman devlete ilişkin

bir 'duyarlılığın' olması gerçeğinden dolayı liberalizmin devletle ilgili sorununu (ordoliberalizmin bir istisna yarattığı) 'onunla yaşayamam, onsuz yaşayamam, bedelini ödemek istemem' (s. 100) biçiminde formüle ettiği özlü söz ve bakış açısıyla incelemiştir. Kemer sıkma gibi bir politika demetinden açık siyasi düşünceden hareketle okunan iktisadi düşünce tarihi okuyucuya uygulamaya ve deneyime dayalı iktisadi doktrinler tarihi sunmakta ve düşünürleri farklı bir gözle değerlendirmenin ve çalışmanın yolunu göstermektedir. Bu izlekte tamamlanması ve yeniden düşünülmesi gereken noktalar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, kemer sıkmanın uzun (neo)liberal düşünce tarihinde, yukarıda geçerken belirtilen, erken neoklasik iktisadın bu tarihin bir parçası olarak konu edilmemesidir.

Blyth'in (neo)liberalizmin düşünsel tarihinde kemer sıkmanın serüvenini incelerken benimsediği tutum (neo)liberalizmi yönetim tarihi içinde ele alan Michel Foucault'nunkine benzer. Foucault da benzer şekilde klasik politik iktisadın liberalizminden, aradaki erken neoklasik iktisadın neoliberal yönlemselliğe doğru liberalizmde yarattığı radikal dönüşümün farkında olsa da bunu ayrı bir konu olarak ele almadan, doğrudan 1930'ların neoliberalizmine geçmiştir.⁷ Halbuki Blyth, Foucault gibi, inceleme konusu olan kemer sıkmanın tarihinde 19. yüzyılın son çeyreğindeki iktisat teorisinin bir dönüm noktası olduğunun farkındadır; zira kemer sıkma politikalarının uygulamaya konma koşullarının 20. yüzyıla kadar oluşmadığının altını çizer (s. 99). Bu koşulların bir parçası şüphesiz bu politikaya uygulamada, söylemde ve ideolojide yön verecek bir iktisat teorisi de dahildir. İktisatta bu teori neoklasik iktisattı. Blyth yalnızca Avusturya iktisadında kemer sıkmanın düşünsel tarihini incelerken başlangıçta neoklasik iktisadın kurucularından Carl Menger'e bir göndermede bulunur (s. 136). Klasik politik iktisatçılar özel mülkiyet ve serbest ticaret savunusu gereği devlete yönelik eleştiri geliştirmiştir ama aynı zamanda devletin gerekliliğine de inanmışlardı. Klasik politik iktisadın kemer sıkmanın tarihinde oynadığı rol devlet borcuna duydukları büyük şüpheden kaynaklanır. Bu şüphenin sermaye birikimi için ideolojik olarak saf bir sermaye teorisine ve savunusuna çevrilmesi neoklasik iktisatta başlamıştır. Klasik politik iktisatçılar sistemik krizlerin farkında olup özellikle kamu maliyesinde devletin müdahalesini gerekli gören progresif bir politik tutum sergilemişlerdi. Neoklasik iktisatta ise tutumlu olarak birikimin sağlanacağı yönünde kemer sıkmaya uygun tam bir sermaye teorisinin gelişimi başlamıştı. Sermaye tarihsel koşullarda emek sömürsü üzerine yükselen birikim değil, çalışkan ve girişimci insanların perhiz yaparak elde ettikleri iktisadi ve siyasal olarak meşru bir güçtü. Neoklasik iktisadın sermayeye ilişkin kazandırdığı bu teorik içeriğin Marx Senior'dan başladığını şöyle özetler:⁸

Senior ... Oxford'lu öğrencilerin ve dar kafalı aydınların yararlanmaları için

yazmış olduğu “Outlines of Political Economy” [1837] eserinde, Ricardo’nun değeri emek-zamanla belirlemesine karşı, kârın kapitalistin emeğinden ve faizin de aynı kapitalistin mahrumiyete katlanmasından, “perhiz”inden (*Abstinenz*) doğduğunu “keşfetmişti”. Safsatanın kendisi eskiydi, ama “perhiz” sözcüğü yeniydi. Bay Roscher bunu doğru olarak “Enthaltung” sözcüğüyle Almancaştırdı. Latince bilgileri daha kıt olan yurttaşları, Wirt’ler, Schulze’ler ve Michel’ler, “Entsagung” (el çekme) sözcüğüyle buna rahiplere özgü bir hava verdi.

Büyüme ya da sermaye birikimi için tutumluluk düşüncesi liberal iktisadın hiçbir zaman vazgeçmediği bir düşünce ve politika olmuştur. Bu düşünce, teorik ve söylemsel olarak, sermaye birikiminin sömürü koşullarını gizleyen bir yapı kurar. Kökleri Hobbes’a⁹ uzanan çalışan ve tembel insan gibi klasik ayrımla ilerleyen sermayenin genel formülü gibidir. Politika alanında ise toplumu sermaye birikimine girişimci-tutumlu-çalışkan-işe ortak birey gibi, böyle bir öznellik kümesi içinde eklemlemeye çalışan ahlaksal siyasal-ekonomik bir yapı kurar. Kemer sıkmanın tarihinde neoklasik iktisadın teorik ve yönetsel müdahalesinin belirginleştirilmesi gerekir; zira neoliberal iktisadın, özellikle ABD’de gelişen kollarının, erken neoklasik iktisat ile bağı çok güçlüdür. Bu, kemer sıkmanın tarihinde 19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze yüz yılı aşkın bir çizgiyi belirginleştirmek ve bunun karşısındaki iktisadi teorik pozisyonları ortak bir mücadele içinde birleştiren ve sistem eleştirisine dayanan heterodoks iktisat için gereklidir.

Blyth’in çalışmasının son bölümü ‘Kemer Sıkmanın Gerçek Tarihi, 1914-2012’ (s. 167-209) kemer sıkmanın bu uzun düşünce tarihi üzerine uygulamadaki ve deneyime dayalı tarihini sunmaktadır. Yine 2008 krizi ve sonrası süreci kemer sıkma politikaları odağıyla anmanın ve alternatif geliştirmenin önemli bir tarihsel malzemesini sunmaktadır. Bu tarihsel incelemenin ilk dönemi 1920’ler ve 1930’lar boyunca kemer sıkma uygulamalarının tarihidir: ABD’de (1921-1937), İngiltere (1921-1939), İsveç (1921-1938), Almanya (1923-1933), Japonya (1921-1937) ve Fransa (1919-1939). Bu dönemler ülkelerin altın standardını kullandığı ve kullanmadığı yılları içeriyor ve Blyth bu deneyimlerden sonuçlar ve dersler çıkarmaktadır. Kendi sözleriyle: ‘Birincisi, yapısında bir demokraside iş göremeyecek deflasyonist eğilim bulunduran uluslararası bir para düzeni kurmak kötü bir fikirdir. İkincisi, Einstein haklıydı. Eğer tekrar tekrar aynı şeyi yaparak farklı sonuçlar beklemek deliliğin tanımıysa, ülke ardına ülkede tekrar tekrar kemer sıkma uygulamak delilikti. Bunun sonu kötü bitiyordu. 1920’lerde ülkeler altın standardında değilken yaşanan kısa dönem birkaç genişlemenin dışında, kemer sıkma uygulamaları işe yaramadığı gibi, buhranı daha derin ve daha uzun hale getirmiş ve muhtemelen 1940’lı yıllarda dünyayı ele geçirecek savaşın

temellerini atmıştı' (s. 189-190). Blyth Almanya'da 1920'lerin hiperenflasyona karşı Alman Sosyal Demokratları'nın (SPD) düşünsel planda Marksist olan ama uygulamada klasik liberal gibi davranan politikacı ve iktisatçıların benimsediği ve uyguladığı kemer sıkmanın karşısında Nasyonal Sosyalistler'in (NSDAP) kemer sıkma karşıtı 'acil ekonomi programı' (*Wirtschaftliches Sofortprogramm*) ile iktidar yürüdüğünü ve Nazilerin kemer sıkma politikalarının açtığı kapıdan içeri akın ettiğini ve dünyayı büyük bir savaşa sürüklediğini belirtir (s. 180-183, 190). Bugünün neoliberal kemer sıkma politikalarıyla beraber yükselen aşırı sağ ve baskıcı rejimlerin karşısında kemer sıkmanın neden acil bir politik ve iktisadi eleştirisinin gerekli olduğu uygulamanın tarihinde yazılıdır.

Blyth'in çalışmasında 20. yüzyıldaki kemer sıkmanın tarihinin ikinci dönemi 1980 sonrası uygulamanın Danimarka, İrlanda, Avustralya ve İsveç özelindeki tarihidir. Burada aynı zamanda kemer sıkmanın neoliberal iktisadi teorisinin eleştirisini izliyoruz. Yeni İtalyan politik ekonomisinin bilimsel çalışmaları bu ülkelerde Blyth'in incelemesine göre şaibeli bir biçimde kemer sıkmanın (beklentileri olumlu yönlendiren genişlemeci mali daralma politikalarının) başarılı örnekleri olarak gösterilmiş ve bu ülkeleri öne çıkararak PIIGS ülkeleri için politika karar alıcılarının ve yapıcılarının üzerinde etkide bulunmuştur. Blyth kemer sıkma uygulamasının genellenebilecek bir başarı hikayesi olmadığını burada göstermektedir. Kemer sıkmanın bir başarısı varsa bu çok spesifik tarihsel ve toplumsal koşullarda olabilecek bir şeydir (s. 97). Bu çalışmaların karakteri tek bir cümleyle özetlenirse, İsveç deneyimi için Blyth'in söylediği gibi, bunlar 'bir dizi destekleyici ekonometri arayan, hiperbolik bir neoliberal fantezidir' (s. 196). Ancak bu neoliberal fantezi, Blyth'in de vurguladığı gibi, gerçeğin neoliberal ideolojiyi çürütmesine hiçbir zaman izin vermiyordu. Bu kemer sıkmanın, daralarak büyüme mitinin, 'yeni umudu' olarak gösterilen REBLL ülkeleri için de geçerliydi ancak bu ülkeler neoliberal iktisadın ve kurumların onca dokümanına ve bildirilerine rağmen kemer sıkmanın başarılı bir tarihini yazmamıştır. Olan biten artan sanayisizleşmeyle ve üretken yatırımların daralmasıyla ülke ekonomilerinin ve siyasetinin küresel finans sermayeye tam teslimdir (s. 201-205).

Bu uzun tarihsel incelemenin bağlandığı sonuç bir 'varsayım' olarak Blyth tarafından formüle edilmiş. 2008'in kriz ortamında Blyth doğabilecek daha büyük, çeşitli ve yoğun kaos ihtimali ve sistemsel risklerin büyüklüğü ve derinliği karşısında bankacılık sisteminin kurtarılması gerektiğini düşünürken, şimdi krizi ve uygulamaları sonuçları itibarıyla düşündüğünde tıpkı İzlanda'da olduğu gibi bankaların hiçbir zaman kurtarılamaması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Gidilmesi gereken yol İzlanda'nın yoluydu: 'Hükümet, kemer sıkma yerine, sermaye kısıtlamalarının ardından genişlemeci bir politika izledi ve ardından

eşit olarak dağıtılmış bir mali konsolidasyon uyguladı. Kesintilerle birlikte, yüksek kazançlılar için önemli vergi zamları içeren, daha çok artan oranlı vergi sistemine doğru koyma ve düşük-orta gelirli ailelere yardımcı olacak tedbirler olduğu için herkes kemerlerini sıktı' (s. 222). Küresel finansın üssü haline gelmiş ve tüm sosyal demokrat kurumlarını ve değerlerini yitirmiş İzlanda krizden tekrar eskiye dönüşle, kemer sıkmanın gerekli olduğu durumda bunu düşük-orta gelirli sınıfları gözeterek eşitlikçi bir şekilde gerçekleştirmiştir. Sonuç sürekli ve güçlü bir iktisadi büyüme ve istihdam artışı oldu. 'İzlanda, bankalarının batmasına izin vererek sadece hayatta kalmamış, bunu yaparak daha sağlıklı ve eşit bir toplum haline de gelmişti' (s. 223). Buradan iki ders çıkmaktadır: 'İlk olarak, kemer sıkma kurallarının tam tersini yaptığınızda, sadece hayatta kalmaz, zenginleşirsiniz. İkincisi de, her şeyden önce, bankalarınızı kefaletle kurtarmayın' (s. 223). Blyth istikrarlı ve eşitlikçi bir toplum geleceği için borçlarla başa çıkmanın yolunu da İzlanda'da olduğu gibi vergilerde görmektedir. Blyth'in büyük bir neoliberal paketi içeren kemer sıkma gibi bir doktrine, ideolojiye ve politikaya İzlanda örneğiyle ve vergi rejiminin radikal artan oranlılığıyla alternatif arayışı durumun aciliyeti karşısında basit ve uygulamaya dönük çözüm önerisi sunmak için hızlı bitirilmiş bir kitap sonucu gibi duruyor. Kitaptaki tarihsel malzeme bize kemer sıkmanın ne denli merkezi, küresel ve kapsamlı bir kapitalist yönetim stratejisi olduğunu ve bunun sonlandırılması için neoliberal kapitalist iktidara karşı top yekûn ve çok yönlü küresel ve politik bir mücadelenin gerekliliğini fazlasıyla göstermektedir.

Sonnotlar

¹ Blyth, M (2017). Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi. çev. Duygu Arın, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 256 sayfa.

² <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/aug/24/austerity-lie-deep-cuts-economy-portugal-socialist>

³ Bunun üzerine güncel bir değerlendirme için bkz. <https://www.birgun.net/haber-detay/solun-basari-recetesi-corbyn-m%C3%A9lenchon-die-linke-164328.html>

⁴ Bu tespitin güncel bir değerlendirmesi Jaroslav Fiala'nın verdiği mülakatta okunabilir: <http://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/09/16/avrupada-kapitalizmin-karsisina-dengeleyici-bir-guc-cikmali/>.

⁵ Blyth finansal krizden çıkmanın dört yolu olduğunun altını çizer: enflasyon, deflasyon, devalüasyon ve ödememe. Avrupa Para Birliğinde yalnızca ödememe ve deflasyon, yani kemer sıkma, çözümdür (s. 171). Teoride her ikisi geçerli olsa da, uygulamada ikincisi tek çözüm olarak geçerlidir.

⁶ Blyth Alman hükümetinin ordoliberal reflekslerinin kökenlerinde 1. Dünya Savaşı sonrası 1920'lerdeki hiper-enflasyon deneyimlerinin çok belirleyici olduğunu ve kriz sonrasında tutumlu olunmazsa karşılaşılabilecek kaçınılmaz bir sonuç olarak söylemde

esas referans noktası olduğunu tespit etmektedir (s. 61-63). Giorgio Agamben bir söyleşisinde Avrupa'yı hakikatini tarihle bulan, tarihle karşılaştığında anlayan, bir uygarlık olarak tanımlarken, krizin bu tarihsel duyguyu ve bilinci yok etme seviyesine getirdiğini belirtmişti. İktidar tarafından bakıldığında da tarihle beraber yönetmek Avrupa'da Blyth'in söylediğinden daha eskiye gider. 500 yıl öncesinden Martin Luther'in sadece teolog olarak değil, günümüz Alman 'moralitesini', 'zihinsel tutumunu' ve 'yaşam tarzını', ekonomiyi yönetme anlayışını nasıl etkilediği üzerine bir yazı için bkz. <https://www.economist.com/news/europe/21713843-500th-anniversary-95-theses-finds-country-moralistic-ever-how-martin-luther-has>. Agamben'in söyleşi için bkz. <http://ayrintidergi.com.tr/tanri-olmedi-paraya-donustu-giorgio-agamben-ile-soylesi/>.

⁷ Foucault M (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Senellart, M. (der.), G. Burchell (çev.), Londra: Palgrave Macmillan. Foucault'nun (neo)liberal yönetimsellik tarihinde bıraktığı bu boşluğun değerlendirmesi için şu çalışmalara bakılabilir. Gürkan C (2016). The Politics of Neoclassical Economics: Insights from Foucault's History of Governmentality. *History of Economic Ideas*, 24 (3), 117-143; Gürkan C (2016). Foucault'da Neoliberal Yönetimselliğin Tarihsel Boşlukları: Erken Neoklasik İktisat ve Kamusal Seçim Teorisi. *Felsefelogos*, 63, 87-106. Ancak Blyth'in Foucault'dan farkı (neo)liberal yönetimselliğin ayrılmaz bir tekniği olarak kemer sıkmayı söylemsel, ideolojik, iktisadi doktrin ve politika düzleminde incelerken kamusal seçim teorisini görmezden gelmemesidir.

⁸ Marx K (2011 [1867]). *Kapital 1. Cilt*. M. Selik ve N. Satlıgan (çev.), İstanbul: Yordam, . 226n-227n.

⁹ Hobbes T (1993 [1651]) *Leviathan*. S. Lin (çev.), İstanbul: YKY, s. 240, 242.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	XXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	XXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve

yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*italik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarix yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara:

Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.